

Đđăăè î í àěăí èñò î đè÷ăñêè ì óçăé - Đóñă

ИЗВЕСТИЯ

•книга XII•

СВЕТЪТ НА ГЕТИТЕ

PROCEEDINGS

ROUSSE REGIONAL MUSEUM OF HISTORY

•book XII•

THE WORLD OF THE GETAE

2008

Редакционна колегия: Проф. д.ф.н. Анчо Калоянов, главен редактор
Ст.н.с. I ст. д-р Димитър Драганов,
Теодора Бакърджиева,
Д-р Димитър Станчев,
Ст.н.с. д-р Николай Ненов, секретар

ИЗВЕСТИЯ

на Регионален исторически музей – Русе

том XII, Светът на Гетите

авторски колектив

научни редактори – проф. д.изк. Иван Маразов, ст. н.с. I ст. д-р Димитър Драганов

Българска

Първо издание

Формат: 70/100/16

ISSN 1311-0942

Предпечат: Цанов Брос ЕООД – Русе

Печат: ТС Груп ООД - Русе

СЪДЪРЖАНИЕ

1. **доц. д-р Петър Делев** (Софийски университет) -
Филип II и Александър Велики в Северна Тракия
2. **доц. д-р Златоживка Здравкова** (Русенски университет) -
*Гетското присъствие в русенския край през бронзовата и
желязната епоха*
3. **ст.н.с. д-р Анелия Божкова** (Археологически институт с музей) -
*Търговията с амфори в долното течение на Дунав
през елинистическата епоха (Общи наблюдения)*
4. **ст.н.с. I ст. д-р Димитър Драганов**
(Регионален исторически музей – Русе) -
*Матрица за изработване на лицеви монетни печати за имитации
от типа “Sattelkopfpferd” (“Virteju-București”)*
5. **доц. д-р Тотко Стоянов** (Софийски университет) –
Кратерът от Борово
6. **проф. д.изк.н. Иван Маразов** (Институт по изкуствознание) -
Гарнитура към конска сбруя от “Колекция Васил Божков”
7. **доц. д-р Татяна Шалганова** (Нов Български университет) -
Сребърен рог със змия от Колекция Васил Божков
8. **н.с. Александър Минчев** (Регионален исторически музей – Варна) -
*Тракиски бронзови начелници и апликация с особена форма от
североизточна България (IV-III в. пр. Хр.)*
9. **ст.н.с. I ст. д.и.н. Валерия Фол** (Институт по тракология „Ал. Фол“) –
Cave as a topoi of faith
10. **гл. ас. д-р. Даниела Стоянова** (Софийски университет) -
Гробници с полуцилиндричен свод в Североизточна Тракия
11. **н.с. Игор Лазаренко, Елина Мирчева, Пенко Георгиев**
(Регионален исторически музей – Варна) -
*Елинистическо подмогилно гробно съоръжение
край село Божурец, Каварненско*
12. **Върбин Върбанов** (Регионален исторически музей – Русе) -
Тракийски ямен комплекс при Русе (проучвания през 2007 г.)
13. **Калина Петкова** (Софийски университет) –
Теракота от фонда на Регионален исторически музей – Русе
14. **д-р Димитър Станчев** (Русе) -
Костена фигурка от Сексагинта Приста
15. **проф. д.и.н. Димитър Попов** (Софийски университет) –
СУРЕГЕТЕС
16. **доц. д.и.н. Диляна Ботева** (Софийски университет) -
За датирането на тракийските посветителни паметници

CONTENTS

1.	Assoc. Prof. Petar Delev, PhD , University of Sofia – <i>Philip II and Alexander the Great in North Thrace</i>
2.	Assoc. Prof. Zlatozhivka Zdravkova , Rousse University – <i>Getae presence in the region of Ruse in the bronze and iron age</i>
3.	Senior Research Assoc. Aneliya Bozhkova, PhD , Archaeological Institute with a museum – <i>Trade in amphorae in the lower course of the Danube in the hellinistic age (General observation)</i>
4.	Prof. Dimitar Draganov, PhD , Rousse Regional Museum of History - <i>Matrix for making of head coin seals for imitations of the type “Sattelkopfpferd” (“Virteju-București”)</i>
5.	Assoc. Prof. Totko Stoyanov, PhD , University of Sofia – <i>The Crater of Borovo</i>
6.	Prof. Ivan Marazov, Doctor of science , Institute of Art Science – <i>Decoration of horse harness from the “Vasil Bozhkov collection”</i>
7.	Assoc. Prof. Tatyana Shalganova, PhD. , New Bulgarian University – <i>Silver horn with a snake from the Vasil Bozhkov Collection</i>
8.	Research Assoc. Aleksandar Minchev , Regional Museum of History - Varna - <i>Thracian bronze front strap and decoration with a specific shape from north east Bulgaria (IV-III c. bc.)</i>
9.	Prof. Valeriya Fol, PhD , Thracology Institute „Al. Fol“ - <i>Cave as a topoi of faith</i>
10.	Daniela Stoyanova, PhD , University of Sofia – <i>Barrel-vaulted tombs in northeastern trace</i>
11.	Research Assoc. Igor Lazarenko, Elina Mircheva, Penko Georgiev - Regional Museum of History – Varna – <i>Hellenistic sub –mound sepulture facility near the village of Bozhurets, district of Kavarna</i>
12.	Varbin Varbanov , Rousse Regional Museum of History - <i>Thracian pit complex near Rousse (studies in 2007).</i>
13.	Kalina Petkova , University of Sofia – <i>Terracotta of the stock of the Rousse Regional Museum of History</i>
14.	Dimitar Stanchev, PhD. , Rousse – <i>Bone figure from Sexsaginta Prista</i>
15.	Prof. Dimitar Popov, PhD , University of Sofia– <i>Suegetes</i>
16.	Assoc. Prof. Dilyana Boteva, PhD , University of Sofia – <i>About dating of Thracian dedication monuments.</i>

ФИЛИП II И АЛЕКСАНДЪР ВЕЛИКИ В СЕВЕРНА ТРАКИЯ

Петър Делев

Класическите автори локализируют племенния масив на гетите между Хемус и Истрос, в близост до крайбрежието на Евксинския понт (виж общо за гетите Pârvan 1926; 1928; Vulpe 1938; Pippidi, Berciu 1965; Фол 1975, 35-59; Йорданов 1974; 1977; 1978; 1984; Yordanov 1974; 1980; Никулицэ 1987). Тяхното име се появява за първи път в Херодотовия разказ за скитската експедиция на персийския цар Дарий I; според Херодот гетите неразумно оказали съпротива на огромната персийска армия, били победени от нея и принудени да я съпровождат в последвалите етапи на похода (Hdt. 4.93, 96). Впоследствие одрисите от Южна Тракия успели да наложат своята хегемония над победените от персийците гети; тяхната власт над земите чак до устието на река Дунав е факт при управлението на Ситалк в третата четвърт на пети век пр. Хр. (Hdt. 4.80; Thuc. 2.96.1, 97.1-2, 98.4), но вероятно е била установена при управлението на Ситалковия баща и предшественик Терес „който пръв създал за одрисите голямо царство, включващо значителна част от Тракия“ (Thuc. 2.29.2-3; виж и Hdt. 4.80. За Одриското царство виж например Фол 1972, 115-154; 1975, 93-195; Archibald 1994; 1998). За съжаление не разполагаме с конкретни детайли за събитията или за характера на одриската власт над гетите (ср. Фол 1972, 139; Pippidi 1971, 53); вероятното облагане с царски данък (Thuc. 2.97.3) и сигурно документираното задължение да доставят войска при поискване (Thuc. 2.96.1, 98.4) оставят широк простор за относителна самостоятелност на „*нарадинастите*“, които може да са били местни гетски или наложени одриски аристократи. Важно е да се отбележи, че Тукидид отбелязва изрично в същия регион присъствието на други племена освен гетите (Thuc. 2.96.1-2); сред тях ще да са били и споменаваните у Хекатей, Херодот и Хеланик *кробизи* и *тери-зи* (Hecat. fr. 170-171 Jacoby = St. Byz. s. vv. Krobyzoi, Trizoi; Hdt. 4.49; Hellanic. fr. 73 Jacoby = Phot., Suid. s. v. Zalmoxis), ако разбира се не са били (както често се предполага) съставни племена от гетския етнически масив. Вътрешнорегионалната племенна и политическа география обаче остава също толкова неясна, колкото и смътно доловените детайли на политическите събития.

След това не особено блестящо и добре документирано начало историята на гетите се прекъсва напълно за цял век. Няма запазени изрични данни за евентуално продължаване или прекъсване на одриския контрол над районите между Хемус и Истрос. Дори за периода на предполагаем одриски разцвет и относително могъщество при управлението на Котис I между осемдесетте и шестдесетте години на четвърти век в достигналите до нас извори не се съдържа дори намек за съдбата на териториите отвъд Хемус. Твърди се, че някои

изявени категории археологически обекти и находки от региона били показателни за съществуването на центрове (или по-скоро райони) с консолидирана политическа власт под управлението на анонимни гетски династически домове (Фол 1972, 78; 1975, 44-50; Йорданов 1985, 112, 115; Стоянов 1997, 79-81), но етническата атрибуция и всички произтичащи от нея изводи остават напълно хипотетични. За съжаление не съществуват адекватни археологически способи да се разграничи погребението на напълно или частично независим гетски династ от това на одриски провинциален управител (който спокойно може да е с местен, гетски произход). Няколкото известни от гетските земи случая на находки със сребърни съдове, носещи надписи с имената на одриски царе (от Аджигьол, Борово, Браничево, виж Венедиков 1972, 1-7; Painter 1989, 76-78) са също толкова двусмислени; макар и обикновено да се определят удобно като дарове от одриските царе за независими местни владетели, те търпят и алтернативни интерпретации като дарове на подчинени областни управители с парадинастически статус или на гетски наемници на одриска служба.

Земите на южнодунавските гети се появяват макар и мимолетно в оскъдните писмени извори за късния период от управлението на македонския цар Филип II. Съществуват например бегли податки за действия на Филип на север от Стара планина по време на голямата тракийска война от 342-340 г. пр. Хр. Една странна история в Готската история на Йорданес показва Филип да нападне Одесос, а после да отстъпва доброволно след неочакваното излизане от портите на обсадения град на облечени в бяло гетски жреци, които пеели и свирели на китари (Jordan. *Get.* 10.65: *Philippus inopia pecuniae passus, Odyssitanam Moesiae civitatem instructis copiis vastare deliberat, quae tunc propter vicinam Thomea Gothis erat subiecta, unde et sacerdotes Gothorum illi qui pii vocabantur subito patefactis portis cum citharis et vestibis candidis obviam egressi patriis diis, ut sibi propitii Macedonas repellerent, voce supplici modulantes, quos Macedones sic fiducialiter sibi occurrere contuentes stupiscent et, si dici fas est, ab inermibus terrentur armati.*). Гетите, които „свирят на китари по време на преговори“, се споменават без контекст и у Атений и Стефан Византийски (Athen. 14.24, p. 627 d-e; Steph. Byz. s. v. *Getia*); първият цитира изрично 46-та книга на Тео-помп, който очевидно е първичния извор и на трите запазени сведения (FGrH 115, F 216). Йорданес цитира като извор (очевидно вторичен) на своя любопитен разказ „историка Дион“, вероятно Дион Хризостом, а не Дион Касий (ср. FGrH 707, F 3). В неговия текст се съдържа и твърдението, че „градът на одеситите в Мизия бил тогава подчинен на готите (т.е. гетите) чак до съседния град Томи“. Става дума за значителна територия, между Одесос (Варна) и Томи (Констанца) са се намирали и градовете Дионисополис, Бизоне, Тиризис и Калатис, а общото разстояние по права линия е около 120 км. В изворите няма други податки въпросните гръцки градове да са били, по един или друг начин, *подвластни* на гетите; ситуацията обаче може да е била подобна на

тази в 313 г. пр. Хр., когато гетите са били *съюзници* на същите градове във войната им срещу Лизимах (Делев 2004, 152). Друга възможност за интерпретация на сведението произлиза от допускането, че в текста на Йорданес *civitas Odessitanum* (името е корумпирано в кодексите, които дават вариантите *Odyssitanam*, *Odissitanam*, *Udisitamam*, *Odissatana*, *Dissitanam*) обозначава не добре известния йонийски град, чиито развалини лежат под днешната Варна, а някаква непозната от други извори гетска политическа формация в хинтер-ланда, която освен голяма територия би имала и укрепен център, който именно обсаждал Филип. И двата варианта впрочем предполагат съществуването, към края на четиридестте години на четвърти век, на голямо и силно независимо гетско царство в относителна близост до черноморското крайбрежие. Съществува обаче и трети вариант, а именно корумпираното име у Йорданес да обозначава Одриското царство (*civitas Odrisitanum*), срещу източната част на което (владенията на Керсеблепт) всъщност е била водена цялата война през 342-340 г.; в такъв случай разказът на Йорданес (със споменаването на гетите и на Томи) би представлявал единственото налично доказателство за поне частично запазване на одриската власт над земите на гетите на север от Хемус.

Съществуването на поне едно независимо гетско царство по това време е документирано от сведението за брака на Филип с една гетска принцеса и съюза, сключен с нейния баща Котелас (Jordan. *Get.* 10.65). И в този пасаж Йорданес нарича гетите *готи*, техния цар е наречен *Гудила* или *Готила*, а дъщерята, за която се оженил Филип, *Медона* или *Медора*. Краткото споменаване на това събитие предшества в текста на Йорданес разгледаната по-горе история със свирещите на китари гетски жреци, и много автори са склонни да свържат двете събития поне хронологически, което отговаря и на използваното за свързването им „*qua tempestate*“ (виж например Schaefer 1886, 450, Anm. 1; Beloch 1922, 549, но различно в 1923, 70; Kaerst 1927, 1.250, n. 4; Momigliano 1933, 341; Wüst 1938, 103; Ellis 1976, 166; Hammond, Griffith 1979, 559; Фол 1975, 50-51; Йорданов 1984, 112; различно Pârvan 1926, 55). Но Йорданес цитира само във втория разказ като свой извор „*историка Дион*“, а това подсказва възможността да става дума за механично обединение на две истории с различен произход. Атений, у когото намираме паралелен разказ за съюза на Филип с гетския цар и брака с неговата дъщеря (тук те носят имената *Котелас* и *Мед*а), сочи като извор на сведението елинистическия биограф от трети век Сатирос, роден в Калатис в земите на гетите и живял впоследствие в Египет (Athen. 13.5, p. 557 d). Атений нарича Котелас мъгляво „*тракийски цар*“, но в случая посочената у Йорданес етническа принадлежност изглежда по-достоверна, въпреки фонетичната промяна („*готи*“ вместо „*гети*“), защото се потвърждава и от споменаването в географския речник на Стефан Византийски, че Филиповата жена се наричала *Gemuc* (Steph. Byz. s. v. *Getia*).

И без това не особено ясните обстоятелства се забъркват още повече при

опита да се съгласуват с достъпната информация за скитския цар Атей и неговото нашествие в Тракия (за Атей виж Pârvan 1926, 52-55; Vulpe 1938, 55-56, 73-74; Wüst 1938, 144-146; Шелов 1965; 1971; Alexandrescu 1967; Papazoglou 1969, 19-22; Iliescu 1971; Pippidi 1971, 90-95; 1977, 381-388; Фол 1975, 50-51; Ellis 1976, 183-186; Hammond, Griffith 1979, 560-562, 581-584; Йорданов 1984, 111-112; за монетосеченето му Анохин 1973). По причини, които остават неясни и спорни, през четиридесетте години на четвърти век скитите на Атей нахлули в района на Долния Дунав и успели макар и временно да се установят на южния бряг на реката в Северна Добруджа. Някои автори предполагат, че по това време скитите били притиснати и прогонени от собствената си територия от настъпващите на запад сармати (виж например Rostovtzeff 1922, 86); други им приписват период на разцвет, политическа консолидация и военна експанзия (Шелов 1965, 16-18). Дали настъплението на скитите не следва поне отчасти да се свърже и със западането на одriskото царство, ако допуснем възможността поне до края на управлението на Котис I то да е поддържало традиционната си власт над земите на гетите чак до Дунавската делта? Единственото свързано и последователно изложение на последвалите събития е запазено в Юстиновите извлечения от елинистическата история на Помпей Трог (Justin. 9.2.1-4). Според разказа на Юстин скитският цар Атей воювал с *хистрианите* и помолил Филип за помощ с посредничеството на Аполония; по-късно обаче, тъй като царят на хистрианите (*Histrionorum rex*) умрял, изпратената от Филип войска била отпратена без заплащане. Писмо на Атей до Филип и пратеници на последния при скитския цар се споменават и у Плутарх (Plut. *mor.* 174 ef = *reg. et imp. apophth. Ateas*). Интерпретацията на тези съобщения се затруднява допълнително и от още няколко откъслечни сведения за Атей, отнасящи се вероятно към същия период от време. Според две паралелни стратегеми у Полиен и Фронтин Атей воювал успешно срещу трибалите, а един цитат на Аристокрит у Климент Александрийски му приписва заплашително писмо до византийците (Polyaen. *strat.* 7.44.1; Frontin. *strat.* 2.4.20; Clem. Al. *strom.* 5.31.3 = *FGrH* 493, F 6). Последното може би свидетелства за налагането на финансови тегоби над крайбрежните гръцки градове в района (Истрия, Томи и Калатис?), които са били по някакъв начин подпомагани от Бизантион. Алтернативна интерпретация предполага предложеното четене *бизонити* вместо *византийци* (Iliescu 1971, 172-185).

Използването от скитския цар на Аполония като посредник на молбата му за помощ от Филип позволява събитието да бъде отнесено към времето на голямата тракийска война между лятото на 342 и лятото на 340 г. пр. Хр. Противниците на Атей, „хистрианите“ водени от своя цар, остават енигматични; предлагана е идентификацията им било с трибалите на Полиен и Фронтин, които по това време се били придвижили на изток от първоначалните си територии (Papazoglou 1969, 16-20; Геров 1967, 25-26), било с гражданите на гръцкия

град Истрия, управлявани от местен тиран или може би подпомагани от царя на трибалите (Momigliano 1933, 343-245; Hammond, Griffith 1979, 561), било може би с местните гети, предвождани от собствения си цар и назовани с име, производно от това на реката Истрос или на едноименния гръцки град Истрия (Pârvan 1926, 52-55; Pippidi 1977, 382; Фол 1975, 51); последната възможност напомня странно „одеситите“ в разгледания по-горе пасаж на Йорданес.

Причините за „скитския поход“ на Филип през 339 г. са също толкова спорни; единственият подробен извор, Юстин, обяснява кампанията с отправянето от Атей на изпратените му на помощ македонски войски и неговия отказ да им заплати не само обичайното наемническо възнаграждение, но дори и пътните разноски (Justin. 9.2.4-10). Модерните историци обикновено подозират по-сериозни скрити причини и обясняват похода с желанието за военна и политическа компенсация след неуспешната обсада на Перинт и Бизантион, с предотвратяването на възможна скитска опасност за новозавладените територии в Тракия, с по-нататъшно разширяване на македонската агресия в района между Хемус и Истрос, или с претенции за предишните одриски владения в него. Впрочем, скитите в Северна Добруджа едва ли биха могли да представляват реална заплаха за земите на юг от Балкана, а макар и откъслечните сведения за светкавичната Дунавска кампания на Филип не създават впечатление за мащабен опит за трайно завладяване на значителна територия, съпоставим в някаква степен например с продължителната му и осъществена с размах дълга предходна кампания в Югоизточна Тракия. В светлината на общата ситуация, такава, каквато тя изглежда на базата на разгледаните по-горе откъслечни сведения в изворите, би могло да се предположи като алтернативна или допълваща хипотеза, че походът на Филип е бил предприет в подкрепа на неговия тъст Котелас, който вероятно е бил по-директно застрашен от скитската експанзия, особено след победите на Атей над хистрианите и трибалите.

Скитският поход е започнал през пролетта на 339 г. пр. Хр. (Aeschin. 3, 128) и е продължил най-много до средата на лятото; единственият запазен разказ за него, макар и съвсем кратък и видимо недостоверен в детайлите, е този на Юстин (Justin. 9.2.10-16; ср. Plut. *mor.* 174 f; Frontin. *strat.* 2.8.14; [Ps.] Lucian. *macrob.* 10). Кампанията очевидно е била решена в едно генерално сражение; смъртта на възрастния Атей и свидетелствата за многобройни пленници и плячка предполагат, че победата над скитите е била решителна и те вероятно са били трайно прогонени отвъд река Дунав. Филип незабавно поел обратно, но връщането на натоварената с плячка македонска армия не минало безпрепятствено. Отново единственият извор е Юстин, който разказва, че Филип бил нападат от трибалите, които си поискали част от скитската плячка. В последвалата битка Филип бил ранен тежко в бедрото, конят му бил убит под него и македонската армия се видяла принудена да отстъпи безславно, изоставяйки целия си обоз със спорната скитска плячка в ръцете на тракийци-

те (Justin. 9.3.1-3). Маршрутът на Филиповото завръщане и локализацията на тази неблагоприятна за него битка остават еднакво неясни; нерядко се допуска възможността македонската армия да се е придвижила на запад към Софийското поле и засадата на трибалите съответно се разполага някъде около северния подход към проходите през Западния Балкан или около средното течение на реката Искър (Кацаров 1922, 235; Геров 1967, 26.).

Анонимният „*цар на хистрианите*“ и бегло познатият Котелас са първите реални исторически фигури в историята на гетите през четвърти век пр. Хр. Опитите за свързването на двамата царе и техните царства с конкретни археологически определими райони остават обаче напълно произволни и хипотетични. Примамливо изглежда например *хистрианите* и техният безименен цар да се поставят в Северна Добруджа, където богатата гробница в Аджигьол изглежда подсказва локализацията на център на политическа власт в предходното поколение (Berciu 1971, 209-265; 1974, 40-84). Но дали погребението е на независим гетски цар, както обикновено се приема, или на последния одриски управител, охраняващ дунавската граница на голямото тракийско царство? Царството на „*одеситите*“, контролиращо крайбрежието между Одесос и Томи, би могло да се свърже предположително с археологически добре дефинирания район, включващ басейните на Голяма Камчия и Провадийска река и предлагащ струпване на впечатляващо множество представителни находки от доста дълъг хронологически период (виж например прегледа у Фол 1975, 45-47). Но този район остава изместен в югозападна посока от крайбрежната област, така както тя е дефинирана у Йорданес, и това позволява да се мисли алтернативно за находките от района на Калиакра и Каварна, които също може да бележат локализацията на гетски династически център; сред тях се открояват няколко могилни погребения в градени гробници (Китов 1990, 116-119; Василчин 1978, 111-117). Златното съкровище от Каварна (Минчев 1980; Minchev 1983), едно богато могилно погребение (Теодосиев et al. 1992, 53-54) и една непубликувана правоъгълна гробница от същия район са от ранната елинистическа епоха, но засилват впечатлението за присъствието там на изявен политически център. Археологическите разкопки в Тиризис (нос Калиакра) обаче не са установили съществуването на пред-Лизимахов пласт в цитаделата (Balkanska 1974; 1980; Балканска 1975; 1979; 1985; 1990; Бобчева 1970; Китов 1971-1973).

Фигурата на Котелас ще си остане загадъчна. Той не може да бъде идентифициран с „*царя на хистрианите*“, защото Филип не би воювал срещу тъста си (когато изпраща войска на помощ на Атей); по чисто хронологически съображения той не може да е и негов наследник: според цитирания у Атений Сатир Филип се оженил за дъщеря му Меда още по време на войната в Тракия, докато отпращането на македонския отряд от Атей след смъртта на „*царя на хистрианите*“ според Юстин било вече по време на обсадата на Перинт

и Бизантион. Единственият сигурен факт за него ще си остане, че той трябва да е бил фигура със значителна политическа тежест, иначе Филип едва ли би взел дъщеря му за законна жена („*втора единствено след Олимпиада*“ според Атеней). Котелас може да е бил цар на „*одеситите*“, ако допуснем, че той е предложил дъщеря, зестра и мир вследствие на Филиповото нападение над техния град, прекратено след намесата на гетските жреци, и независимо дали основното териториално ядро на царството би било в басейна на Камчия или при Калиакра на морския бряг. Или, ако нападнатото от Филип „*царство на одеситите*“ е било незначително крайбрежно формирование, Котелас може пак да е бил цар на (в такъв случай анонимно) гетско царство в богатия вътрешен район по долината на Камчия; разиграващите се в непосредствено съседство с неговата територия военни действия биха предложили и в този случай задоволително обяснение за стремежа му да осигури мирни отношения с агресивния македонски владетел. Но от друга страна царството на Котелас може спокойно да е било и отдалечено от театъра на Филиповите военни действия; впечатляващите находки от района на Борово югозападно от Русе например изглежда маркират още едно политическо ядро с първостепенна важност. Прочутото сребърно съкровище, разбира се, изглежда е малко по-ранно, около средата на века (Иванов 1975; 1982; Ivanov 1980; Маразов 1978, 36 и сл.). Ред други находки от Борово и околния район (Брестовица, Копривец, Обретеник) включват нарастващ брой богати погребения и градени гробници, датирани между края на пети и трети век пр. Хр. и документиращи трайното присъствие на център на политическа активност (Димова 1966; Иванов 1984; Станчев 1989; 1994; Stoyanov 2000, 58). Изказаната вече идея, че именно този район може да е бил ядрото на царството на Котелас (Стоянов 1997, 80) предполага, доколкото практическата опасност от страна на македонците от юг е била по-скоро незначителна, да се търси друг повод за потърсения съюз с Филип II, например заплахата от страна на скитския цар Атей. Във всеки случай може да се предположи, че Котелас е воювал заедно с Филип срещу скитския цар; военната победа и последвалото бързо (а и безславно) оттегляне на македонците са създали благоприятни предпоставки за процеса на политическа консолидация на гетските земи, получил завършен вид при управлението на Дромихет в следващото поколение. За ролята на Котелас в този процес могат да се правят само предположения. Няколкото активни политически фигури и обособени райони на изходния етап на това развитие, тоест към края на четиридесетте и началото на тридесетте години на четвърти век пр. Хр., бележат едно състояние на политическо разделение в земите на гетите, което ще бъде окачествено като обичайно от Страбон в една много по-късна епоха (Strabo 7.3.11; cf. Cl. Ptol. 3.11.6).

Само няколко години след похода на Филип срещу скитите неговият син и наследник Александър Велики също се отправил начело на македонската

армия към река Дунав в първото си мащабно военно начинание, официално насочено срещу вероломните трибали (за похода на Александър виж например Кацаров 1905, 124-133; 1909, 469-472; Vulic 1909, 490-491; 1912, 183-203; Beloch 1922, 614; Parvan 1923, 23 и сл.; 1926, 43-48; Wilcken 1931, 67; Neubert 1934, 281-289; Oberhummer 1935, 18-19; Tarn 1948.1, 5 и сл.; Papazoglu 1969, 23-35, 412-415; Seibert 1981, 78, 263; Фол 1975, 20-23; Spiridonov 1977, 225-234; Fol 1980, 131-133; Bosworth 1980, 51-65; Йорданов 1993, 113-136). Единственият по-подробен извор за събитията е Анабазисът на Флавий Ариан (Агг. *anab.* 1.1.4-4.8; ср. Strabo 7.3.8, С 301-302; Diod. 17.8.1; Plut. *Alex.* 11.2; Curt. 9.6.20; Polyae. *strat.* 4.3.11). За съжаление, в този случай Ариан изглежда силно е съкратил разказа на своя предполагаем първоизточник Птолемей Лаг и неяснотите в неговия текст са породили много дискусии, особено във връзка с маршрута на македонската армия и местоположението на някои свързани с основните събития географски реалии (реката Лигин, остров Певка). „*Тръгвайки от Амфиполис, той нахлул в тази част на Тракия, която принадлежи на така наречените независими тракийци, оставяйки вляво от себе си града на Филип и планината Орбел. На десетия ден от пресичането на Нестос, казват, стигнал до планината Хемус*“ (Агг. *anab.* 1.1.5). След трудно сражение с преградилите пътя му през Балкана тракийци (Агг. *anab.* 1.1.6-2.1), Александър навлязъл в земите на север от планината, разбил при реката Лигин някъде в днешна северна България част от войската на трибалите (Агг. *anab.* 1.2.3-7; ср. Plut. *Alex.* 11.2), но не успял да предприеме нищо съществено срещу укрилите се с добитъка и имуществото си на Дунавския остров Певка трибали и съседни тракийци начело с трибалския цар Сирм, въпреки навременното пристигане на навлезлия от Черно море срещу течението на реката малък македонски флот (Агг. *anab.* 1.2.2-3; 1.3.3-4; ср. Strabo 7.3.8, С 301). След едно демонстративно преминаване на Дунава, при което били обърнати в бягство събралите се на северния бряг гети и бил разграбен „градът“ им (Агг. *anab.* 1.3.5-4.5; ср. Strabo 7.3.8, С 301), Александър приел пратениците на трибалския цар Сирм и на останалите независими крайдунавски племена и сключил с всички тях договор за приятелство; сред другите се появили дори пратеници на поселилите се край Адриатическо море келти (Агг. *anab.* 1.4.6-8; ср. Strabo 7.3.8, С 302). След това Александър бързо се оттеглил на юг през земите на агриани и пеонци, тоест през Софийско и Кюстендилско към долината на Вардар, откъдето подхванал кампанията си срещу илирийците (Агг. *anab.* 1.5.1 и сл.).

Според Ариан походът започнал с настъпването на пролетта (Агг. *anab.* 1.1.4); при преминаването на отвъдния бряг на Дунав (1.4.1) високите жита служели за прикритие на войската, т. е. вече сме в разгара на лятото. Ако едно от двете твърдения не е погрешно, Ариан очевидно силно е резюмирал събития, запълнили поне няколко месеца. От обсъжданите в литературата варианти за пътя на Александър в началния етап на похода най-приемлив изглежда този

през Родопите (виж и Спиридонов 1992), както заради достатъчно красноречивия текст на Ариан (Арг. *anab.* 1.1.5), така и заради неоснователно пренебрегваното сведение у Гай Светоний Транквил за Александровото жертвоприношение в родопското светилище на бесите, което едва ли може да се постави в друго време (Suet. *Aug.* 94.5); източните варианти трудно обясняват и избрания обратен маршрут през западна Тракия към южна Илирия. Гетите, срещу които Александър предприел своя демонстративен десант на левия бряг на Дунав, са впрочем и най-рано засвидетелстваните в исторически извор представители на племенната група, изрично локализирани на север от реката. За съжаление тяхната локализация остава зависима от общата несигурност на географските параметри на кампанията.

Походът на Александър Велики срещу трибалите едва ли е имал приписваната му понякога с лека ръка свръхзадача да превърне река Дунав в „*стратегическа граница*“ на македонската държава от типа на римския Дунавски лимес (виж например Glotz et al. 1938, 46-47; Will et al. 1975, 253). Ако целите на похода са включвали подчиняването и присъединяването към македонската държава на териториите и племената между Стара планина и Дунав, то те очевидно са останали неосъществени. Според Ариан, Александър желал само да усмири войнствените си съседи преди похода на изток (Арг. *anab.* 1.1.4); лесно е да се допусне също желанието за реванш след поражението на Филип от трибалите през 339 г. пр. Хр., на което младият Александър може би е бил непосредствен свидетел (Hammond, Griffith 1979, 583).

Данните за участието на тракийски контингенти в армията на Александър Велики по време на източните войни, систематизирани у Хелмут Берве (Berve 1926 1, 133-139), потвърждават казаното по-горе за ограничения обхват на македонските завоевания в Северна Тракия. Основните тракийски подразделения, сравнително редовно споменавани в бойния строй по време на големи сражения – тежковъоръжената конница под командването на македонец Агатон, син на Тиримас (Berve 1926 1, 134-135; Агатон *ibid.* 2, No 8), и лековъоръжената пехота, включваща освен аконтистите на Ситалк вероятно и още една по-малобройна част (пелтасти?) под общото командване на „*стратега на тракийците*“ Птолемей (Berve 1926 1, 136-137; Ситалк *ibid.* 2, No 712; Птолемей *ibid.* 2, No 673) – се наричат в изворите алтернативно „*тракийци*“ или „*одрисис*“ и очевидно са произлизали (поне в основната си част, ако не изцяло) от завладенията още от Филип II територии на бившето Одриско царство в южна Тракия. Подобно на тях като редовни наборни контингенти се споменават леката пеонска конница, водена от пеонца Аристон (Berve 1926 1, 135; Аристон *ibid.* 2, No 138), и елитната лековъоръжена пехота (*аконтисти*) на агрианите, командвана от македонец Атал (Berve 1926 1, 137-139; Атал *ibid.* 2, No 183). Само Диодор Сицилийски споменава, в изброяването на преминалите с Александър в Азия войски, трибалска и илирийска пехота (Diod. 17.17.4); изглежда

това не са били наборни войски, а доброволци или наемници (Berve 1926 1, 139; Griffith 1935, 14.1). Трибалите не се споменават повече никъде в изворите за войните на Александър в Азия, а това дори поставя под съмнение достоверността на цитираното място у Диодор. Няма никакви данни и за участие на гети в похода срещу Персия. Очевидният дисбаланс в присъствието на северните и южните тракийски племена в Александровата армия изглежда отразява пряко различията в статута на тракийските територии на север и на юг от Балкана по отношение на македонската държава. На фона на казаното едва ли следва да се отдава прекалено голяма доказателствена стойност на вложената от Курций Руф в устата на Александър реплика, в която трибалите се споменават наред с медите като покорени от него народи; най-вероятно пасажът отразява общо известните сведения за реални балкански кампании на самия Александър преди заминаването му на изток (Curt. 9.6.20). Напротив, трибалите и гетите осезаемо отсъстват например в обръщението на Александър към военачалниците му преди битката при Исос, предадено дословно у Ариан, където сред участниците в похода са изброени *„тракийци, неонци, илирийци и агриани, най-могъщите и войнствени народи в Европа“* (Arr. anab. 2.7.5).

Вътрешното развитие в земите на гетите в периода след 335 г. пр. Хр. не е оставило преки следи в запазената писмена традиция. Най-забележителният факт, извлечен от археологическите проучвания, е основаването, по всяка вероятност в рамките на тридесетте години на четвърти век, на укрепения царски град при Свещари (Стоянов 1996, 84-92; 1997, 72-84; Delev 2000, 384-401); най-ранните подлежащи на прецизно датиране артефакти от разкопките там се датират в средата на десетилетието (Божкова 1990, 93-96; Cicikova, Dimitrov 1997, 128, 132-134). Динамичните военни събития в региона (нашествието на Атей, походите на Филип II през 339 г., на Александър Велики през 335 г. и на неговия стратег Зопирион в края на тридесетте или през двадесетте години на века) изглежда са разтърсили съществено света на гетите, създавайки обстановка на опасност и несигурност, благоприятна за политическата консолидация на гетските племена. Процесът обаче не е бил непременно бърз и безпроблемен. Две възможни причини могат да обяснят специфичната локализация и облик на царския град при Свещари: отдръпването от райони, оказали се по-пряко застрашени от вражески нападения, към по-силна и добре защитима позиция в стратегическия тил, и избора на централно местоположение, подходящо за политически център на разпръснатите на голяма територия гетски племена при обединението им под единна централна власт. Свещари се намира във фокуса на отбелязаните вече по различен повод райони на политически живот в басейна на Камчия на юг, около Борово на запад, покрай черноморското крайбрежие на изток (Аджигьол и Тиризис) и в Мунтения отгатак река Дунав на север. Наличните данни обаче не позволяват да се определят взаимоотношенията между по-старите политически ядра и новия център при Свещари

или да се проследи динамиката на процесите на политическа консолидация в земите на гетите, достигнали своя връх при управлението на Дромихет в началото на трети век пр. Хр.

Литература

- Alexandrescu 1967: P. Alexandrescu. Ataias. – *Studii Clasice* 9, 85-91.
- Archibald 1994: Z. H. Archibald. Thracians and Scythians. – In: *The Cambridge Ancient History VI²: The Fourth Century BC*, Cambridge, 444-475.
- Archibald 1998: Z. H. Archibald. *The Odrysian Kingdom of Thrace. Orpheus Unmasked*. Oxford.
- Balkanska 1974: A. Balkanska. Die thrakische Siedlung Tirisis nach den Ausgrabungen auf dem Kap Kaliakra in den Jahren 1969-1979. – *Thracia* 3 (1974), 315-319.
- Balkanska 1980: A. Balkanska. Tirizis – Tirisa – Akra. – *Klio* 62/1, 27-45.
- Beloch 1922: K. J. Beloch. *Griechische Geschichte. Zweite neugestaltete Auflage. Dritter Band, Bis auf Aristoteles und die Eroberung Asiens. Erste Abteilung*. Berlin-Leipzig.
- Beloch 1923: K. J. Beloch. *Griechische Geschichte. Zweite neugestaltete Auflage. Dritter Band, Bis auf Aristoteles und die Eroberung Asiens. Zweite Abteilung*. Berlin-Leipzig.
- Berciu 1971: D. Berciu. Das thrako-getische Fürstengrab von Agighiol in Rumänien. – *BRGK* 50, 209-264.
- Berciu 1974: D. Berciu. *Contribution à l'étude de l'art thraco-gète*. Bucarest.
- Berve 1926: H. Berve. *Das Alexanderreich auf prosopographischer Grundlage*. 1-2, München.
- Bosworth 1980: A. B. Bosworth. *A Historical Commentary on Arrian's History of Alexander. 1, Commentary on Books I-III*. Oxford.
- Cicikova, Dimitrov 1997: M. Cicikova, K. Dimitrov. La céramique hellénistique de la ville thrace de Sborjanovo (Bulgarie du Nord-Est). – In: *Δ' επιστημονική συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική*. Αθήνα, 128-134.
- Delev 2000: P. Delev. Lysimachus, the Getae, and Archaeology. – *CIQ* 50/2, 384-401.
- Ellis 1976: J. R. Ellis. *Philip II and Macedonian Imperialism*. London.
- Fol 1980: A. Fol. La route d'Alexandre le Grand en Thrace au printemps de 335 av. n. è. – In: *Μέγας Αλέξανδρος. 2300 χρόνια από τον θάνατόν του*. Θεσσαλονίκη, 131-133.
- Glott et al. 1938: G. Glott, P. Roussel, R. Cohen. *Alexandre et le démembrement de son empire*. Paris.
- Griffith 1935: G. T. Griffith. *The Mercenaries of the Hellenistic World*. Cambridge.
- Hammond, Griffith 1979: N. G. L. Hammond and G. T. Griffith, *A History of Macedonia*, vol. 2, 550 - 336 B. C. Oxford.
- Iliescu 1971: V. Iliescu. Le problème des rapports Scytho-Byzantins du IVe siècle av. n. è. – *Historia* 20, 172-185.
- Ivanov 1980: D. Ivanov. Le trésor de Borovo. – In: *Actes du deuxième congrès international de thracologie*. 1, Bucarest, 391-404.
- Kaerst 1927: J. Kaerst. *Geschichte des Hellenismus* 1³, Leipzig-Berlin.
- Minchev 1983: A. Minchev. Ein verschwundener thrakischer Schatz aus Kavarna und einige Bemerkungen über die Goldschmiedekunst Thrakiens im 4.-3. Jh. v. u. Z. – *Pulpudeva* 4, 310-324.
- Momigliano 1933: A. Momigliano. Della spedizione scitica di Filippo alla spedizione scitica di Dario. – *Athenaeum* 11/4, 336-349.
- Neubert 1934: M. Neubert. Alexanders des Grossen Balkanzug. – *Petermanns Mitteilungen* 80, 281-289.

- Oberhummer 1935: E. Oberhummer. Alexanders der Grossen Balkanzug. – *Petermanns Mitteilungen* 81, 18-19.
- Painter 1989: K. Painter. Inscriptions on Fourth-Century Silver from Bulgaria. – In: *The Rogozen Treasure. Papers of the Anglo-Bulgarian Conference, 12 March 1987*. London, 73-81.
- Papazoglou 1969: F. Papazoglou. *Srednobalkanska plemena u predrimsko doba*. Tribali, Autarijati, Dardanci, Scordisci, Mezi. Sarajevo.
- Parvan 1923: V. Parvan. La pénétration hellénique et hellénistique dans la vallée du Danube. – *Bull. sect. hist.* 10, 22-47.
- Pârvan 1926: V. Pârvan. *Getica. O protoistorie a Daciei*. Bucuresti.
- Pârvan 1928: V. Pârvan. *Dacia. An Outline of the Early Civilisation of the Carpato-Danubian Countries*. Cambridge.
- Pippidi 1971: D. M. Pippidi. *I Greci nel basso Danubio dall'età arcaica alla conquista romana*. Milano.
- Pippidi 1977: D. M. Pippidi. Les Macédoniens en Scythie Mineure de Philippe II à Lysimache. – *Ancient Macedonia* 2, Thessaloniki, 381-396.
- Pippidi, Berciu 1965: D. M. Pippidi, D. Berciu. *Din istoria Dobrogei. 1, Geti si Greci la Dunarea de jos din cele mai vechi timpuri pina la cucerirea romana*. Bucuresti.
- Rostovtzeff 1922: M. Rostovtzeff. *Iranians and Greeks in South Russia*. Oxford.
- Schaefer 1886: A. Schaefer. *Demosthenes und seine Zeit* 2^e. Leipzig.
- Schelov 1971: D. B. Schelov. Der Skythen-Makedonier Konflikt in der Geschichte der Antike. – *Eirene* 9, 31-48.
- Seibert 1981: J. Seibert. *Alexander der Grosse*. Darmstadt.
- Spiridonov 1977: T. Spiridonov. La marche d'Alexandre le Grand en Thrace antique et les tribus entre Stara Planina et le Danube. – *Thracia* 4, 225-234.
- Stoyanov 2000: T. Stoyanov. Spatial Pattern and Economic Development of the Northeastern Thrace – 7th-2nd centuries BC. – In: *Pistiros et Thasos. Sytuctures économiques dans la péninsule Balkanique aux VIIe-IIe siècles avant J.-C.* Opole, 56-67.
- Tarn 1948: W. W. Tarn. *Alexander the Great* 1-2, Cambridge.
- Vulic 1909: N. Vulic. Alexanders Zug gegen die Triballer. – *Klio* 9, 490-491.
- Vulic 1912: N. Vulic. Alexandre le Grand sur le Danube. – In: *Xenia. Hommage international à l'Université nationale de Grèce*. Athènes, 183-203.
- Vulpe 1938: R. Vulpe. *Histoire ancienne de la Dobroudja*. Bucarest (= *La Dobroudja*, 35-454).
- Wilcken 1931: U. Wilcken. *Alexander der Grosse*. Leipzig.
- Will et al. 1975: E. Will, Cl. Mossé, P. Goukowsky. *Le monde grec et l'Orient, t. 2, Le IVe siècle et l'époque hellénistique*. Paris.
- Wüst 1938: F. R. Wüst. *Philipp II. von Makedonien und Griechenland in den Jahren von 346 bis 338*. München.
- Yordanov 1974: K. Yordanov. L'histoire politique des Gètes aux premier temps de l'époque hellénistique. – *Études balkaniques* 2-3, 208-217.
- Yordanov 1980: K. Yordanov. Les formations d'Etat gètes de la fin du VIe jusqu'au milieu du IVe s. av. n.è. – In: *Actes du deuxième Congrès international de thracologie* 1, Bucarest, 331-335.
- Анохин 1973: В. А. Анохин. Монети Атея. – В: *Скифские древности*. Киев, 20-41.
- Балканска 1975: А. Балканска. О некоторых особенностях фракийской культуры Тиризиса. – In: *Studia Thracica* 1 (1975), 196-205
- Балканска 1979: А. Балканска. *Тиризис – тракийският град на нос Калиакра*. София.
- Балканска 1985: А. Балканска. Тиризис и проблемът за тракийския град. – В: *Изследвания в чест на проф. Х. Данов*. София, 32-38.
- Балканска 1990: А. Балканска. Вътрешна укрепителна линия. – В: Г. Джингов. *Калиакра* 1, София, 131-164.
- Бобчева 1970: Л. Бобчева. Калиакра през елинистическата епоха. – *МИК* 1, 15-16.
- Божкова 1990: А. Божкова. Тасоски амфорни печати от обект „Водна централа“ в резервата

„Сборяново“. – *Terra Antiqua Balcanica* 4, 93-96.

Василчин 1978: И. Василчин. Каменна гробница от IV в. при с. Горун, Толбухинско. – *ИНМВ* 14, 111-117.

Венедиков 1972: И. Венедиков. Надписите върху тракийските фиали. – *Археология* 14/2, 1-6.

Геров 1967: Б. Геров. Проучвания върху западнотракийските земи през римско време. 2. – *ГСУ ФЗФ* 61/1, 3-96.

Делев 2004: П. Делев. *Лизимах*. София.

Димова 1966: В. Димова. Гробна находка от с. Обретеник, Русенско. – *Известия на народния музей в Русе* 2, 3-9.

Иванов 1975: Д. Иванов. Сребърното съкровище от с. Борово. – *Изкуство* 3-4, 14-21.

Иванов 1982: Д. Иванов. Тракийското сребърно съкровище от Борово. – *Годишник на музеите в Северна България* 8, 29-35.

Иванов 1984: Д. Иванов. Тракийска гробница край с. Борово. – *Годишник на музеите в Северна България* 10 (1984), 17-20.

Йорданов 1974: К. Йорданов. Поселищният живот на гетите и техните държавни обединения (края на VI-IV в. пр. Хр.). – *Векове* 1, 44-49.

Йорданов 1977: К. Йорданов. Гетските държавни обединения и политическата история на Тракия през VI - IV в. пр. н. е. – *Thracia antiqua* 2, 110-122.

Йорданов 1978: К. Йорданов. Гетските племена в VI-I в. пр. н. е. според античната писмена традиция. – *ИБИД* 31, 5-17.

Йорданов 1984: К. Йорданов. Добруджа през I хилядолетие пр. н. е. Гети. – В: *История на Добруджа* 1, София, 72-123.

Йорданов 1985: К. Йорданов. Центрове на политически живот в гетските земи. – В: *Североизточна България – древност и съвремие*, София, 109-120.

Йорданов 1993: К. Йорданов. Походът на Александър Велики в Тракия. – *Thracia* 10, 113-136.

Кацаров 1905: Г. Кацаров. Ариан: походът на Александър Велики към Дунава (превод и коментар). – *ПСн* 16, кн. 65, 124-133.

Кацаров 1909: Г. Кацаров. По въпроса за похода на Александър Велики към Дунава. – *ПСн* 21, кн. 70, 469-472.

Кацаров 1922: Г. И. Кацаров. *Цар Филип II Македонски. История на Македония до 336 год. пр. Христа*. София.

Китов 1971-1973: Г. Китов. Калиакра през античността и средновековието. – *ГСУ ИФ* 64/1, 1-24.

Китов 1990: Г. Китов. Куполните гробници на нос Каликара и нос Чиракман край Каварна. – *Terra Antiqua Balcanica* 4, 116-121.

Маразов 1978: И. Маразов. *Ритоните в древна Тракия*. София.

Минчев 1980: А. Минчев. Едно изчезнало тракийско съкровище от Каварна. – *Изкуство* 10, 15-19.

Никулицэ 1987: И. Т. Никулицэ. *Северные фракийцы в VI-I вв. до н. э.* Кишинев.

Станчев 1989: Д. Станчев. Разкопки на тракийска надгробна могила до с. Копривец, Разградска област. – *АОР* 1988, Кърджали, 50-51.

Станчев 1994: Д. Станчев. Могилни гробници в Русенски окръг. – В: *Първи международен симпозиум „Надгробните могили в Югоизточна Европа“*, Казанлък 1993. София, 173-178.

Стоянов 1996: Т. Стоянов. Гетската столица при Сборяново – проучвания, резултати, исторически проекции. – *История* 5/6, 84-92.

Стоянов 1997: Т. Стоянов. Гетската столица при Сборяново – проучвания, резултати, исторически проекции. – *История* 1/2, 72-84.

Теодосиев et al. 1992: П. Теодосиев, Г. Китов, Н. Теодосиев. Проучвания на тракийска могила при гр. Каварна. – *АОР* 1991, София, 53-54.

Фол 1972: А. Фол. *Политическа история на траките. Края на второто хилядолетие до края на пети век преди новата ера*. София.

Фол 1975: А. Фол. *Тракия и Балканите през ранноелинистическата епоха*. София.
Шелов 1965: Д. Б. Шелов. Царь Атей. – *Нумизматика и сфрагистика* 2, 16-40.
Шелов 1971: Д. Б. Шелов. Скифо-македонский конфликт в истории античного мира. – *Материали и исследования по истории СССР* 177.

PHILIP II AND ALEXANDER THE GREAT IN NORTHERN THRACE

Petar Delev

Summary

The lands of Northern Thrace are often and for long periods of time left beyond the field of vision of most of the classical authors. The tribe massif of Getae was mentioned for the first time in relation to the Scythian expedition of Darius I, as a result of which the Odrysians successfully forced their hegemony over defeated by the Persians Getae. The sources remained silent about the duration of this Odrysian control over the region between Hemus and Istrus. In historiography there is an opinion that some categories of archaeological sites and findings from this area are indicative of the existence of centres with consolidate political power under the rule of anonymous Getae dynastic courts. According to the author, such conclusions, and such ethnical attributions to some findings are absolutely hypothetical. Some of the known findings from Getae lands are utensils written in Odrysian dynastic names, and although they are usually classified as gifts by Odrysian kings to unknown Getae rulers there are also some alternative interpretations – they were used as gifts to subordinate regional governors who had paradynastic status or to Getae mercenaries in service of the Odrysians.

The first reliable piece of information on independent Getae state formations in sources are to be found only in connection to the campaigns of Philip II and Alexander the Great in Northern Thrace. Modern historiography explains the campaigns of Philip II with his claims on the former Odrysian possessions between Istros and Hemus or with the prevention of possible Scythian danger for the newly conquered territories in Thrace. According to the author, Scythians in Dobrudzha hardly could have been a serious danger for the lands South of Hemus and even though the sources are incomplete they does not represent Philip's Danube campaign as a large-scale attempt to conquer new territories permanently. Within the general situation as it is reflected in sources, the author assumes that the campaign of Philip II was undertaken in support of his Father -in-law Cotelas, who was probably more

endangered by the Scythian expansion, especially after the victories of Atheas over the Christians and Triballi. Precisely the anonymous “king of Christians” and the slightly known Cotelas are the first historical figures in the history of Getae in IV Century BC. Any attempt to link both kings and their kingdoms to concrete archaeological definable regions remains absolutely random and hypothetical. As far as Alexander’s campaign against the Triballi is concerned, he hardly had the intention attributed to him to turn the Danube River into a “strategic border” of the Macedonian state similar to the Limes Romanus. Based on the facts described by Arian, Alexander had just wanted to suppress his belligerent neighbours before his campaign eastwards, but it could be easily assumed that he had had a desire for revenge as a result of Philip’s defeat, which Alexander probably had witnessed at first hand. With respect to the demonstrative campaign he undertook the sources for the first time have explicitly localized representatives of the Getae tribal group on the left bank of the river Danube, extending our ideas for the political geography of Northern Thrace.

The obvious imbalance, reflected in the sources about the presence of the Southern and Northern Thracian tribes in Alexander’s Army directly reflected the difference in status of the Thracian territories on the north and south of the Balkan Mountain.

The dynamic events within the region – Atheas’ invasion, Philip II’s campaigns in 339, Alexander the Great’s campaigns in 335 and the ones of his officer Zopirion in the end of the 30s or 20s of IV century BC, created a situation of insecurity, which was favourable for the consolidation of Getae tribes. The establishment of the fortified king’s town near Sveshtari probably within the 30s of IV Century BC was expression of this consolidation and the information about it was derived from archaeological studies rather than from the preserved writing tradition. The possible reasons for abandonment of the old political centres are two. On the one hand there was a selection of a region with stronger and easier to defend position in the strategic back areas and on the other – that was a region with a central location in relation to the Getae territories which was suitable for a single political centre for the geographically scattered and politically disunited Getae tribes.

The information at hand does not allow defining the relations between the old political main bodies and the new centre near Sveshtari, neither following the dynamics of the processes of consolidation in Getae territories, which reached their peak during the rule of Dromichaetes in the beginning of III Century BC.

ГЕТСКОТО ПРИСЪСТВИЕ В РУСЕНСКИЯ КРАЙ ПРЕЗ БРОНЗОВАТА И ЖЕЛЯЗНАТА ЕПОХА

доц. д-р Златоживка Здравкова
Русенски университет "Ангел Кънчев"

Античните писмени и археологическите свидетелства¹ посочват безспорно, че Североизточна България, в това число и земите на съвременната Русенска област, както и източните части на днешна Румъния, са обитавани от един от най-големите и известните в древността тракийски етноси – гетите, "най-храбрите и справедливите"². Античните автори ги споменават с определен респект като многолюдни, добре организирани, с твърде голяма и успешно действаща конница, непокорни, свободолюбиви и с подчертана вяра в безсмъртието на душата.

Изворите внушават, че наименованието гети е събирателен етноним. Те обединявали други по-малко известни или анонимни гетски племена като например кробизите и теризите, племена, които се появяват в писаната история³ в по-късно време (IV-III в. пр. Хр.) и се локализируют първоначално в Североизточна България между Черно море и Янтра, а в елинистическата епоха – по долината на Камчия. Споменават⁴ се още теридзи, троглодити, певкини, ойтенци, обуленци, дименци, апиаренци. Ситуирането им е най-общо в Североизточна България, западно от р. Янтра, и в Северна Добруджа.

В епиграфски материали⁵ от римската епоха се откриват други две от евентуалните етнически подразделения на гетския ареал, обособени в стратегическите Селетике и Рюсике, които очевидно бележат най-малко два от гетските политически центрове. Стратегията Селетике съвпада с Шуменско-Преславско-Провадийския район, изобилстващ на значителни археологически находки. Преди известно време изказах една хипотеза⁶ за ситуиране на стратегията Рюсике не по долината на река Росица, както това се предлага от М. Тачева⁷, а в русенския хинтерланд, тъй като в изворите изрично е посочено, че се намира "в северно направление от Дентелетике". Сведението е от началото на римската епоха, докогато на практика рюсите са били анонимни. Вероятно именно те трябва да са причината нашият областен град днес да носи името Русе.

Източно от тях са били разположени апиаренсите⁸, чийто ареал би следвало да покрива територията около Апиария (Ряхово).

Съдейки по името на споменаваното в изворите селище Скаидава⁹, става дума за селище на племето скаи. В Пътеводителя на император Антонин от III в. селището е ситуирано между Нове (Свищов) и Тримамииум (Стълпище), което дава възможност да се предположи, че се е намирало около с. Батин, където в м. Калето има тракийска крепост, просъществувала до средновековието.

На базата на изтъкнатото досега може да се обобщи, че по територия-

та на Русенския край през античността са обитавали гетските племена рюси, скаи, апиаренси, а вероятно и други анонимни гетски етнически подразделения. Археологическите експедиции са установили около петдесетина тракийски селища в района на дунавското крайбрежие, поречието на р. Русенски Лом и долното течение на р. Янтра.

Бронзовата епоха в интересувания ни ареал се проявява най-ярко в от III хил. пр. Хр. до края на XII в. пр. Хр.¹⁰

Гетските селища, обособени напълно през второто хилядолетие пр. Хр., в рамките на бронзовата епоха, са преди всичко в обсега на съществуващите от по-стари времена селищни могили. От този период такива се откриват по поречието на р. Русенски Лом, както и в Русе. В късната бронзова епоха (XV-XII в.) една част от населението изоставя селищните могили и слиза в долините и равнините, създавайки селища край водоизточници. Подобна е ситуацията при селищата в Новград, Семерджиево, Сливо поле и т.н. В Русе обаче селището се развива върху селищната могила, като сега вече е построен зид с дебелина 1 м от ломени камъни. И тук, както и в останалите селища от същото време, се откриват¹¹ керамични съдове, правени на ръка, каменни хавани, хромели, бронзови сърпове, стрели и кухи бронзови брадви, както и каменни матрици за отливането им. Наличието на значително количество бронзови сечива и преди всичко на матрици е показател за развитието на металургично производство. Това заедно с находките от погребенията говори за значителна социална диференциация. Откриването на по-голямо количество кухи бронзови и неупотребявани брадви навежда на мисълта, че са били употребявани в качеството си на платежно средство¹².

От късната бронзова епоха са находките от околностите на с. Новград¹³, където са открити няколко разрушени жилища с хромел, каменни хавани, бойни топки, бронзов сърп и други бронзови предмети. Сред находките прави впечатление и каменен калъп за отливане на бронзови сечива, като вероятно именно тук, на място, при огнището, са се произвеждали. Каменен калъп за отливане на стрели е открит при с. Сливо поле¹⁴.

Бронзови сечива (брадви, включително и двойна брадва), както и кюлчета мед има открити и при с. Семерджиево¹⁵, при селата Бистренци и Юделник.

Всички тези находки на бронзови сечива и калъпи за отливането им свидетелстват, че металургичното производство е местно и че колективните находки на такива е белег за имуществено превъзходство на определени производители, т.е. за значително изразено имуществено неравенство.

Желязната епоха, сиреч периодът след XII в. пр. Хр. е времето на въвеждането на желязото¹⁶ като изходен материал за производството на оръдия на труда и оръжия. Повечето селища¹⁷ в Русенския край са разположени край водоизточници (долините на реките Янтра и Русенски Лом) като открит тип поселения, както тези при селата Мечка, Мартен, Пиргово, Ряхово, Писанец и

др. Това са т.нар. селища от селски тип “пара” – открити и неукрепени, които елините наричали “коме”. Такива са налице при Борово, Брестовица, Щръклево, Смирненски, Ново село, Новград, Писанец, Ряхово, Мартен, Мечка и др.

Освен тях се откриват и укрепени поселения, разположени на естествено защитени и стратегически възвишения. Това са т.нар. тракийски селища “диза”, които гърците назовават “хориони”. Такива очевидно е имало¹⁸ край Русе, Пиргово, Полско Косово, Писанец, Батин, Червен, Нисово, Новград, Сливо поле, Чилнов и т.н. Като цяло може да се отчете известно разреждане и териториално преместване на поселенията¹⁹ в тази епоха. По това време техният брой е около 50, като са съсредоточени преди всичко по дунавското крайбрежие и долината на р. Русенски Лом. При някои от тях е налице приемственост от епохата на бронза.

Населението се е занимавало със земеделие и скотовъдство, лов и риболов, металургия, керамично производство, както и с всички други занаяти, без които не може живота.

На територията на някои селища от желязната епоха се открива желязна шлака и руда, което говори за местни железни находища и преработка на желязна руда. Това се отнася²⁰ до селата Писанец и Смирненски.

Традиционните жилища са полуземлянките с правоъгълна форма, един метър вкопани в земята, а нагоре – плет, измазан с глина. Битовият инвентар представлява глинени съдове с различна форма и вместимост. Например при Брестовица са открити три вкопани в земята около огнището питоси. Такива са намерени и при Мечка, Борово и др.

През втората половина на I хил. пр. Хр. е налице политически и културен напредък, както и задълбочаване на социалното неравенство. Това проличава от намерените²¹ в района на Обретеник, Юделник, Русе, Ряхово, Бяла, Червен, Помен, Пиргово, Средна кула, Николово и други места гръцки съдове, гръцки шлемове, монети и монетни подражания от о. Тасос и черноморските гръцки колнии Одесос, Месемврия, Истрия и др., както и от времето на Филип II Македонски, Александър Велики и Филип III Аридей. На територията на Русенския край са открити множество колективни монетни находки, произхождащи от Русе, Средна кула, Пиргово, Писанец, Николово и т.н. Тази значителна наситеност на платежни средства свидетелства за активна търговия и разбира се за задълбочаване на социалното неравенство. Нещо повече, паричното обръщение и намерените местни монетни имитации са една алюзия за местно монетосечене, което очевидно предполага местен овластен орган, който успешно е организирал това начинание. Очевидно може да се предположи, че става дума за племенен държавен център²².

Политическият и културният напредък се илюстрира особено красноречиво чрез изумителния сребърен ритуален сервиз с фина златна инкрустация, известен като Боровското съкровище²³. Той е съставен от три ритона, фиала и каничка-ритон, изработени с голяма вещина и богата украса. Изобразените

сцени са пряко свързани с култа към почитания тракийски бог Дионис.

От надписите върху два от съдовете: ритона с протоме на сфинкс и този от каничката-ритон, четем името на одриския цар Котис (383-359), управлявал през първата половина на IV в. Твърде амбициозен, подготвящ се за война срещу Атина, той очевидно прави щедри дарове с надписи²⁴ на съседстващите му тракийски династични домове, за да спечели приятели и съюзници, в т.ч. и очевидно дарява съществуващия династичен дом в района на Борово – Брестовица – Ботров – Долна – Студена – Стърмен -Бяла. В този смисъл на тези скъпи дарове следва да се гледа като на истински дипломатически документи за уреждане на междуплеменни и междудържавни отношения.

Очевидно местонаходището на съкровището обозначава приблизително къде се е намирал местният династичен дом²⁵. В района на Борово – Брестовица – Ботров и град Бяла има над 40 надгробни могили. Освен това в землището на тези селища има концентрирани няколко антични поселения, както и вероятно едно укрепено селище на височината над моста на Колю Фичето при гр. Бяла. Тук са открити каменни зидове, колективни монетни находки от сребърни тетрадрахми²⁶ на македонски владетели, фрагменти от глинени съдове от IV-III в.пр. Хр.

От изворите е известно, че тракийските владетели са си правели резиденция там, където има бистри и студени извори и сенчести гори. Освен това се знае, че тракийският цар е задължително жрец и след смъртта си сам става бог. Предвид това очевидно в или около царската резиденция се е намирало и светилището. В този ход на мисли изглежда логично, че недалече от мястото, където е открито Боровското съкровище, са открити забележителни по своя характер археологически паметници – подземните галерии, открити в землището на с. Долна Студена. Това са тунели с различна дължина под земята, събиращи се в кошеровидни камери, снабдени със своеобразни комини, посредством които се е осъществявала връзка с повърхността. В камерите са открити огнища, тракийска и римска керамика. Подобен вид светилища са описани в изворите във връзка с въведената религиозна практика сред гетите от Залмоксис. Преди години²⁷ успяхме с покойния колега Д. Иванов да въведем в научно обръщение нов тип археологически паметник, обвързвайки го с изворовите данни²⁸.

И Херодот, и Хеланик са впечатлени от предприетото от Залмоксис. Тук ще цитирам един запазен Хелаников фрагмент от “Варварски нрави”, в който се казва, че Залмоксис “научил гетите в Тракия на мистерии и твърдял, че нито сам щял да умре, нито тези, които са с него, а ще имат всички добрини. Докато учел това, си граждал подземно жилище. След това веднага изчезнал измежду траките и живеел в него. А гетите жалели за него. На четвъртата година обаче той отново се появил и траките му повярвали във всичко”. Страбон назовава подземното жилище като пещера, недостъпна за другите, с които Залмоксис прекъснал всякакви връзки, с изключение на царя.

Подземните галерии се състоят от два основни елемента: дълги сводес-

ти коридори с диаметър 0,60 – 0,70 м., между които на неравни разстояния са изсечени кръгли помещения с диаметър 2,50 – 2,80 м. и височина 1 – 1,70 м. Изсичането на тези помещения в подземията е много грижливо направено. Те са кръглообразни с идеално оформени тавани с кошеровидна форма, напомняща тази на зиданите тракийски гробници²⁹ от IV в.пр.Хр.

Към периферията на всяко помещение от нивото на пода има пробити вертикални кръгли отвори с диаметър 0,40 м, излизащи на повърхността. Вероятно те са играли ролята на одушници и е имало възможност да бъдат изолирвани отвътре, откъм камерите с хоризонтално наредени на пода плочи. На повърхността в нивите днес отворите не личат поради запълването им със земна маса.

Отделните помещения (кошеровидните камери) се свързват чрез система от прави коридори с диаметър, позволяващ придвижване чрез лазене. На места се стесняват чрез прагове, затваряни с каменни плочи. Разкрити са два сектора от подземни коридори с ориентация север – юг. Първият е с обща дължина 27, 20 м. и включва 3 кръгли помещения. На 4 м от последното коридорът е срутен и не може да се проследи по-нататък. Вторият сектор е с 2 камери и обща дължина на коридорите 16, 20 м. На пода на една от камерите са открити керамични фрагменти от тракийски, римски и ранносредновековен период, с преобладаване на тракийската керамика.

Подземно съоръжение е открито в началото на 70-те години на миналия век и при с. Каран Върбовка, в м. Аязмото. Централното помещение е с елипсовидна форма с одушник и подземен коридор. В близост се намират останките от тракийско селище. Наблизо има целебен извор.

Подобно съоръжение е открито и при с. Брестовица. Състои се от една камера и коридор, отиващ в дълбочина. Открити са фрагменти от питос.

Знае се, че сравнително по-висок подземен коридор, изсечен в лъса, е съществувал и в местността “Триъгълника” в околностите на Борово. По описанията на местни хора, проникнали в подземията през 30-те години на XX в. височината на камерата е била колкото човешки ръст, а коридорът е продължавал в дълбочина, но те не са прониквали в него. След залесяването на района мястото така и не е открито.

Би следвало да се припомни местна народна легенда за съществуването на два манастирски комплекса по тези места – нещо, което насочва към етимологията на две селища от областта – Горна и Долна Манастирица (днес Борово и Волово). Досега обаче, освен в легендата, наличие на манастири не е установено. Под друг ъгъл би следвало да се гледа на преданието сега, след откриването на подземните съоръжения в близките на Борово съвременни селища Брестовица, Долна Студена и Каран Върбовка.

Култовата специфика на разглеждания район с концентрация на тракийски селища, значителните находки, легендите за затрупаните манастири, откриването на тези подземни култови съоръжения, гористите места и наличието

на бистри и студени извори, каквото изискване имало при траките за създаване на царска резиденция и светилище, антиципират идеята за съществуването на подобен култов център по тези места, за който напълно подходжал такъв великолепен култово-ритуален сервиз, като този от Боровското съкровище.

Почти повсеместно край тракийските селища има надгробни могили³⁰ с куполовидна форма и височина между 1 и 9 м. Такива има при селата Новград, Ценово, Бяла, Ботров, Борово, Брестовица, Сваленик, Смирненски и т.н. Погребенията при някои от тях били извършвани върху предварително тръмбовани изравнени площадки с диаметър около 30 м., на които са изграждани огнища и до тях дълбоки погребални ями с крушовидна форма, наподобяващи майчината утроба. След извършването на погребалния ритуал, площадките се затрупвали с пръст, размесена с животински кости, и множество керамични фрагменти. При някои от могилите върху тленните останки са натрупвани ломени камъни и върху тях – земния насип. На места стените на гробните камери са били оцветявани с бяла и черна боя и украса от черни и червени триъгълници. В някои могили се откриват еднокамерни гробници, както в случая при с. Сваленик, Борово

Един поглед върху картата на поселищния живот от Русенския край дава представа за значителна селищна гъстота в разглеждания период. Тази интензивност свидетелства и за това, че условията за живот в района били твърде благоприятни, а и релефът до голяма степен спомагал за едно сравнително лесно отбраняване в случаи на неприятелски нашествия.

Животът на тракийските селища по територията на Русенския регион продължава до идването на римляните. Знае се, че през 28 г. пр. Хр. римският управител на провинция Македония Марк Лициний Крас предприема поход северно от Стара планина и завзема значителни части от днешна Североизточна България. По-късно покрай Дунава се създава строго охранявана граница на създадената нова римска провинция Мизия в 15 г. Пълното покоряване на траките става в първите десетилетия сл.Хр., като през 46 г. е създадена и провинция Тракия, при което римските завоеватели наследяват тракийската поселищна система.

Няколко века по-късно по тези места се заселват славяните, а след тях и българите. Гетите постепенно са асимилирани, вплитайки в традиционната българска култура своя силен отпечатък, проявяващ се и днес в празници³¹ като Бабинден, Трифон Зарезан, Сурваки, Баба Марта, Бразая и т.н. Някои тракийски етноними също трайно остават като географски понятия, както в случая с наименованието на град Русе.

Бележки:

1. Фол А., Спиридонов, Т., Историческа география на тракийските племена до III в. пр. н. е., т. 1, С. 1983 с лит.
2. Herodotos, Hist.
3. Strabo. VII, 5, 12; Pseudo-Skymn. 618-810.
4. Strabo. VII, 5, 12; Strabo. VII 3, 1. Claudii Ptolemaei Geographia, III 10, 4
5. Фол А., Тракия и Балканите през ранноелинистическата епоха, С. 1975, с.44.; Ptolemaeus Cl. III, II, 6; Mihailov G., Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, I, Serdicae, 09702, p. 334.
6. Здравкова Зл., Една хипотеза за тракийски политически център в съвременния русенски хинтерланд и за произхода на името Русе, В: Алманах за историята на Русе, Русе, 1997, т. II, 30-35.
7. Тачева М., Българските земи в древността, ч. II, С. 1987, с 169.
8. Claudii Ptolemaei Geographia, III 10, 4.
9. Попов В. Някои проблеми на миграционните движения през II хил. пр. Н.е.- в: 75 години музейно дело в Русенски окръг. Русе, 1980, с. 30.
10. Катинчаров Р., Проучвания на бронзовата система в България (1944-1974), Археология, 1975, кн. 21, с.3.
11. Стефанов С., Старините по долния басейн на Янтра, С., 1956, с. 43; Същият, Новград. Старинни селища. – ИАИ, XXXVI, 1974, с. 258; Ангелов Н., Новооткрити селища по брега на р. Дунав между Русе и Тутракан.- ИАИ, XVIII, 1952, 370-372.
12. Колев К., Нумизматични данни за рудодобива на Балканския полуостров.- Първи симпозиум по история на минното дело в Югоизточна Европа, Варна.
13. Стефанов С., Новград..., с. 258, обр. 3 а, б, в.
14. Димова В., Гробна находка от с. Обретеник, -ИНМР, т. II, 1966, с. 5; Иванов Д., Колективна находка на антични бронзови шлемове от Русенско.- Археология, 4, 1972, 51-55; Същият, Тракийски могилини некрополи край с. Сваленик, Русенско.- ИНМР, т. IV, 1970, с. 7; Същият, Проучване на могилиния некропол край с. Борово, Русенски окръг.- в: Археологически открития и разкопки през 1977 г., С., 1978, 59-60. и др.
15. Попов, Р., Новооткрити предисторически старини, ИБАИ, VII, 1932/33, с. 356, обр. 12.
16. Чичикова М., Проучване на тракийската култура през старата желязна епоха, Археология, 1974, кн. 4, с.20.
17. Toncheva G. Chronologie du hallstatt ancien dans la Bulgarie de Nord-Est.- Studia Thracica, 5, 71-73, pl. XXX u.
18. Фол А. Демографска и социална структура на древна Тракия, С. 1974, с. 163; Чичикова М. Поселищното развитие в древна Тракия през I хил. пр.н.е.- в: Първи конгрес на БИД, т. I, 1972, с 330.
19. Фол, Ал., Демографска ..., с. 124.
20. Георгиев Т., Археологически данни за железодобиването в Североизточна България, сп. Природа, 1955, кн. 5, с. 72.
21. Шкорпил К., Опис на старините по течението на р. Русенски Лом, С., 1914, с. 55; Здравкова, Зл., Гето-елинските отношения през елинистическата епоха (по данни от Русенски окръг), в: 75 години музейно дело в Русенски окръг, Русе, 1980, 36-43.
22. Preda C., Sur les monnaies thraco-gets – imitation de type macedonien.- In: Thraco-dacica. Bucuresti 1976, 169-172.
23. Последно у Здравкова Зл. И Д. Иванов, Тракийското сребърно съкровище от Борово, Абагар, В.Търново, 2001 с лит.
24. Венедиков, И., Надписи върху тракийските фиали. – Археология, 1972, кн. 2, с. 4 и сл.
25. Здравкова Зл., Една хипотеза за тракийски политически център в съвременния русенски хинтерланд и за произхода на името Русе, в: Алманах за историята на Русе, Изд. Държавен архив – Русе, Русе, 1997, 30-35; Същата, Русенският край и тракийските обитатели в древността, Алманах за историята на Русе, т. IV, Русе, 2002, 5-9.
26. Герасимов Т., Колективни находки на монети през 1939 г.- ИБАИ, XIII, 1939, с. 342.
27. Zdravkova Z., D. Ivanov, Contribution to Thracian religious Practice, Acta Associationis internationalis, Terra antiquae balcanica, Sofia, 1990, 101-112.
28. Herodotos, Hist. IV, 94; Jacoby F., Die fragmente der griechische Historiker, Berlin-Leiden, 1954,

I, fr. 73.

29. Венедиков И. и Т. Герасимов, Тракийското изкуство, С., 1973, 67-72.

30. Иванов Д., Тракийски могилни некрополи край с. Сваленик, ИНМР, т. IV, 1970, с. 7; Същият, Проучване на могиления некропол край с. Борово, Русенски окръг, в: Археологически разкрития и разкопки през 1977 г., С., 1978, 59-60; Същият, Проучване на тракийски селища и могили край с. Смирненски, Русенски окръг, в: Археологически разкрития и разкопки през 1977 г., С., 1978, с. 58; Същият, Разкопки на могиления некропол край с. Борово, Русенски окръг, в: Археологически разкрития и разкопки през 1979 г., С., 1980, 67-68.

31. Здравкова Зл., Мистериите на Орфей и Трифон Зарезан, Известия на Съюза на учените-Русе, серия "Обществени науки", 2/ 1998, 48-52. Същата, Една хипотеза за семантиката на "Тракийския грифон", Арnaudов сборник, т. I, Русе, 2000, 60-63; Същата, Дионис и теротеизмът, Русе, 2000, 135 с.

GETAE PRESENCE IN THE REGION OF ROUSSE IN THE BRONZE AND IRON AGE

Zlatozhivka Zdravkova

Summary

The development of the Getae tribe community since the Bronze Age to the Late Iron Age in North-East Bulgaria was reviewed on the grounds of written sources and archaeological studies. The development of what is now the region of Rousse was closely followed, and the region according to the author coincides with the Ρώσικε strategy.

About 50 settlements that used to be inhabited by Ryus, Apiaren, Scae and other anonymous Getae tribes were localised along the rivers Danube (in the section from Svishtov to Tutrakan), Roussenski Lom and the lower course of the river Yantra.

Some settlements dating back to the Bronze Age were found near the villages of Novgrad, Semerdzhievo, Slivo pole and the town of Rousse. In the Iron Age settlements were also located near sources of water – such as the unfortified settlements near the villages of Mechka, Marten, Ryahovo, Borovo, Brestovits, Shtraklevo, Smirnenski, Novo Selo, Novgrad etc and the fortified ones near Rousse, the village of Pirgovo, Cherven, Nisovo, Slivo Pole, Chilnov etc.

In the second half of the I millennium BC a Thracian dynastic home was formed due to the deepening social inequality in the region of Borovo- Brestovitsa – Botrov– Byala and its material expressions are over 40 tumuli located there and the accidentally discovered Borovo treasure. The author connects that dynastic home with the underground galleries discovered near the village of Dolna Studena, Karan Varbovka and Brestovitsa. Due to the Roman conquering of the region in I Century AC and later on, Getae were gradually assimilated by other ethnicities but they left a profound imprint on Bulgarian culture.

ТЪРГОВИЯТА С АМФОРИ В ДОЛНОТО ТЕЧЕНИЕ НА ДУНАВ ПРЕЗ ЕЛИНИСТИЧЕСКАТА ЕПОХА (ОБЩИ НАБЛЮДЕНИЯ)

*ст.н.с. д-р Анелия Божкова
Археологически институт с музей - БАН*

I. Предмет на изследването

Водният път по долното течение на река Дунав е припознат в научни анализи като важна търговска артерия през античността (Stoyanov 2000, 63). Това в голяма степен важи за преносът на транспортните (остродънните) амфори, при които спецификата на тялото изисква (или предполага) специализиран транспорт, какъвто е този на водните плавателни съдове. През последните години се натрупаха нови археологически данни, които допълват представата за търговията с амфори в Дунавския регион (в широк териториално-културен аспект) и предлагат нови наблюдения за механизмите и конкретните параметри на това явление.

II. Обект на изследването и база данни

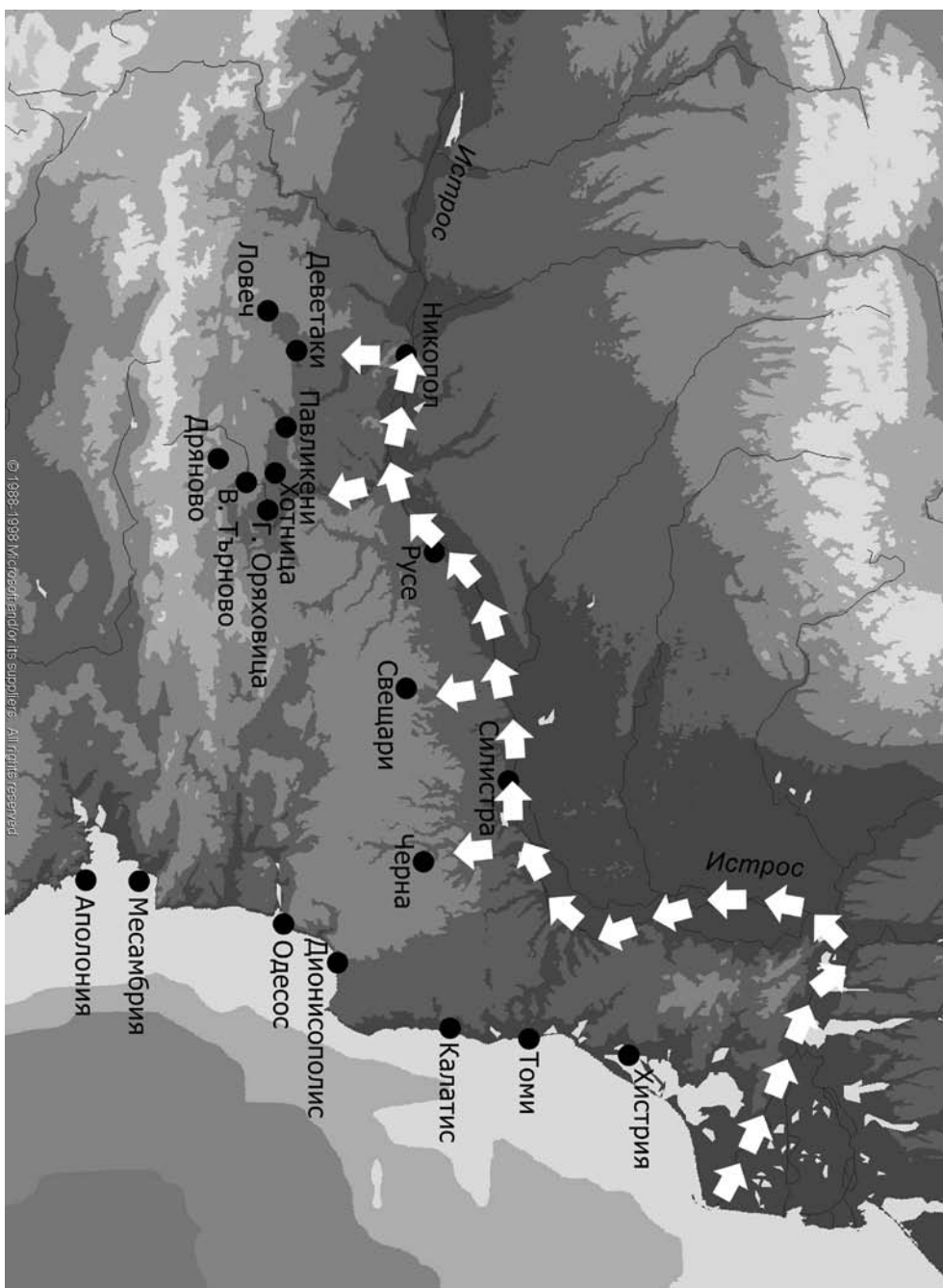
В предложения текст изследването се базира върху данните за амфори или амфорни печати, произлизащи от района на долнодунавския басейн в широк териториален обхват с приоритет върху материалите, открити на юг от река Дунав, в територията на България. Освен находките, локализирани по и в близост до Дунавския бряг, са взети предвид и онези, за които може да се приеме, че са свързани с търговията на стоки по водната артерия. От изток на запад това са:

1. Силистра

От района на Силистра е известна находка от три хераклеЙски амфори от първата половина на IV в. пр. Хр. (Лазаров, Бъчваров 1984, 89-93).

2. с. Черна, Добричко

В могилни насипи от некропола при с. Черна, Добричко, са открити фрагменти от амфори, някои от които с енглицични печати върху шията, традиционно отнасяни към Хераклея Понтийска (Василчин 1998-1999, 55, табл. XXXVIII). Най-вероятната им датировка е в рамките на IV в. пр. Хр. Селото е разположено в зоната на Добруджанското плато, еднакво отдалечено от Черноморския бряг и от поречието на Дунав. В този смисъл е възможно амфорната тара и стоките в нея да са били доставяни както по сухоземен път, директно чрез колонииите, така и чрез притоците на Дунав, чиито корита в модерните времена са пресъхнали и образуват характерните за днешна Добруджа множе-

ство суходолия.

3. Сборяново

Данните за наличието на стоки, пренасяни в амфорна тара от района на Сборяново са многобройни. Обстоятелството, че те произлизат от различни структури (градът при “Водната централа”, гробницата в “Гинина могила”, обектът в м. “Новите коренежи” и др.), говори в полза на предположението, че се касае за много значим център, с обширна територия и с редовни търговски доставки (Stoyanov 2000, 62-63; Стоянов и др. 2006, 24-28;). Амфорният материал от територията на този център се датира изключително в ранната елинистическа епоха, до към средата на III в. пр. Хр. Открити са над 340 (данни до 2006 г.) амфорни печата от различни центрове-производители, които формират най-голямата извънколониялна сбирка на подобни паметници от северна България. Тракийският център при Сборяново също е отдалечен от Дунав, но се предполага, че амфорната тара е била пренасяна с подходящи плавателни средства по река Крапинец, пълноводна в античността, а сега също превърната в суходолие в най-северния си участък (Стоянов и др. 2006, 10, 30).

4. Русе

От ямно светилище на територията на по-късния римски кастел Сексагинта Приста (Varbanov, Dragoev 2006, 181 – 193; Varbanov, Dragoev 2007, 243 - 264), са открити над 25 амфорни печата, мнозинството от които лошо запазени. Разпознават се синопски, книдски, родоски и анепиграфни печата, всички от времето след средата на III в. пр. Хр. насетне.¹ Два четливи синопски печата (с епонима Ζῆνις Ἀπολλοδώρου и фабриканта Φιλήμων) се отнасят към група V на Н. Коновичи,² или към периода ок. 257- 190 г пр. Хр. (Conovici 1998, № 421-430, 192). По-ясните печати от остров Родос пък са от II в. пр. Хр. Единият от тях е с името на епонима Φιλόδαμος (ок. 198-161 г. пр. Хр., ср. Finkielsztein 2001, 124), а другия – с името на епонима Ἀριστᾶναξ (ок. 145 – 108 г. пр. Хр., ср. Finkielsztein 2001, 195).

5. Горна Оряховица

В културните пластове под средновековната крепост “Ряховец”, в близост до съвременния град Горна Оряховица, са открити 15 амфорни печата, публикувани в различни издания (Bozkova 2003, 41-48; Църов 2007, 21-38). С по-четливи показатели, и с по-добри възможности за датиране е групата от 6 синопски печата, които принадлежат без изключение към втората половина на

1 Възможността да се запозная с амфорните печата от Русе и да ги използвам в настоящата работа ми беше предоставена от В. Върбанов от Регионален исторически музей - Русе, за което му изказвам своята благодарност.

2 В настоящата работа систематизацията на синопските амфорни печата е извършена по класификацията на Н. Коновичи (Conovici 1998), която е редпочетена пред тази на И. Гарлан (Y. Garlan, 2004), заради предложените в нея абсолютни дати на групите.

III в. пр. Хр. по хронологията на Н. Коновичи (Conovici 1998). Към това време се отнасят и два от родоските печати, открити на същия обект (с имената на фабриканта Θεόδωρος и епонима Πολυκράτης, ср. Finkielsztein 2001), което затвърждава впечатлението за наличие на период на разцвет в икономическото развитие на селището. Началната фаза на търговското проникване там е белязана от един единствен хераклеяски печат (Bozkova 2003, 47; Цървов 2007, № 31), а най-късният период на импортите, вероятно със затихващ интензитет, се маркира с печат на родоския фабрикант Ἀτταλος, чиято дата, все още неуточнена, напоследък се дискутира във връзка с група IV на Ж. Финкелщайн - 160-153 г. пр. Хр., или дори с хасмонеяския период в Палестина – 140 – 37 г. пр. Хр. (Finkielsztein 2001, 172, бел. 36).

6. Велико Търново

Данните за амфорните печати, открити в културните пластове и структури от I хил. пр. Хр. на хълма “Царевец” са разпръснати в научната литература и изглежда не отразяват действителната картина на откритите през годините находки (обобщени данни у Цървов 2007 с цит. там литература).³ Публикувани са данни за 20 амфорни печата (Ангелов 1973, 266-268), сведения за 18 печата от които 1 тасоски, 14 родоски и 3 синопски (Гетов, 1985, 188-189), както и нов каталог с 14 печата, от които 11 родоски 1 синопски, 1 тасоски и един неопределен (Цървов 2007, 21-38); свидетелствата в публикациите се разминават и е възможно реалната цифра и разпределението по центрове да имат други измерения. Амфорните печати от Родос, които преобладават в сбирката от този обект, очертават една интересна ситуация, която заслужава да бъде дискутирана. Основната група от подлежащите на прецизно датиране екземпляри (по хронологията, предложена от Ж. Финкелщайн - Finkielsztein 2001), се отнася към много кратък период от време. И епонимските и фабрикантските печати от острова (с имената на Ἀρχοκράτης, Ἀριστίων, Μαρσύας, Σωκράτης; Κλεώνυμος II, Ξενοφάνης, Φιλόδαμος, Δαμοκράτης), принадлежат изцяло към групи 2 и 3, или най-вече към 80-те и средата на 70-те години на II в. пр. Хр. с изключение на епонима Κλέαρχος , който се датира с две десетилетия по рано). Този факт е показателен и демонстрира период на кулминация в търговската активност, вероятно свързан с цялостен икономически просперитет на селището. За съжаление, тоталното отсъствие на информация за синопски амфорни печати от тракийските пластове на Царевец не позволява да се корелират данните, и да се извърши по-сигурно наблюдение относно интензивността на търговските доставки в хронологически порядък. Единственият сигурен синопски печат е в същност от района на църквата “Св. 40 мъченици”(Цървов 2007, № 21), и

3 Обобщаващата работа за амфорните печати по поречието на Янтра И. Цървов (Цървов 2007, 36) добросъвестно съобщава, че не е получил достъп до всички открити на хълма Царевец амфорни печата, и в този смисъл данните и у него остават непълни.

е запазен в лошо състояние, което възпрепятства да се прецизира принадлежността му към една от четирите групи с астиноми (омоними) на име Αἰσχίνης (Conovici 1998, 190). При всеки случай обаче, според хронологията на Н. Коновичи, датата на печата трябва да се постави доста преди периода на родоския пик, а именно най-късно в първата половина на III в. пр. Хр., което от една страна разширява хронологията на търговските постъпления изобщо, и от друга, дава подкрепа за едно по-ранно начало на икономическия растеж на селището, маркирано също от присъствието на един тасоски (Гетов 1985, 188-189; Църов 2007, 30) и един хераклеяски (Църов 2007, 32) амфорни печати.

7. Дряново

При ремонтни дейности в района на Дряновски манастир е открит един амфорен печат с родоски произход с името на фабриканта Δῖος (Църов 2007, № 13). Датира се в група II на Ж. Финкелщайн, на границата на III и II в. пр. Хр. (Finkielsztejn 2001, 50, бел. 66).

8. Хотница

Цяла амфора от остров Родос с две подпечатани дръжки е открита в землището на с. Хотница. За съжаление, печатите са нечетливи и не позволяват да се уточни хронологията на находката (Църов 2007, № 9).

9. Павликени

При археологическите разкопки на античния керамичен център при Павликени са открити два амфорни печата, един от които със синопски произход с името на астинома Αἰσχίνης IV-ти (Църов 2007, № 20, ср. Conovici 1998, № 201 – 202), отнасящ се към четвърта група, съответно към 279 – 258 г. пр. Хр. От същият обект произлиза още един амфорен печат (Църов 2007, № 33), но с по-неясна характеристика (поне според снимката в публикацията). Според запазеният текст и палеографията, печатът би могъл да бъде родоски или книдски, но идентификацията му трудно може да се коментира само по илюстрация.

10. Никопол

От околностите на Никопол е открит амфорен печат върху двойна дръжка, неразчетен. Контекстът на находката е свързан още с късноелинистическа керамика, с украса от рисувани с червена боя мотиви.⁴

11. Деветаки

От културните пластове в Деветашката пещера произлиза един амфорен печат на остров Родос, с името Κλευκράτης (Миков, Джамбазов 1960, 173-175, Лазаров 1977, № 69), който би трябвало да се отнесе към омонима в група III

⁴ Снимки на находките ми станаха известни благодарение на любезността на г-жа Т. Ковачева и посредничеството на ст. н.с В. Герасимова, за което съм им признателна.

д на Ж. Финкелщайн, съответно към периода 174-172 г. пр. Хр. (Finkielsztejn 2001, 109, 117).

12. Ловеч

В тракийския културен пласт под структурите на Ловешката крепост е открит един родоски амфорен печат с името на епонима Ἀστυμήδης (Чангова 1966, 34). По палеографски особености, М. Лазаров приема, че в случая става дума за втория от тримата омоними и този избор изглежда най-правдободобен (Лазаров 1977, 26, № 38). Според хронологията на Ж. Финкелщайн, печатът би трябвало да се отнесе към група V, а именно ок. 144 г. пр. Хр. (Finkielsztejn 2001, 195).

III. Коментар

Изброените по горе находки материализират резултатите от проникването на стоки по Дунава и по неговите притоци, до вътрешните територии на тракийските земи (фиг.1). В културно-географски аспект може да се обобщи, че този процес засяга сравнително обширни територии, като източната граница на очертаната зона е трудно доловима, поради невъзможността да се фиксират гранични репери за сухоземния внос от западнопонтийските колонии към хинтерланда. В западна посока вносът чрез Дунав може да се проследи до поречието на Осъм, където се разполагат центровете при Ловеч и Деветаки. Във всички случаи вносът на стоки в амфори се локализира в поселения (селищни или други центрове) по брега на самата река или във вътрешността, но винаги по поречие, което е основен или вторичен приток на самия Дунав. Особено показателен в това отношение е примерът с разпространението на амфорната тара по долината и във водосборния басейн на Янтра. От известното до сега, може да се предполага, че в района съществува един голям и основен център, който администрира търговските доставки и организира вътрешния пазар. Логично би било да се мисли, че тази роля е изпълнявана от селището на хълма Царевец, но при липсата на по сигурни аргументи не бива да се игнорира и потенциала на поселението при Горна Оряховица.

По принцип, в топографски аспект, картината на търговския внос на стоки в амфори по десния бряг на Истрос и на юг от него, намира сериозни прилики със ситуацията на север от реката. И там, концентрацията на гръцки амфори е регистрирана по брега на Дунав или на север, по поречията на влизащите се в него реки (Tudor 1967, *passim*, fig. 10). Сред най-добрите примери на търговски поселения, свързани с Дунавската търговия е това при Сату-Ной, известно с многобройни находки на амфорна тара и амфорни печати от елинистическата епоха (Conovici 1998, 69-77).

Изследваният тук процес има без съмнение и хронологически измерения. Специално за стоките в амфорна тара, началният период на търговско

проникване не може да се прецизира, поради отсъствието на данни за наличие на по-ранни, неподпечатани амфори в очертаните територии. Първите сигурни постъпления датират от първата половина на IV в. пр. Хр., или малко по-късно, както сочат амфорите от Силистра и Черна. Ранноелинистическата епоха бележи период на подем в дунавската търговия, ако се съди по находките от Румъния и Северна България. По това време стават регулярни доставките за района на резервата Сбораиново и започва да се формира пазар за амфори във водосборния басейн на река Янтра. Ситуацията с импортите на стоки в амфори по поречието на Янтра се развива възходящо във времето, за да достигне своеобразни пикови моменти във втората половина на III в. пр. Хр. (примери с материалите от Горна Оряховица) и през първата четвърт на II в. пр. Хр. (находките от хълма Царевец във Велико Търново). Най-късните печати от този микрорегион, както и някои от печатите от Русе и Ловеч документират жизнеността на дунавската търговия и във времето след средата на II в. пр. Хр., макар, и вече с намалена интензивност. Динамиката на археологическите открития не позволява все още да се дискутира финалната проява на търговския внос на амфори чрез речния транспорт по Истрос, нито пък да се правят изводи в по-общ, исторически аспект. Съществуващите данни едва очертават контурите на един интересен икономически (вероятно и политически) феномен, чиято детайлизация предстои.

Литература

- Ангелов 1973: Н. Ангелов. Културни пластове преди изграждането на двореца – *Царевград, Търнов*, I, София, 1973, 259 – 354.
- Василчин 1998-1999: Двубреден тракийски некропол при с. Черна, Добричко – ИНМВ, 49-50, 1998 – 1999, 50-103.
- Гетов 1985: Л. Гетов. Амфори и амфорни печати от Кабиле (*IV-II в. пр. н. е.*), София.
- Лазаров 1977: Лазаров, М. Търговските връзки на Родос със западнопонтийските градове през елинистическата епоха – ИНМВ, XIII/1 (XXVIII), 1-47.
- Лазаров, Бъчваров 1984: М. Лазаров, Ив. Бъчваров. Нови данни за предримския Дуросторум – Добруджа, I, 198, 89 – 93.
- Миков Джамбазов 1960: В. Миков, Н. Джамбазов. Деветашката пещера. Софи, 1960.
- Стоянов и др. 2006: Т. Стоянов, Ж. Михайлова, К. Ников, М. Николаева, Д. Стоянова. Гетската столица в Сбораиново. София, 2006.
- Църнов 2007: И. Църнов. Траките край Артюс. Търговски контакти с гръцкия свят през елинизма – Известия на регионален исторически музей - Велико Търново, XXII, 2007, 21-38.
- Чангова 1966: Й. Чангова. Разкопки на Ловешката крепост. – Археология, VIII, 1966, 32 – 41.
- Bozkova 2003: A. Bozkova, *Timbres amphoriques de la place forte "Riahovets" près de Gorna Oriahovitsa, Thracia Pontica* 6, 2 (In honorem Mihaili Lazarov), 2003, 41-48.
- Conovici 1998: N. Conovici., *Histria VIII. Les timbres amphoriques. 2. Sinope*. Bucarest, 1998.
- Conovici 1998: N. Conovici. Satu Nou – "Valea lui Voicu", centre politique et commercial gète sur le Danube, dans: *Pistiros et Thasos. Structures économiques dans la péninsule Balkanique aux VII-II siècles avant J.-C.*, Opole, 2000, 69-77.
- Finkielsztein 2001: Finkielsztein, G., *Chronologie détaillée et révisée des éponymes amphoriques rhodiens, de 270 à 108 av. J.-C. environ. Premier bilan*, Oxford (= BAR International Series 990).

- Garlan 2004: Y. Garlan. *Les timbres céramiques sinopéens sur amphores et sur tuiles trouvés à Sinope. Présentation et catalogue*, Paris, 2004 (= *Varia anatolica* 16 = *Corpus international des timbres amphoriques* 10)
- Stoyanov 2000: Stoyanov, T., Spatial patterns and economic development of Northeastern Thrace, 7th – 2nd centuries BC, dans: *Pistiros et Thasos. Structures économiques dans la péninsule Balkanique aux VIe – IIe siècles avant J.-C.*, Opole, 55-67.
- Tudor 1967: D. Tudor. Răspîndirea amforelor grecești ștampilate în Moldova, Muntenia și Oltenia. – *Arheologia Moldovei* 5, 37-80.
- Varbanov, Dragoev 2006: V. Varbanov, D., Dragoev. A New Thracian Pits Sanctuary in Ruse. (A preliminary report), *Istros XIII*, Braila, 181-193.
- Varbanov, Dragoev 2007: V. Varbanov, D. Dragoev. The Thracian Pit Complex in Rousse (excavations in 2006). –In: *Iron Age Sanctuaries and Cult Places in the Thracian World* (Eds. V. Sirbu and R. Stefanescu), Brasov, 243-264.

TRADE IN AMPHORAE IN THE LOWER COURSE OF THE RIVER DANUBE IN THE HELLENISTIC AGE (GENERAL OBSERVATIONS)

Aneliya Bozhkova

Summary

In Antiquity the lower course of Danube was an important commercial artery. One of the main commodities transported was the sharp-bottomed amphora. This study is based on data on amphorae or amphora seals, originating from the region of the lower course of the Danube (South of the river Danube). Such pieces were found in: Silistra; village of Cherna, region of Dobrich; Sboryanovo; Rousse; Gorna Oryahovitsa; Veliko Tarnovo, Dryanovo, the village of Hotantsa, the Region of Tarnovo; Pavlikeni, Nikopol, Lovech and Devetaki.

The penetration of commodities along the course of the river Danube and its Southern feeders affected a wide territory, reaching the mouth of the river Osam on the West. The early stage of penetration has not been precisely specified yet. The first certain receipts date back to the first half of the IV Century BC. In the early Hellenistic Age there was an uplift period in Danubian trade and its peak was reached within the period of the second half of III Century to the first quarter of II Century BC. The trade continued after the mid II century BC with lower intensity. At this stage of study we cannot be precise about the final manifestation of commercial import of Amphorae along the Danube.

МАТРИЦА ЗА ИЗРАБОТВАНЕ НА ЛИЦЕВИ МОНЕТНИ ПЕЧАТИ ЗА ИМИТАЦИИ ОТ ТИПА “Sattelkopfpferd” (“Virteju-București”)

Димитър Драганов

В нумизматичната колекция на братя Бобокови от град Русе се съхранява изключително рядък експонат, свързан с производството на антични монети. Става дума за бронзова матрица с конусовидна форма в единия и цилиндрична в другия край. Височината ѝ е 32 мм.

Върху кръглата основа на цилиндричната част, която е с диаметър 22 мм, е представена в позитив стилизирана (варваризирана) глава на Зевс, надясно. (*Обр.1*)

Същото изображение намираме и върху лицевата страна на сребърни монети, които по същество представляват варварски имитации на популярните тетрадрахми на македонския цар Филип II (от типа “Глава на Зевс/ Конник”). Върху opakото си те имат силно стилизирано изображение на конник, наляво. (*Обр.2*) Този тип е известен в науката под името “Виртежу-Букуреш” (според румънските учени)¹ или “Sattelkopfpferd” (според западноевропейските изследователи)² и е добре датиран в края на II- първите три десетилетия на I в. пр. н. е.³

Типът е сред най-разпространените в долнодунавския регион и е познат чрез десетки съкровища и единични екземпляри. Монетите са сечени от нископробна сребърна сплав, имат диаметър 21-23 мм и тегло между 6 и 8 грама. Наричани са тетрадрахми или дидрахми.

Най-много съкровища (ок. 20) от тези имитации са открити в Румъния и затова се смята, че са сечени там. Особено голям е броят на съкровищата по линията Гюргево-Букуреш-Карпатите.⁴

От България произхождат 8 съкровища – всичките от Русе и близкия му хинтерланд: Русе (1939 г., при строежа на градските хали; 15 бр.)⁵, Сливо поле (1967 г. ; 10 бр.)⁶, Николово (1951 г.; неизвестно количество, но повече от 10

1 C. Preda. Monedele getice de tip Virteju-București.- SCN V, 1971, p. 51-79; Monedele Geto-Dacilor. București, 1973, p. 215-247; Istoria monedei în Dacia preromana. București, 1998, p. 186-193.

2 M. Kostial. Kelten im Osten. Sammlung Lanz. München 1997, S. 110-118 с цит. лит.

3 C. Preda. Istoria monedei..., p. 187-188.

4 Ibid., p. 189-190 с карта на находките (Fig. 14).

5 Т. Герасимов. Монетни съкровища намерени в България през 1965 г.- ИАИ 29, 1966, с. 213. (Инв. № 986-1000 в РИМузей-Русе.)

6 Т. Герасимов. Монетни съкровища намерени в България през 1967 г.- ИАИ 32, 1969, с. 234.

бр.)⁷, Средна кула (1965 г.; 55 бр.)⁸, Пиргово – три съкровища: 1938 г. (87 бр.)⁹, 1978 г. (395 бр.)¹⁰, 1995 г. (7 бр.)¹¹, Хърсово, Разградско (1966 г.; неизвестен брой)¹². В русенския музей се съхраняват съкровищата от: Пиргово - две (тези от 1978 и 1995 г.), Средна кула и Русе. Най-голямото съкровище, съдържащо този тип имитации е това от Пиргово от 1978 г. – 395 екземпляра, като общо трите съкровища от Пиргово наброяват 498 броя монети.

Данните за местонамирането на находките сочат, че най-голяма е концентрацията на съкровищата в Русенско. В тази връзка, изключително значение придобива фактът, че представената тук матрица, по предварителни данни, е намерена също в русенския регион. Откриването на печата-матрица там, където са регистрирани най-значимите съкровища с имитации от типа “Виртежу-Букурещ” е изключително силен аргумент в полза на предположението, че този тип монети не е сечен само в района на Виртежу-Букурещ, както се считаше досега, а и на десния бряг на Дунав, най-вероятно в русенския регион.

Локализирането на нова, неизвестна до този момент антична монетарница на юг от р. Дунав е изключително важен научен факт. Но това далеч не е всичко.

Оказва се, че матрицата е неизмеримо по-интересна и значима поради простия факт, че изображението върху нея е позитивно, т.е. изпъкнало. Знае се, че печатите за монети в гръцкия и римския свят са изработвани, без изключение, в негатив, т.е. вдлъбнати, за да може след отсичането монетите да имат позитивни, сиреч изпъкнали образи и надписи. Това означава, че матрицата не би могла да служи за отсичане на монети, защото лицевите изображения ще са в негатив.

Следователно тя има друго, по-специално предназначение. Тя е матрица-майка, чрез която могат да бъдат изготвяни редовните монетни печати в негатив и след това с последните да бъдат отсичани самите монети.

От една матрица-майка, какъвто е нашият екземпляр, е бил изработван необходимият брой негативни монетни печати, с които са били отсичани хиляди имитации от този тип. Сега вече лесно може да се обясни наличието на огромен брой екземпляри, отсечени с едни и същи лицеви и опакови печати и различаващи се единствено по степента на запазеност, което е в пряка връзка

7 Т. Герасимов. Колективни находки на монети през последните години.- ИАИ 18, 1952, с. 404.

8 Т. Герасимов. Монетни съкровища намерени в България през 1965 г.- ИАИ 29, 1966, с. 213. (Инв. № 1612 в РИМузей-Русе.)

9 Т. Герасимов. Колективни находки на монети през 1937 и 1938 год.- ИБАИ 12, 1938, с. 455.

10 Й. Юркова. Монетните находки, открити в България през 1977 и 1978 г.- Археология 4, 1979, с. 60. (Инв. № 1883 в РИМузей-Русе.)

11 Инв. № 3346 в РИМузей-Русе.

12 Т. Герасимов. Монетни съкровища намерени в България през 1966 г.- ИАИ 30, 1967, с. 190.

със степента на износеност на употребените печати. Това особено убедително се доказва чрез монетите от голямото съкровище от Пиргово, където са регистрирани само 3 лицеви печата. Монетната практика при варваризираните монетосечения е разчетена към произвеждането на огромни количества унифицирана монетна продукция с минимален разход на монетни матрици, гравьорски труд и пр. Затова, когато се изхаби даден монетен печат, не се пристъпва към гравирането на друг (каквато е задължителната практика при класическите монетосечения), а с матрицата-майка се отпечатва нов, абсолютно еднакъв с предходния, негативен монетен печат като се продължава сеченето на монети до пълното износване и на този печат.

Имитациите са дело най-вероятно на местните тракийски племена гети. Очевидно, племената от двете страни на р. Дунав по това време са били от една и съща или сродна етническа група и са се намирали на еднаква степен на социално - икономическо развитие, което се доказва от посоките на разпространение на този тип имитации.

Известно е, че монетните печати са сред най-важните нумизматични паметници, защото са пряко свързани с технологичния процес на определено монетопроизводство и пряко указват центъра на това производство, т. е. монетарницата. Те се откриват изключително рядко и са гордост за всяка нумизматична колекция по света (по публикувани данни, в българските музеи и частни колекции се съхраняват общо 6 екземпляра¹³). Повечето от откритите печати са за варварски монетосечения, което се обяснява с по-слабия контрол на съответните власти върху монетосеченията. Особено впечатляваща е колективната находка на 14 монетни печата за имитации на римски републикански денари от I в.пр.н.е. открита при селището Тилишка, окръг Сибиу в Румъния¹⁴.

Фактът, че представената тук матрица е била предназначена за изготвяне на лицеви монетни печати (а не на монети) я нарежда сред най-редките нумизматични находки, които някога са откривани.

13 M. Manov. Two new coin dies found in Bulgaria.- *Annotazioni Numismatiche* 48, 2002, p. 1118-1121, notes 1 and 2.

14 N. Lupu. Aspekte des Münzumschs im vorrömischen Dakien.- *JNG* 17, 1967, S. 101-121, Taf. 5-7; C. Preda. *Monedele...*, p. 345-352, Pl. LXXV; C. Preda. *Istoria Monedei...*, Pl. XXVII.

Обр. 1: Матрицата от колекцията на фондация “Братя Бобокови”
Fig. 1: The Matrix from the collection of the “Bobokov Bros.” Foundation

Обр.2: Имитации от типа “Sattelkopfpferd” (“Virteju-București”) от
 съкровището “Пиргово 1978”
Fig.2: Imitations of the “Sattelkopfpferd” (“Virteju-București”) coin type from the
 “Pirgovo 1978” hoard

A MATRIX FOR PRODUCING OBVERSE COIN DIES FOR IMITATIONS OF THE “SATTELKOPFPFERD” (“VIRTEJU-BUKURESTI”) TYPE

Dimitar Draganov

Summary

An extremely rare specimen connected with the production of ancient coins is kept in the numismatic collection of the “Bobokov Bros. Foundation”. This is a bronze matrix with one cone-shaped end and the other one is cylindrical. Its height is 32 mm.

On the circular base of the cylindrical part that has a 22 mm diameter, the stylize (barbarized) head of Zeus, right, is presented. (*Fig. 1*)

The same image is also found on the obverse of one type of silver imitations of the popular tetradrachms of Philip II of the type “Head of Zeus/ horseman”, known by the name “Virteju-Bucuresti” (according to Romanian scholars) or “Sattelkopfpferd” (for the west European researchers). (*Fig. 2*) It is securely dated to the end of 2nd – first decades of the 1st c. B.C.

The type is among the most widespread for the Lower Danube region and is famous through tens of hoards and single finds. The coins were struck of low standard silver alloy. They are 21-23 mm in diameter and weigh between 6 and 8 grams. They are referenced as tetradrachms or didrachms.

Most of the hoards (ca. 20) of these imitations were found in Romania and therefore it is considered that they had been struck there. The number of hoards in the line of Giurgiu – Bucurest- Carpathians is remarkably large.

Eight hoards originate from Bulgaria – all of them from Ruse and its close hinterland: Ruse (1939: 15 specimens), Slivo Pole (1967: 10 specimens), Nikolovo (1951: more than 10 specimens), Sredna Kula (1965: 55 specimens), Pirgovo – 3 hoards: 1938 (87 specimens), 1978 (395 specimens) and 1995 (7 specimens), Hursovo (Razgrad region, 1966: number unknown).

The findspots’ data shows a largest concentration of hoards in the Ruse region. In this relation, the fact that the presented matrix according to preliminary data was found in that region, too, becomes of paramount significance.

Finding the matrix where the most significant hoards of imitations of the type “Virteju-Bucuresti” were found is a powerful argument in favour of the assumption that coins of that type were struck not only in the region of Virteju-Bucuresti as was generally accepted so far, but also on the right waterside of Danube – most likely in the Ruse region.

In addition, the matrix turned out to be very interesting also because of the fact that its image is positive, i.e. protuberant. This means that the matrix could not

be used for striking coins because the obverse image would appear in negative. Therefore, it had another, more special application. This is a mother-matrix used to produce regular negative coin dies that were actually used to strike coins with.

One mother-matrix like our specimen was used to produce the necessary number of negative coin dies to be used for production of thousands of imitations of that type. Now, the presence of a vast number of specimens struck with same obverse and reverse dies could easily be explained.

The imitations were most likely the work of local Thracian *Getae* tribes that, by the end of the 2nd – beginning of the 1st c. B.C., were inhabiting territories of that region on both sides of the Danube River.

The circumstance that this matrix was used for the making of obverse dies (and not coins) lines it up with the most rare numismatic finds ever discovered.

КРАТЕРЪТ ОТ БОРОВО В ТРАКИЙСКИ И ИЗТОЧНОСРЕДИЗЕМНОМОРСКИ КОНТЕКСТ

Тотко Стоянов

През последните десетилетия, вследствие на спасителни и редовни археологически проучвания, иманарски интервенции и случайни открития, нарастнаха значително, и като количество, и като разнообразие, металните съдове - изделия, както на гръцката, така и на местната торевтика. Обръщайки се назад, след откриването и своєвременното публикуване на изключителното сребърно съкровище от Борово,¹ можем да видим сходствата и различията, които петте съда намират сред паметниците от Тракия и античния свят. Много проблеми на интерпретацията на отделните форми, функцията и символиката са обект на дискусия. В това отношение все още прецизното название на големия „разлат съд“² от Борово (обр. 1), неговата функция и културно-историческият контекст на създаването му стоят на дневен ред.³ Анализът и интерпретацията на вазата от Борово са важни, тъй като в изминалите години бяха открити сходни съдове, основно от бронз, които биват назовавани в съобщенията и публикациите по различни начини, в повечето случаи неточни или неопределени. Прецизността е необходима, тъй като обикновено тези съдове се откриват в богатите погребения заедно с други метални и глинени съдове и те очевидно са някакъв комплект за церемониално пиене и/или други ритуални действия.

Обр. 1. Сребърният кратер от Борово.

Преди десет години авторът на тези редове предложи конкретното наз-

1 Основните първични публикации: Иванов 1975; Иванов 1982; Ivanov 1980a; Ivanov 1980b; Zdravkova, Ivanov 1990.

2 Иванов 1975, 14, 19; Маразов 2000, 117.

3 В някои от публикациите той е определен и като плато (plateau – Ivanov 1980, 396; срв. Archibald 1998, 332 - “Broad Shallow Bowls”), „купа” (Здравкова, Иванов 2002, 34, 35 „по своята форма и декорация сребърната купа е свързана с една добре позната серия гръцки бронзови съдове, известни под названието „поданиптер”) а в други като поданиптер (Здравкова, Иванов 1990, 19; Здравкова, Иванов 1996, 29). Поданиптерът (ποδανιπτήρ) в гръцката култура е съд за измиване на краката (букв. леген) – срв. Milne 1944, 26-32. Такива действително се откриват в богати погребения от V-III в. в Македония и Тракия, но те са бронзови и засега не са известни такива от сребро. По-важен разграничителен белег е формата и липсата на двете шарнирни дръжки. von Bülow 1987, 118, също нарича съда поданиптер, но определя функцията му като такъв за сервиране на разреденото вино. Срв. Здравкова, Иванов 2002, 35.

вание „кратер“ на базата на конкретните особености на съда и на средата от сходни вази от Тракия и близките региони.⁴ Времето показва, че обогатяването на местният контекст и вглеждането в паметниците и комплексите извън Тракия дават възможност за разграничаването на една значителна група съдове, подлежащи на класифициране в типове и варианти, които функционално следва да бъдат означени като „кратер“ – т. е. съдове за сервиране, смесване (вкл. охлаждане) на виното в аристократичния банкет, но същевременно отличаващи се от обичайните за гръцката практика „кратер с волути“, „кратер с колонки“, „каликс-кратер“ и „камбановиден кратер“ „стамнос“ и „лебес (динос)“.⁵ Нещо по-вече, открива се възможност да се очертаят специфичните пътища за развитие на местната традиция в използването (и производство от местни майстори⁶) на основните форми съдове съставлящи банкетните сервизи в Тракия, Македония, Скития и други „некласически“ съседи на елините. А това е пряк път към изявяването на основни черти на местната култура в тези региони даващи през последните години едни от най-представителните паметници и комплекси на торевтиката, ювелирството, монументалната гробнична архитектура и декоративна пластика.

Контекстът на откриване на някои съдове от Тракия и паралелите от Македония и Скития сочат недвусмислено функцията на сребърния съд от Борово и останалите, които са по-цялостно публикувани. Най-ясен пример за този тип съдове за приготвяне (добавяне на подправки, охлаждане и пр.) и черпане на виното⁷ за банкета са сребърните екземпляри от “Гробницата на Филип II” и “Гробницата на принца” в Голямата могила при Вергина,⁸ открити в пълни комплекти от сребърни сервизи за пиене. Заедно с бронзовия кратер от богатия гроб Б при Дервени (обр. 2), този от гроб Е при Никизиани и екземплярите от богатите погребения от южния некропол на Пидна и Метоне,⁹ те образуват хомогенна в типологическо отношение група. Хронологически те имат ясна начална граница – втора/ трета четвърт на IV в. пр. Хр. и са характерни за периода до първата половина на III в. пр. Хр.¹⁰

Много добра илюстрация за функцията на посочените тук форми като

4 Стоянов 1988, 82-83 с лит., обр. 1-7.

5 Richter, Milne 1935, 6-10, Figs. 43-71

6 Техниката и репертоарът на украсата дават възможност чрез сравнение с местни паметници да се се твърди, че кратерът от Борово е изработен от тракийски торевт във втората половина, най-вероятно последната четвърт на IV в. пр. Хр. близо до мястото на откриване на съкровището в дн. Североизточна или Централна Северна България – Стоянов 1998, 83-85. .

7 Сведенията на античните автори и характерните за Македония банкетни сервизи сочат, че за разлика от Гърция македонците пиели нерезредено вино. Според Б. Бар-Шарар (Bar-Sharar 2007, 488, п. 15-16) по-голямата популярност на ситулите от кратерите (волутни и каликс-тип) са свидетелство в тази посока.

8 Andronikos 1988, 146, 208-210, figs. 32, 111, 175.

9 Θέμελης, Τουράτσογλου 1997, 73, № В 25, Pl. 77; Λαζαρίδης, Ρωμιοπούλου, Τουράτσογλου 1992, 18, 40-41, 67, No A 1402, πιν.23; Bessios, Pappas 1996, 83, 86 D.

10 Вж лит. в бел. 7-9.

Обр. 2. 1. Сребърен кратер от т. нар гробница на Филип в Голямата могила, Вергина; 2. Сребърен кратер от т. нар гробница на принца в Голямата могила, Вергина (1-2 по Andronikos 1988); 3. Бронзов кратер от гроб В при Дервени (по Θέμελης, Τουράτσογλου 1997).

кратер е един надгробен релеф от елинистическата епоха от Самос (обр. 3). Вляво от клинето с пируващия хероизиран покойник има масичка, върху която в съд с дискутираната форма момче изсипва вино от амфора. За съжаление, не се вижда какви точно са дръжките. Скулпторът е отделил с хоризонтален ръб устието на кратера, което е израз на стремежа да се представят реалните метални прототипи с пластично оформено отвън устие (срв. обр. 2.1). Отдясно, друго момче-виночерпец загребва вино от съда с дясната си ръка с малка каничка (?).¹¹ В лявата си ръка то държи голям ритон с глава на животно. До десния му крак, пред масичката с кратера е представен овоидна ситула (обр. 3).¹²

Обр. 3. Надгробен релеф от елинистическата епоха от Самос.

Тези примери дават възможност да потърсим подходящо наименование на кратерите от дискутираната група. Акцентирайки на функциите на две

11 Въпросът кои са обичайните съдове в Тракия, с които се черпа виното от кратерите, за да се разсипва в чашите, е интересен и подлежи на дискусия. За разлика от Гърция и Македония, където в банкетните сервиси обичайно се използват черпаци (киатоси – κύρθος), от Тракия, засега, при достатъчно големият брой богати погребения с банкетни сервиси (по-вече или по-малко комплектовани), са известни само два екземпляра от комплекси от първата половина на III в. пр. Хр., при това от крайбрежните зони на Тракия – 1 от гробницата при Наип (Delemen 2004, 69-70, res. 57) и 1 от гроб от могилено погребение при Одесос (Минчев 1978, 104, № 4, Табл. 1-2 А-Б; срв. Archibald 1998, 281). Изхождайки от състава на комплексите се оформя идеята, че в Тракия са използвани малки кани с кръгло устие (олпе) или чаши с подходяща форма и дръжка, например като тази в Башова могила при Дуванлий (Филов 1934, 69, № 8, обр. 79.12, 88), открита в бронзов съд, който вероятно има функцията на *псиктер* в тракийска среда (Филов 1934, 69-70, № 9, обр. 79.5, 89). Срв. Маразов 2000, 252.

12 Horn 1972, 162, No 139, Taf. 71₁₃₉ (Deutsches Archaeologisches Institut-Athen, Neg. Nr. Samos 3211).

форми съдове в ранноелинистическата керамика на Коринт, съпоставими с металните от представените тук, Дж. Едуардс ги назовава “bolster crater” и “hemispherical crater”. При първата са имитирани метални дръжки, а при втората смята, че няма дръжки.¹³ Примери от други ранноелинистически центрове (Ефес,¹⁴ Апулия¹⁵ и др.) показват, че има варианти с по-изявено столче и такива с по-ниско столче, като тялото варира от почти правилна полусфера до по-приземист сегмент от сфера или такъв с по-коничен силует. Общото при всички е, че в релеф или с боя е представена шарнирна дръжка, както при реалните метални прототипи с полугръгла или омеговидна форма. Изхождайки от наблюдението върху хронологията и формата на съдовете от северна Гърция, Македония и Скития, би могло да се каже, че по-ранните примери имат по-ниско и по-широко тяло, а като по-късна версия се развиват тези с по-близко до полусфера тяло. Тук, както ще се види и от някои примери по-долу, тялото има вариации в основата, профила и украсата на устието (или липсата ѝ), формата на шпulates и подвижната халка, вложена в нея. Т.е., биха могли да се разграничат варианти и подварианти на този условно наречен „болстър кратер”.

Сред откритите в Тракия кратери от този тип, най-близо до македонската група стои бронзовият екземпляр от гробницата при Върбица (обр. 7. 3), датирана по инвентара в самия край на IV - началото на III в. пр. Хр.¹⁶ От същия типологически ред са два малки бронзови кратера от големия гетски некропол при Зимнич (обр. 2. 2-3),¹⁷ които по съпътстващите материали, позволяващи по-прецизна дата, следва да се датират не по-рано от последната четвърт на IV в. пр. Хр. Тук следва да се подчертае, че в единия от кратерите е открито, поставено с устието към дъното, бронзово ойнохое със специфична форма, характерно за Южна Италия, Македония и Тракия през този период.¹⁸

Най-близкият географски съд от тази форма е бронзовата “купа” от гробницата в могила No 2 при с. Брестовица,¹⁹ отстояща на броени километри от местонаходището на съкровището от Борово. Тя е датирана с погребението към средата на IV в. пр. Хр. Като имаме предвид, обаче, датата на тази форма в добре датирани комплекси от Македония, датата на съда и погребението следва да се поставят не по-рано от третата четвърт на века. Тази дата се потвърждава и от датировката на бронзовия кратер от гробницата в Малката могила при Шипка, идентичен с този от Брестовица.²⁰ Съдът от Шипка е по-интересен с това, че потвърждава функционалната интерпретация на тази форма като

13 Edwards 1975, 45-47, pl. 6-7, 47; срв. Rotroff 1997, 136-37, no. 582-89, fig. 41, pl. 55.

14 cf. Mitsopoulou-Leon 1977, 269-300, Abb. 1-3.

15 Green 2001, 61, fig. 13.

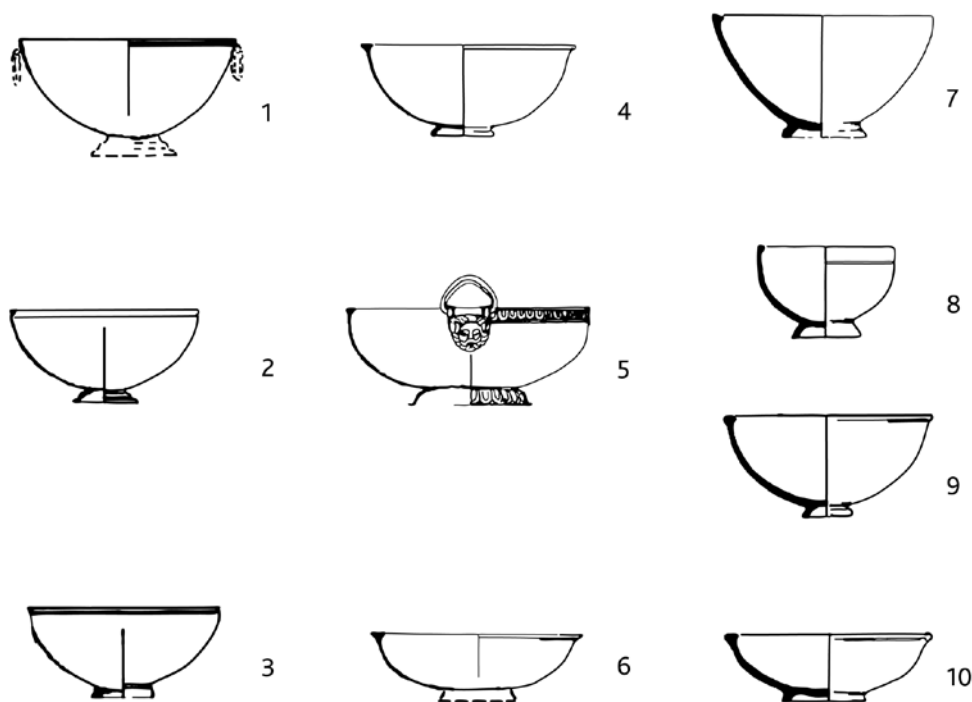
16 Филов 1937, 175-176, 211, N 8, обр. 194. За датата на комплекса срв. Pfrommer 1987, 183, FK 58.

17 Alexandrescu 1980, p. 28, No 31b-c, figs. 42/2, 69/5-6; p. 37, No 21 b-c, fig. 42/3.

18 Alexandrescu 1980, 28, no. 31, figs 9.3, 69. 1-3.

19 Станчев 1994, 175, обр. 5.

20 Китов 1994, 49, 53, Кат. N II 24.

Обр. 4. Метални и глинени кратери от Тракия: 1. Бронзов кратер от Върбица; 2-3. Бронзови кратери от Зимич; 4. Бронзов кратер от Брестовица; 5. Сребърният кратер от Борово; 6. Бронзов кратер от гробницата в могилата Мал-тепе при Мезек; 7. Глинен кратер от Лъвино; 8. Глинен кратер от могила II, гроб 5 при Янково; 9. Глинен кратер от Могила I при Симеоновград; 10. Глинен кратер от Севтополис.

кратер - в него са открити две сребърни каликс-купи, а близо до него бронзова ситула.²¹

В сравнение с изброените примери, съдът от Борово има видимо по приземист силует (обр. 4. 5). Сходен с него е друг, фрагментиран, бронзов кратер от некропола при Зимич, който също се датира не по-рано от втората половина на IV в. пр. Хр.²² Близък до кратера от Борово, със сравнително голям диаметър и по-малка височина, е бронзовият кратер от гробницата Мал тепе при Мезек (обр. 2.6). Според датировката на инвентара от централната гробна камера, той ще датира към последната четвърт на IV в. пр. Хр.²³

21 Китов 1994, 49, 53, Кат. No II 21-22, Кат. No II 23.

22 Alexandrescu 1980, p. 39, No 8 g, fig. 42/4; 49-50.

23 Филев 1937, с. 60, N 24, обр. 65. Столчето и дръжките не са запазени.

При последното почистване и реставрация за излагане във експозицията на НАИМ се оказа, че на дъното е инкрустирана със сребро шестнадесетлъчна звезда, което сочи, че съдът е изработен в някое от торевтичните ателиета на Македония.

За дата на инвентара от гробницата срв. Pfrommer 1990, 250, FK 99. Датировка на главното погребение в централната гробна камера в последните две десетилетия на IV или самото начало на III в. пр. Хр. Погребенията в предгробните камери са вероятно от първата половина на III в. пр.

В последните няколко десетилетия е публикувана оскъдна информация за други бронзови съдове, които следва да се прибавят към една от двете разновидности на кратерите с две подвижни дръжки под устието – с близка до полусфера тяло или с по нисък силует. Те са от контекста на богати гробове, съдържащи и други банкетни съдове.²⁴ В примитивна малка гробница от землището на с. Богданово, Средецко, е открита „бронзова купа” с подвижни дръжки.²⁵ В три могилни гроба – при Торос (Лазар Станево) и Дебнево, Ловешко и Орешак, Троянско са открити по един „поданиптер”. Тези от Торос и Дебнево са сходни и дръжките са украсени „с две изображения на брадат силен”.²⁶ При съда от Орешак дръжките „са украсени с изображения на сатири”.²⁷ В разрушената от иманяри гробница в Дайкина могила при Дерманци, Ловешко, заедно с бронзова хидрия и арибаловиден съд, е открит „поданиптер”. „Легенът е с обичайна форма (? Т.С.) с традиционните хоризонтални дръжки, върху чиито краища са моделирани умело глави на брадати силени”.²⁸ Тази информация показва, че кратерът от Борово се вписва в определена тенденция на декоративно оформление на дръжките, която е ясно засвидетелствана в други съдове за сервиране на вино – ситулите. За съжаление липсата на илюстрации в тези предварителни публикации ни лишава от възможност за по-задълбочени анализи и изводи.

Възприемането на тази форма кратери и използването ѝ в бита и в по-широки социални слоеве на тракийското общество през IV в. пр. Хр. се документира чрез копирането ѝ в глинени версии, известни от селища и некрополи на Южна и Североизточна Тракия (обр. 4. 7-10).²⁹

Скития също предлага интересни паметници от тази група. Забележителната колективна находка от 15 бронзови съда, открити в торфище на р. Супа, Черкаска област на Украйна, съдържа 4 кратера (3 разновидности), 5 хидрии,

Хр.

24 Не е сигурно, но вероятно в погребенията при с. Изгрев, Великотърновско и Партизани (Арковна), Варненско, са депонирани съдове от тази група. При Изгрев, в гроб разбит от иманяри, освен „разлат съд” е имало бронзови ойнохое и две ситули (Жуглев 1964). В могиления гроб (могила № 3) при Партизани, проучен от М. Кръстева и Л. Лазаров (2002, 61) освен „бронзов леген с две дръжки” са открити сребърна фиала, бронзова кана и бронзова патера, амфора (за вино) с печат *ΑΝΤΙΦΙΛΟΥ*, глинени съдове (две купи, четири кани и три лампи) и елементи на въоръжението (два меча и колчан със стрели). Подобни примери вероятно има още от проучванията през последните години.

25 Балболова-Иванова 2003, 10, 12, обр. 5/2. Формата и дръжките всъщност не са коментирани и за тях съдим от илюстрацията. Датата на комплекса, според автора е край на IV-средата на III в. пр. Хр.

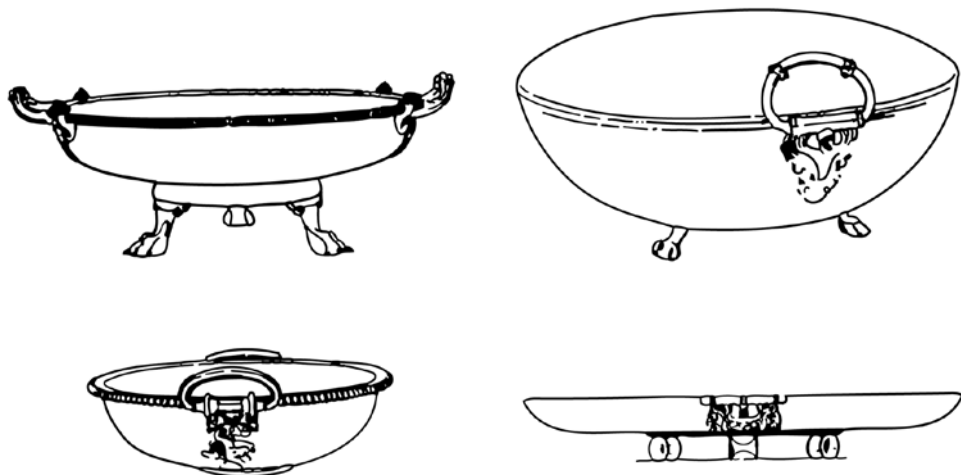
26 Китов, Теодосиев, Павлов 1980, 10. Гробът от Торос е датиран в средата на V в. пр. Хр.

27 Тотевски 1994, 97.

28 Китов 1995, 54. И в Торос и в Дебнево са открити бронзови арибаловидни съдове.

29 Кратерите от Лъвино (обр. 4. 7) и Симеоновград (обр. 4. 10) произхождат от затворени гробни комплекси и датират не по-късно от средата/третата четвърт на IV в. пр. Хр.

3 амфори, 2 ситули и 1 стамнос.³⁰ Кратерите с подвижни дръжки О. Ганина нарича лутерии,³¹ само този с неподвижни дръжки кратер. Единият от „лутерииите“ стъпва върху поставка с лъвски крака, и има апликирани сирени под дръжките (обр. 5. 2).³² Кръглите поставки с лъвски крака са характерни за съдове от архаическата и раннокласическата епоха. Подходящ пример за нашата тема е един от добре запазените поданиптери от колекцията на Метрополитен музей в Ню Йорк (обр. 5. 1).³³ В студията си, посветена на публикуването и представянето на известното към момента за поданиптерите, М. Милн обръща внимание, че в Етрурия, може би такива съдове са служели за охлаждане на

Обр. 5. 1. Бронзов поданиптер от Метрополитен музей; 2. Бронзов кратер от Писчане, Украйна; 3. Бронзов кратер от Курджипска могила, Украйна; Сребърен кратер от царското погребение в могила Чертомлик (1-4 по Галанина 1969).

вино.³⁴ Л. Галанина допълва по-късно по повод на материали от богати скитски погребения, че подобни съдове в Северното Черноморие се употребявали през IV в. пр. Хр. от скитската аристокрация за церемониални цели и очевидно като съдове, в които се сервира вино за пира.³⁵ Сред инвентара на богат гроб

30 Ганина 1964, рис. 1-2. Пълна публикация и анализ – Ганина 1970.

31 Лутерият (λουτήριον) е съд, предназначен за ритуално измиване в битова среда и легенът му е с плитко, широко тяло, с масивно и обикновено хоризонтално разширен, профилиран устиен ръб. Често те са с висока конична основа. Мраморните екземпляри предназначени за светилищата са с изящна пластична украса и служат като *perirrhanteria* съдове за светена вода (срв. Sparkes, B. A., L. Talcott. 1970, 218-221, No 1854-1879, fig. 16, Pl. 88. 1876, 19.1854-1878), и не е форма засвидетелствана сред фирнисовата и рисуваната керамика, респ. имитирани метални форми – срв. Richter, Milne 1935.

32 Ганина 1970, 72-78, 91, обр. 23-24.

33 Milne 1944, 27, fig. 1; Галанина 1969, рис. 3. 4. Ганина 1970, 74 неправилно нарича съда лутерий, както и подобния от Старо село, Сливенско.

34 Milne 1944, 3.

35 Галанина 1969, 95. Като пример сочеш такава функция тя сочи бронзов съд от царско-

от Старо село, Сливенско, от първата половина на V в. пр. Хр., присъства и бронзов поданиптер имащ голямо сходство с този от Метрополитен мюзийм.³⁶ Като се има пред вид останалият инвентар – сребърна чаша (гобеле), шест чернофирнисови киликса, ситула и хидрия, вероятно и тук следва да се предположи употребата на съда като част от банкетен сервиз. Сирените-апликации в основата на дръжките са характерни за цяла серия бронзови хидрии от Стари свят от края на V и първата половина на IV в. пр. Хр., представени много добре и в Тракия.³⁷

Другите два кратера от Писчане са сходни по пропорции и силует. Те стъпват на ниски, пръстеновидни столчета. По-големият има апликирани на местата под дръжките (липсват) сцени на грифон нападащ елен. Изпълненето е на много високо ниво. (обр. 6. 1-2).³⁸ Това е най-добрият паралел за сцената със същия сюжет моделирана върху дъното на кратера от Борово (обр. 6. 3).³⁹

Обр. 6. 1. Бронзов кратер от Писчане; 2. Релефна апликация под дръжките на кратера от Писчане (1-2 по Толочко, Мурзин 1991); 3. Релефната композиция върху дъното на кратера от Борово.

Представена върху съд със същата функция, произведен в ателие най-вероятно на Малоазийска Йония, с дата по-ранна от боровския съд,⁴⁰ тази апликация

то погребение в могилата Солоха, в който са били открити сребърен венец от устието на рог за пиене, бронзово сито за прецеждане на вино и сребърни обковки за дървен съд – срв. Манцевич 1987, 100-104, кат. № 76-79.

36 Венедиков 1964, 78-№ 3, 93-95, 107 (за датата на комплекса), обр. 5-6, 8, 13, 15. Авторът не коментира функциите на съда в контекста на гроба.

37 Ганина 1970, 41-45; Галанина 1969, 97 лит.; Милчев, Китов 1972, 51-53 лит., обр. 9; Китов 1995, 54, обр. 3.

38 Ганина 1970, 78-80, 91-92, рис. 26-27; Толочко, Мурзин 1991, кат. № 103 п.

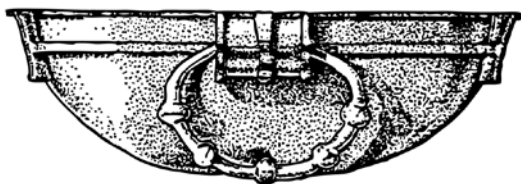
39 Най-добрите паралели от Тракия като композиция и стил са апликации от Летница – Маразов 1983, 52; срв. Стоянов 1998, 84.

40 Ганина 1970, 81 датира съдовете от Писчане в първата четвърт на V в. пр. Хр., като ги счита, с изключение на ситицата с чучур (с вероятен етруски произход), за произведения на гръцки работилници.

Според спектралния анализ на 10 от съдовете от Писчане по състава (формулата) на бронза те съвпадат с изделия от Олвия и, според Барцева, те имат южен (Западнопонтийски и/или йонийски, респ. анатолийски) произход - Барцева 1981, 79-82, рис. 32, Табл. I - № 19 885 – 19 894. Неотдавна бе направена радио-въглеродно датиране на лодката-еднодръвка (чун), с която съдовете от Писчане са били превозвани по вода (срв. Ганина 1964, 195, 197, рис. 3). Те дават отправна точка за *terminus ante quem* за времето на направата на лодката и съдовете. Според тези данни

подказва възможните източници на иконографски заемки за тракийските торевти от средата – втората четвърт на IV в. пр. Хр.⁴¹ Интересно е, че сцената с борбата на животни тракийският майстор е пренесъл върху дъното на съда, което също не е без паралели в античната торевтика.⁴² При анализа и интерпретацията на бронзов кратер от този тип от Курджипска могила в Украйна (обр. 5. 3), под дръжките на който са поставени апликации с митологични персонажи от Троянския цикъл (Телеф, Орест и Агамемнон), Л. Галанина изтъква тенденцията през IV в. пр. Хр. да се апликират подобни сцени върху съдове използвани в банкетните сервизи.⁴³ Сред особено представителните съдове с очевидна церемониална функция е сребърният „таз“ от царското погребение в могилата Чертомлик, открит заедно с прочутата сребърна амфора-ритон и сребърен черпак в него.⁴⁴ Трите съда се приемат единодушно като ритуален сервиз. Наблизо са открити и 14 амфори за вино. Тялото на съда е изцяло украсено с релефни орнаменти, допълнени с позлата. Под дръжките, върху стените на съда, в релюе са моделирани изящни изображения на хтонична богиня с калатос и вдигнати като кариатида ръце, израстваща от чашката на акант.⁴⁵ Амфората и кратерът са произведение вероятно на едно и също гръцко ателие с много високи артистични възможности, работещо за богати скитски клиенти вероятно в някой от северопонтийските градове.

Не е безинтересно да се посочи, че металните кратери с подвижни дръжки, засега изглежда предхождат хронологически глинени версии в атическата, коринтската и други елинистически керамични продукции, чието наименование „bolster crater“ използваме. Според мен, кратерите от Македония, Тракия и Северното Черноморие имат пряка връзка с фригийската традиция, имам пред вид добре известните

Обр. 7. Бронзов фригийски съд с подвижни дръжки (по Birmingham 1961).

възрастта на лодката е 2402 ± 32 BP, т.е. 396 ± 32 г. пр. Хр. (Görsdorf, J. 2007, 312) Или времевата рамка е между 428 и 364 г. пр. Хр. Като отчетем възрастта на огромното дъбово дърво, необходимо за направа на лодката и задължително минимум толкова по-късна дата на превозване на съдовете се оказва, че съдовете, или са превозвани десетилетия след изработването им, или са с по-късна дата на производство, около или след средата на V в. пр. Хр. В каталога „Золото степу“ са дадени по-обтекаеми дати – V-IV в. (Толочко, Мурзин 1991, 311, кат. № 103).

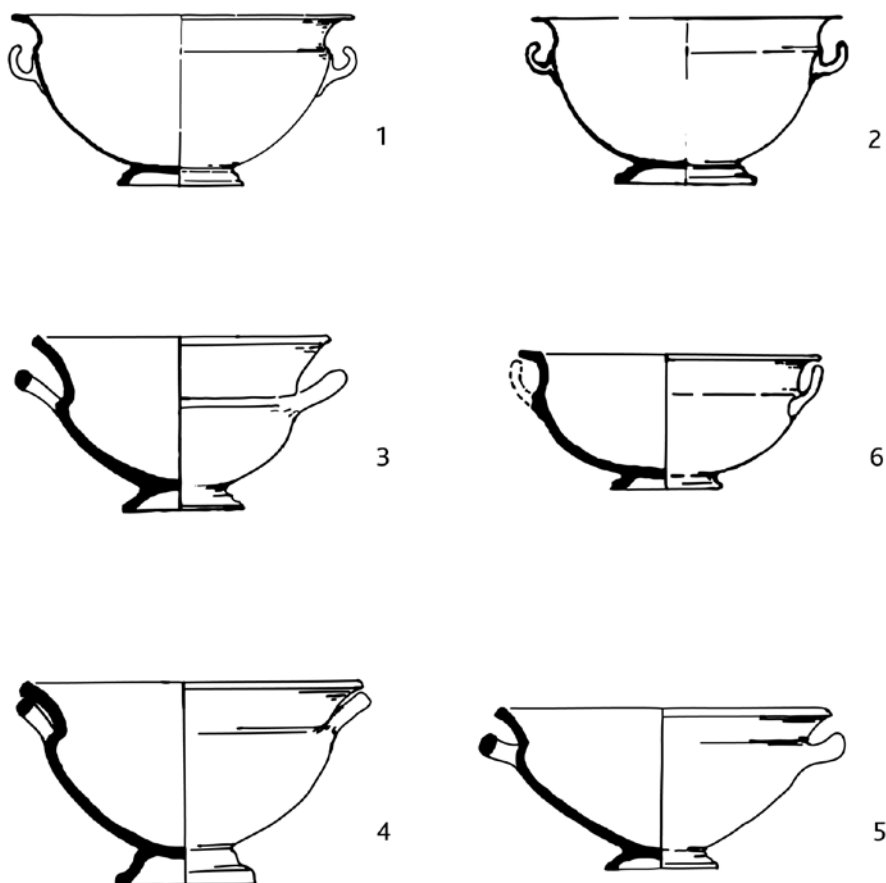
41 Вж. бел. 6.

42 Вж за съда от Мерое по-долу.

43 Галанина 1969, 93-97, рис. 1-2, 3. 6-7.

44 Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, 120-124, кат. № 92, ил. с. 187-188. Срв. Ильинская, Тереножкин 1983, 128 – „лутерий“. В камера № 5 на същата могила са открити силно повреден кратер от дискутирания тип, без украса, и оvoidна ситула – Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, 218-219, кат. № 152 („чаша полусферическая“) и № 175.

45 Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, 120. Интересно е, че богатото женско погребение в тази камера се определя като принадлежащо на „царица“ или на жрица на скитската богиня Табити.

Обр. 8. Метални и глинени кратери от Тракия, Македония и Скития: 1. Писчане, Украйна; 2. Дервени, гроб А; 3. Глинен кратер от Равна, гр. 7; 4. Глинен кратер от Кьолмен, могила IV; 5. Глинен кратер от Стоил войвода; 6. Глинен кратер от Мезек.

“spoolhandled bowls”,⁴⁶ за които знаем, че през VII и VI в. пр. Хр. проникват на запад в Егейския басейн, където са засвидетелствани в големите светилища и полиси – Херайона в Самос, Ефес, Перахора и пр.⁴⁷ (обр. 7) Освен близкото до полусфера тяло, пръстените с изпъкналости върху дръжките, характерни за по-ранните съдове, сочат тази генетична близост. По отношение на македонските метални съдове, в литературата вече са представени наблюдения за влиянието на източната торевтика.⁴⁸ Като се има пред вид, че голяма част от големите производствени центрове (на изделия на торевтиката и ювелирството) в Пропонтида и Черноморския басейн са свързани с Милет и Йония, т.е. с

46 Young 1981, 229-33, Pls. 65. c-f, 66-67.

47 Birmingham 1961, 189-90, fig. 5; Knudsen 1964; Boardmann 1980, 89-90, figs 98-99; Mitsopoulou-Leon 1977, 296, n. 5.

48 Barr-Sharrar 1986, 73, 79.

Анатолия, това е напълно естествено.

Вероятно в хода на V и особено през IV в. пр. Хр. в Тракия добива популярност и друг тип кратери с „некласическа” форма (Обр. 8). В монографията на Г. Людорф „Лекане” е аргументиране мнението, че този тип съд (Тип F) като функция следва да се дефинира като кратер.⁴⁹ Преди това тази идентификация дават О. Ганина за единия от съдовете от колективната находка от Писчане (обр. 6. 1)⁵⁰, О. Неверов⁵¹ и П. Темелис и Й. Туратсоглу в монографичната публикация на гробовете от Дервени (обр. 6. 2).⁵² Металните съдове от този тип, който за разграничаване от предходния тип бихме могли да обозначим като лекане-кратер, не са многобройни към момента от Тракия и датират от ранноелинистическата епоха, например бронзовият кратер от гробницата при Наип, окр. Текирдаг.⁵³

Употребата на кратерът-лекане в церемониите от това време е сигурно засвидетелствана чрез представянето му сред съдовете и предметите, които носи жена от процесията в сцената върху люнета на царската гробница („с кариадите”) при Свещари.⁵⁴ По-ранното навлизане и възприемане на формата в Тракия обаче е сигурно документирано още от края на VI и със сигурност в хода на V в. пр. Хр. чрез многобройните версии в глина, документирани особено в некрополите на Североизточна и Южна Тракия.⁵⁵ Кратерът от Равна, който се датира в V век е само пример от този некропол, в който почти всеки гроб съдържа вариант на тази форма.⁵⁶ Кратерът от могилно погребение в м. „Капините” при Мезек (обр. 6. 6) е сред най-прецизните реплики на кратерите от този тип.⁵⁷ Чернофигурния камбановиден кратер, с който са открити заедно,

49 Lüdorf 2000, 10, Typus F (Beil. 11) = Form IX (Beil. 26) = L 103 (Taf. 68 – 350-250 BC); L. 104 (Taf. 69 – 200-188 BC); L. 105 (Taf. 69 - 175-145 BC).

50 Ганина 1970, 80-81, 93-94, обр. 28. Съдът има значими размери – вис. 26 см, диам. 44 см и обем 24 литра. Ганина подкрепя мнението си за определението на съда като кратер с илюстрация от червенофигурна хидрия от Ватиканския музей (Ганина 1970, 80, обр. 48). В сцената е представен подобен съд в който изливат от амфора най-вероятно вино.

51 Неверов 1990, 164, бел. 17, рис. 3-4.

52 Themelis and Touratsoglou 1997, 31 “Κρατήρ (λεκάνη)”, 193 (“semiglobular crater”), no. A 51, pl. 32, d – 46.5 cm, h – 25 cm; 122 – “Κρατήρ” 198 “bronze crater”, no. Z 18, pl. 132 d - 40 cm, h – 18.5 cm. Интересно е да се отбележи, че съдът от гроб В(бета), № 40, сходен с посочения по-горе по форма и размери е обозначен едновременно с термините “*lekane*” и *crater* (Themelis and Touratsoglou 1997, 72-73 “Κρατήρ (λεκάνη)”; 195 - “large bronze lekane”, pl. 77). d - 40 cm, h – 18.5 cm. Срв. и Table 2.

53 Delemen 2004, 75-76, fig. 66

54 Fol, Chichikova, Teofilov, Ivanov 1986, 112, fig. 72 – “a large bronze vessel (with a high base)”. И. Делемен обръща внимание на факта, че съдът следва да се определи като кратер - Delemen 2004, 75.

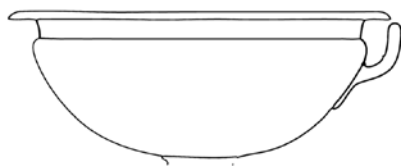
55 Вж. Stoyanov 2007, 566 с лит. В бел. 45-47; срв. за находки от IV и III в. пр. Хр. в СИ Тракия - Лазаренко, Мирчева, Стоянова 2008, 87 с лит.

56 Мирчев 1962, 103, № 5, Табл. XIII. 5 (гроб 7).

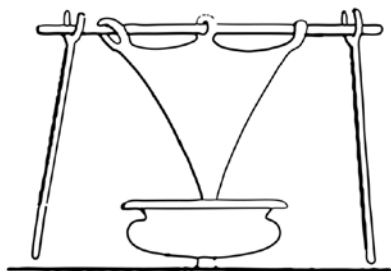
57 Велков 1937, 141, № 2, обр. 134.3. В. – 11 см, Дуст. – 25 см.

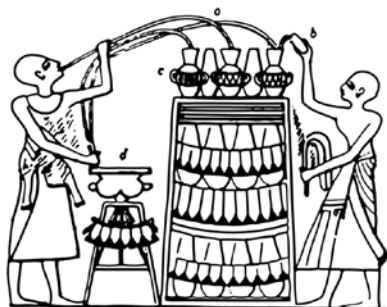
1

2

3

4

Обр. 9. 1. Бронзов кратер от царски гроб от Мерое; 2. Бронзов кратер от Абидос, Египет (1-2 по Pfrommer 1985); 3-4 Египетски съдове за филтриране и смесване на вино (по Forbes 1965).

го датира в първата половина на IV в. пр. Хр.⁵⁸ Сходството с бронзовите кратери от Писчане и Дервени (обр. 6. 1-2) е очевидно).

Заслужава да се отбележи, че О. Ганина сочи съдовете от некропола при Равна като един от аргументите, че центровете на производство на този тип кратери трябва да се търси не в Етрурия, а в Северна Гърция и съседните земи, т.е. Тракия, Македония и Мала Азия.⁵⁹ Консервативната форма на кратерите от този тип подсказва, че и тук бихме могли да очакваме по-ранен произход в ареала на Източното Средиземноморие. Два примера на бронзови кратери от Египет - от Мерое (обр. 9. 1), датиран ок. 400 г. пр. Хр.⁶⁰ и късноелинистически от Абидос (обр. 9. 2),⁶¹ дават основания да се предположи и по-ранно развитие на тази форма в страната на фараоните, доста по-рано, ако се имат пред вид две по-ранни изображения на съдове използвани при филтриране и смесване на вино (обр. 9. 3 и 4).⁶² Върху тондото на кратера от Мерое има медальон с изображение на мита за Актеон.⁶³ Това е илюстрация на идеята да са поставят такива акценти и върху дното на кратерите, както при сребърния кратер от Борово.

58 Велков 1937, 137-141, обр. 131-133.

59 Ганина 1970, 81.

60 Comstock, Vermeule 1971, 335-336, cat. No 472. Съдът произхожда от гробницата на царицата на Мероя Amanikhtashan.

61 Pfrommer 1985, 12, fig. 2.

62 Forbes 1965, 77-78, figs 19-20.

63 Comstock, Vermeule 1971, 336, ил. на р. 335.

Казаното дотук очертава една културна среда, в чийто контекст е обяснимо и закономерно местен тракийски торевт да създаде сребърният съд от Борово за поднасяне на вино в тракийски аристократичен банкет, с познатите ни вече характеристики.

Защо дискутираните дотук два типа кратери с няколко разновидности се отличават от каноничните за гръцкия симпозион съдове? Очевидно, че начинът на пиене на вино – неразредено, в Тракия, Македония и СКития (и Анатолия) предопределя друга форма. Увеличаването на една група специфични за Тракия метални съдове с полусферично тяло и къса цилиндрична шийка, откривани в комбинация с метални съдове, подобни на болстър-кратерите, но с неподвижни дръжки, оформени като две колонки под хоризонтално издаденото устие (= на лекане *Type B1* по типологията на Людорф),⁶⁴ подсказват още една причина за популярността на плитките форми, използвани за кратери в Тракия – използването на споменатите съдчета като психтери за охлаждането на виното потопени в такива кратери. Това е много добре доловимо в комплекса от съдове при Башова могила при Дуванлии. Тази идея вече е предложена пред друг форум посветен на тракийското културно наследство.⁶⁵

Литература

- Алексеев, Б. Ю., В. Ю. Мурзин, Р. Ролле 1991 Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э. Киев. Наукова думка, 1991.
- Балболова-Иванова, М. 2003 Гробничен комплекс от могила „Тумбата“ при село Богданово, област Бургаска. – ИМЮИБ, XX, 2003, 9-15.
- Барцева, Т. Б. 1981 Цветная металлообработка скифского времени. Лесостепное днепровское левобережье. (Наука) Москва.
- Велков, Ив. 1937 Разкопките около Мезек и гара Свиленград през 1932-1933 год. - ИБАИ, XIII, 1937, 117-170.
- Венедиков, И. 1964 Находката от Старо село, Сливенско. – ИАИ, XXVII, 1964, 77-110.
- Галанина, Л. 1969 Античный бронзовый таз из Курджипского кургана. – В: Исследования по археологии каменного, бронзового века и скифского времени. Археологический сборник государственного Эрмитажа, вып. 11, 1969, 92-103.
- Ганина, О. Д. 1964 Антични посудини з торовища на р. Супой (поперене повідомление). – Археология, XVI, 1964, 195-197.
- Ганина, О. Д. 1970 Античні бронзи з Піщаного. Київ, 1970.
- Жуглев, К. 1964 Могилна гробна находка от с. Изгрев, Великотърновски окръг. – ИОМВТ, III, 1964, 55-58.

64 Lüdorf 2000, 14-15, Taf. 4 -12.

65 Stoyanov 2008. В комплекса от съдове от богатият гроб от землището на с. Големаните, Великотърновско, публикуван съвсем наскоро, бронзов „поданиптер“ от същият тип като този от Башова могила е съдържал при откриването му три чернофирнисови киликса – вж Цървов 2008, 75-76, обр. 54-57.

- Здравкова, Зл., Д. Иванов 1990** Към характера на Боровското съкровище. - Векове, 1990, 6, 19-25.
- Здравкова, Зл., Д. Иванов 1996** Тракийското сребърно съкровище от Борово. - В: Алманах за историята на Русе. Русе, 1996, 12-41.
- Здравкова, Зл., Д. Иванов 2002** Тракийското сребърно съкровище от Борово. Абагар, Велико Търново, 2002.
- Иванов, Д. 1975** Сребърното съкровище от село Борово. - Изкуство, 1975, 3-4, 14-21.
- Иванов, Д. 1982** Тракийското сребърно съкровище от Борово, - ГМСБ, VIII, 1982, 29-35.
- Иванов, Д. 1984** Тракийска гробница край село Борово, Русенски окръг. - ГМСБ, X, 1984, 17-20.
- Иванов, Д., Е. Пенкова 1993** Борово. -В: Кратка енциклопедия тракийска древност. С. 1993. 46-47.
- Кисъов, К. 2005** Тракия и Гърция в древността. Могилни гробници от класическата епоха в община Калояново. Пловдив, 2005. (билингва бълг./англ.)
- Китов, Г. 1994** "Долината на царете" в Казанлъшката котловина - Анали, 1994, 2-3, 46-76.
- Китов, Г. 1995** Траколожка експедиция ТЕМП през 1992-1994 г. – Археология, 1995, 4,
- Китов, Г. 2002** Тракийски култов комплекс в Старосел. Славена, Варна, 2002. (второ изд. 2003)
- Китов, Г., П. Теодосиев, П. Павлов 1980** Траките в Ловешки окръг, София, 1980.
- Лазаренко, И., Е. Мирчева, Д. Стоянова 2008** Елинистическа гробница до с. Баново, Варненско. – В: Тракия и околният свят, 2, Научна конференция, Шумен 2006, МИФ 14, София, 75-102.
- Манцевич, А. 1987** Курган Солоха. Публикация одной коллекции. Искусство, Ленинград, 1987.
- Маразов Ив.1983** Торевтиката в земите на гетите. - Изкуство, 1983, 4, 48-52.
- Маразов, И. 2000** Траките и виното. Дунав прес, Русе, 2000.
- Маразов, И., Г. Кабакчиева, Г. Лазов, Т. Шалганова 2005** Колекция Васил Божков. Каталог. (Accent) София, 2005.
- Минчев, А. 1978** Елинистическа гробна находка от околностите на Одесос. ИНВМ 14 (29).- 103-111.
- Мирчев, М. 1962** Раннотракийският могилен некропол при с. Равна - ИАИ, XXV, 1962, 165-185.
- Неверов, О. 1990** Находки в Большом кургане в Вергине и проблемы торевтики эпохи раннего эллинизма. – ВДИ, 1990, 1, 161-166.
- Рябова, В. О. 1991** Культові посудині Скіфії. – В: Толочко, Мурзин 1991, 153-156.
- Станчев, Д.** Могилни гробници в Русенски окръг. - В: Първи международен симпозиум "Надгробните могили в Югоизточна Европа", Казанлък 1993, София 1994, 173-178.
- Стоянов Т. 1998** Съкровището от Борово в археологически и исторически контекст. – В: Seminarium Thracicum 3. Първи академични четения в памет на акад. Г. Кацаров, София, 65-90.
- Стоянов, Т. и др. 2006** Гетската столица в Сборяново. Двадесет години проучвания София, 2006
- Толочко, П. П., В. Ю. Мурзин (ред.) 1991** Золото степу. Археологія України. Шлезвиг, 1991.
- Тотевски, Т. 1994** Траките по горното течение на р. Осъм през I хил. пр. Хр. - В: Трети национален симпозиум "Поселищен живот в Тракия", Ямбол, 1993 /1994/, - 94-103.
- Филов, Б. 1918** Паметници на тракийското изкуство. - ИБАИ, VI, 1916-1918, 1-55.
- Филов, Б. 1934** Надгробните могили при Дуванлии. С. 1934.
- Филов, Б. 1937** Куполните гробници при Мезек. - ИБАИ, XI, 1937, 1-116.
- Църов, И. 2008** Траките край Атрюс. Тракийско погребение от с. Големаните, Великотърновско. София, 2008.
- Alexandrescu, A. 1980** La nécropole gète de Zimnicea. Dacia, 24, 19-186.
- Andronikos, M. 1988** Vergina. The Royal Tombs. Athens, 1988.²
- Archibald, Z. 1998** The Odrysian Kingdom of Thrace. Orpheus Unmasked. Oxford Monographs on

Classical Archaeology, Oxford, 1998.

Barr-Sharrar, B. 1986 Eastern Influence on the Toreutic Art of Macedonia Before the Conquest of Alexander the Great. – In: *Ancient Macedonia 4*, Thessaloniki, 1986, 71-82.

Bar-Sharar, B. 2007 Metalwork in Macedonia before and during the reign of Philip II. – In: *Ancient Macedonia, VII. Macedonia from the Iron Age to the Death of Philip II. Papers read at the Seventh International Symposium held in Thessaloniki, October 14-18, 2002*, (Institute for Balkan Studies – 280), Thessaloniki 2007, 485-498.

Bessios, M., M. Pappas 1996 Pidna. Katerini, 1996.

Birmingham, J. 1961 The Overland Route across Anatolia in Eighth and Seventh Centuries B.C. – *AnSt*, 11, 185-95.

Boardman, J. 1980 The Greeks Overseas. Their Early Colonies and Trade. London.

Bülöw, G. von 1987 The Silver Drinking Vessels from Borovo. – In: *Treasures of Thrace*. (Cat. of exhibition, N. Y.), 1987, 118-120.

Comstock, M., C. Vermeule. 1971 Greek, Etruscan and Roman Bronzes in the Museum of Fine Arts. Boston, 1971.

Delemen, I. 2004 Tekirdağ Naip Tümülsü. Istanbul.

Edwards, R. 1975 Corinthian Hellenistic Pottery. – *Corinth*, Vol. VII, Part III, Princeton, New Jersey.

Fol, A., M. Chichikova, T. Teofilov, T. Ivanov 1986 The Thracian Tomb near the Village of Sveshtari. Sofia, 1986.

Forbes, R. J. 1965 *Studies in Ancient Technology*, vol. III. Leiden.

Görsdorf, J. 2007 Datierungsergebnisse des Berliner 14C-Labors 2006 und 2007. – *EURASIA ANTIQUA. Zeitschrift für Archäologie Eurasiens*, Bd. 13, 2007, 305-313.

Green, J. R. 2001 Gnathia and other overpainted Wares of Italy and Sicily: A Survey. – In: P. Lévêque, P. J.-P. Morel (eds.) *2001 Céramiques hellénistiques et romaines*. III, Paris, 2001, 57-103.

Horn, R. 1972 Hellenistische Bildwerke aus Samos. – *Samos*, Bd. XII, Bonn, 1972.

Ivanov, D. 1980a Le trésor de Borovo, Actes du IIe Congrès International de Thracologie, Bucarest 1976, Bucuresti 1980, I, 391-404.

Ivanov, D. 1980b Der Silberschatz von Borovo. – *Das Altertum*, 26, 1980, No 1, 5-12.

Knudsen, A. K. 1964 From a Sardis Tomb: A Lydian Pottery Imitation of a Phrygian Metal Bowl? – *Berytus*, 15, 59-69.

Lüdorf, G. 2000 Die Lekane. Typologie und Chronologie einer Leitform der attischen Gebrauchskeramik des 6. – 1. Jhs. v. Chr. *Internationale Archäologie* 61. Rahden.

Milne, M. 1944 A Greek Footbath in the Metropolitan Museum of Art. – *AJA*, 48, 1, 1944, 26-63.

Mitsopoulou-Leon, V. 1977 Ein Metal Vorbild für hellenistische Tonschüsseln? (Zu einer Henkelform aus Ephesos). – *AAA*, 2, 296-302.

Pfrommer, M. 1985 Ein Bronzebecken in Malibu. – *GettyMusJ*, 13, 9-18.

Pfrommer, M. 1987 Studien zu alexandrinischer und großgriechischer Toreutik frühhellenistischer Zeit. Berlin, 1987.

Pfrommer, M. 1990 Untersuchungen zur Chronologie früh- und hochhellenistischen Goldschmucks. *DAI, Ist Forsch* 37, Tübingen 1990.

Richter, G., M. Milne 1935 *Shapes and Names of the Athenian Vases*. New Haven, 1935.

Rotroff, S. I. 1997 Hellenistic pottery. Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material. – *The Athenian Agora*, XII, Princeton, New Jersey.

Sideris, A. 2000 Les tombes de Derveni: quelques remarques sur la toreutique. – *RA*, 2000, fasc. 1, 3-36.

Sparkes, B. A., L. Talcott. 1970 *Black and Plain Pottery. The Athenian Agora*, XII, Princeton, 1970.

Stoyanov, T. 2007 Late Classical and Early Hellenistic pottery imitations of metal tableware from Thrace. – In: *Thrace in the Greco-Roman World. Proceedings of the 10th International Congress of Thracology. Komotini-Alexandroupolis 18-23 October 2005*. Athens, 2007, 561-574.

Stoyanov, T. 2008 Psykter and Krater in Ancient Thrace. – In: *Gods and Humans. International Conference of Archaeology. 18 – 20. 09. 2008 Varna* (in press)

Young R. 1981 The Gordion Excavations Final Reports. vol. I. Three Great Early Tumuli, University of Pensilvania, 1981.

Zdravkova, Zl., D. Ivanov 1990 Contribution to Thracian Religious Practice, TAB, V, 1990, 101-111.

Λαζαρίδης, Δ., Κ. Ρωμιοπούλου, Ι. Τουράτσογλου 1992 Ο τύμβος της Νικήϊσιανης. Αθ ναι, 1992.

Θέμελης, Π., Ι. Τουράτσογλου 1997 Οι τάφοι του Δερβενίου. Αθηνά.

ГАРНИТУРА КЪМ КОНСКА СБРУЯ ОТ “КОЛЕКЦИЯ ВАСИЛ БОЖКОВ”

проф. д.изк.н. Иван Маразов

През 2006 г. в “Колекция В. Божков” постъпи комплект сребърни апликации към конска амуниция. Те представляват голям интерес както за изучаването на стила, иконографията и функцията на този предметен тип в тракийската торевтика, така и за попълването на представите ни за митологията и царската идеология на траките. Публикуването на тази находка със сигурност ще повдигне дикусия за семантиката на образите и за тяхното функциониране в тракийска среда.

Описание на амуницията.

Наборът се състои от седем големи сребърни предмета: начелник, два набузника и четири свастиковидни апликации.

Рестаурацията и консервацията е извършена от проф. В. Инкова.

1. НАЧЕЛНИК,

дълж. 18.8 см; шир. 9 см.; инв.№ 0909

Състои се от плоска част, оформена като двойна брадва, и отделна обемна част, прикрепена с нитове към плоската.

Следи от три поправки още от древността.

1. Задната закръглена част е обрамчена от ивица насечка. Тук е представена сцена на борба между лъв и рогат елен. Животните са се изправили на задните си крака, като главата на тревопасното е в пастта на хищника. Предните крака на елена са свити под тялото. Задните крака на двете животни сякаш участват в битката. Фигурите са третирани сумарно като опростени закръглени обеми. Артикулацията е прокарана чрез гравирани линии и пояси от насечки и точки, пресичащи общия обем на тялото. Опашката на лъва е изправена зад гърба и завита в края. Очите са големи и елипсовидни. Пастта на хищника е широко разтворена и в нея, както винаги се виждат два реда зъби. Както винаги в тракийския животински стил главата е отделена от тялото с дъговидна ивица с насечки. Подобна ивица обрамчва задните крака от външната страна. Оста на тялото е обозначена чрез пунктир. Гривата на лъва е предадена като няколко концентрични дъговидни редуващи се пояса от точки и насечки.

От обратната страна точно в стеснението на апликацията чрез нитове е прикачена плоска скоба, през която е минавал ремъкът на юздата. Вероятно начелникът е бил допълнително прикрепван към кожена основа, за което свидетелстват нитовете в долната част.

2. Предната закръглена част също е обрамчена с ивица насечка, представена само зад гърба на лъва и под опашката на лъва-грифон. Тук е представена борба между лъв и рогат и крилат лъв-грифон. Пастта на лъва е почти

захапала фантастичното животно за главата. В разтворените усти са показани два реда зъби. Предните и задните крака на двете животни сякаш участват в битката. Фигурите са третирани сумарно като опростени закръглени обеми. Артикулацията е прокарана чрез гравирани линии и пояси от насечки и точки, пресичащи общия обем на тялото. Очите са големи и елипсовидни. Рогът на грифона, който в долната си част е покрит с хоризонтални дъгички, се извива напред. Крилото обхваща гърдите на животното и излиза над тялото като се извива напред. Опащата му се издига над тялото и е завита. Опащата на лъва е спусната надолу и също се завива спирално. Оста на тялото, която минава през шията и опащата, е обозначена чрез пунктир. Гривата на лъва е предадена като няколко концентрични дъговидни пояса от точки и насечки. Докато при лъва са показани два задни и един преден крак, при грифона виждаме само два крака.

3. Обемната част е оформена като протоме на кон. Гривата е опростена дъговидна форма и е разчленена от врязани триъгълници, съставени от ивици насечки с точки в тях. Вертикално изправената шия е запълнена с паралелни вертикални редове от пунктир и ивица насечка между тях. Задната долна част на главата е обхваната от дъговидна ивица насечка. Ушите са изправени и обърнати напред. Очите са обемни и огромни. На челото е представен помпон или кичур от гривата. Юздата е обозначена доста подробно чрез врязани ивици насечки. Устата е отворена и в нея са показани зъбите. В долната част има кръгъл отвор, обкръжен от ивица насечка.

От обратната страна на начелника, точно под конското протоме, чрез нитове е прикрепена халка за ремъка.

2. НАБУЗНИК,

дълж. 16 см; шир. 7.9 см; сребро; инв. № 0910

Продълговата апликация е обрамчена от страни с тънка ивица, запълнена с насечка. Горен е леко закръглен, двата вертикални ръба са накъдрени, а долният е изрязан във вид на триъгълници.

Полето е заето от крилата антропоморфна фигура в ход наляво, която държи в спуснатите си надолу ръце две малки животни за шиите. Покритите с точки тела правят приликата им с леопард вероятна. Героят/богът е представен над тичащ също наляво хищник, може би пак леопард.

Хищниците са изобразени в профил като се виждат само по един преден и заден крак. Контурите са повторени с пунктир. Ребрата са обозначени с наклонени ивици с насечки, но подобни ивици са изобразени надлъжно по шията и по задната част на животните, както и над колената на предните крака.

Човешката фигура е предадена според свойствените за тракийския антропоморфен стил правила: схематична глава в профил, триъгълната форма на торса във фас, а краката отново в профил. Профилът обобщено повтаря схемата на изобразяването на човека в тракийската торевтика. Правият нос, който

продължава линията на челото, е свързан с дългата насечена дъга на веждите, а окоето под тях е огромно и пласмично изваяно. Обемът на косите от вътрешната част е очертан с ивица насечка, а самата коса е представена като радиални редове с групи от по два или три кичура. Крилата притежават собствен обем, който е артикулиран чрез ивици насечки, обозначаващи перата. Движението на фигурата е предадено чрез архаичната поза на “коленипреклонен бяг”, която често отбелязва състоянието на полет. Ръцете до лакътя следват линията на раменете, а след това се спускат отвесно надолу. Героят е облечен в ризница, чиито люспи са обозначени с врязани дъгички. Тя е запасана с колан, обозначен чрез “рибна кост”, от който излизат металните пера, защитаващи корема и гениталиите. Краката са вероятно облечени в панталони, ходилата са обути в цървули със завит нагоре остър връх, а до коленете са навити навуца или краката са защитени с книмиди.

Наличието на крила подсказва митологичния характер на фигурата.

От обратната страна точно в средата на апликацията чрез нитове е прикачена плоска скоба, през която е минавал ремъкът на юздата.

3. НАБУЗНИК

дълж. 16 см; шир. 7.9 см; сребро; инв. № 0911

Продълговата апликация е обрамчена от страни с тънка ивица, запълнена с насечка. Горен е леко закръглен, двата вертикални ръба са нахъдрени.

Полето е заето от крилата антропоморфна фигура в ход надясно, която държи в спуснатите си надолу ръце копие и щит. Героят/богът е представен над тичащ също надясно хищник, може би пак леопард.

Иконографските и стиловите особености на човешката фигура и на животното под нея с изключение на атрибутите, повтарят с малки разлики чертите, присъщи на изобразяването на героя в предишната апликация.

От обратната страна точно в средата на апликацията чрез нитове е прикачена плоска скоба, през която е минавал ремъкът на юздата.

4. АПЛИКАЦИЯ

страна на квадрата 9.65 см; сребро; инв. № 0907

От кръгло изпъкнало умбо, обградено с пояс от шрихова насечка, излизат четири протоми на кон, завъртяни надясно. Всяка конска глава се допира до шията на предшестващото протоме, като пространството между тях е ажурно и в него са представени вероятно поводите. Под устите на животните също минава насечка, с която се подчертава характерното за Тракия обрамчване на апликацията. В основата на протомите има люспест орнамент. Шията е предадена като опростен обем, над който минава ивица насечки, обозначаващ гривата. Главата е отделена от шията с дъговидна ивица насечка и е изпълнена с редове точки. Предадени са и двете уши на животното при глава в профил. Окоето е изпъкнало и голямо, устата е с извиващи се нагоре и надолу устни.

От обратната страна точно в средата на апликацията чрез нитове е при-

качена плоска скоба, през която е минавал ремъкът на юздата.

5. АПЛИКАЦИЯ

страна на квадрата 9.75 см; сребро; инв.№907

Същата с единствената разлика, че протомите се завиват наляво.

6. АПЛИКАЦИЯ

страна на квадрата 9.4 см; сребро; инв.№908

От кръгло изпъкнало умбо, обградено с пояс от щрихова насечка, излизат четири протоми на куче (?), завъртяни надясно. Протомите са обградени от пояси насечка, същият орнамент отделя главата от шията (може би обозначава нашийника) и минава под очите и над устата. По вертикал шията е разделена от друга ивица насечка. Главата е тясна и дълга, а устните се извиват навън. Под четирите глави виждаме по едно високо, макар и по-малко от централното, умбо.

От обратната страна точно в средата на апликацията чрез нитове е прикачена плоска скоба, през която е минавал ремъкът на юздата.

7. АПЛИКАЦИЯ

страна на квадрата 9.5 см; сребро; инв.№908

Същата е единствената разлика, че протомите се завиват наляво.

Различните посоки на завъртване на свастиката показва, че апликациите са били разположени върху ремъка на главата противопоставени две по две съобразно с посоката на ориентиране на протомите: напр. горе двете фалери с конска глава, а долу другите две с кучешко протоме.

Паралели.

Предметни форми. Конструкцията на начелника съответства на тракийския тип начелни украшения (Маразов 1981). Най-близка аналогия ни дава начелникът от Бъйчени както с размерите и формата си, така и с иконографията на афронтираните животни в предната плоска част и конската глава с дъговидно оформена грива в обемната част (Petrescu-Dămbovița 1995). Екземплярът в колекцията е единственият начелник от Тракия, където и двете полета от плоската част са заети с фигурални сцени.

Кръстовидните/свастиковидните ажурни апликации са особено характерни за украсата на конската амуниция от древна Тракия (за находките от Румъния вж. Vergiu 1974).

Обрамчването на полето на апликацията с ивица насечка е един от най-диагностичните похвати на тракийската торевтика.

Иконография. Предните крака на елена от начелника са свити под тялото както в сцените, където животното вече е паднало на земята. Борбата между изправени на задните крака животни не е изключение в тракийската торевтика (апликация от Летница, начелника от Бъйчени, набузника от Долна Козница, набузници и начелници от Огуз и др.).

Борбата между лъв и змия срещу грифон е тема на три тракийски ажур-

ни набузника: от Летница (Венедиков 1996), Долна Козница (Стайкова 1997) и Огуз (вж. Sîrbu, Florea 2000).

Поставянето на главата на победеното животно в пастта на хищника-победител е познат похват в тракийския животински стил. Особено показателна е приликата с мотива, изобразен в плоската част на начелника и в набузниците от една конска амуниция в “Колекция В. Божков” (Marazov 2006: n28/1-3). Това е една визуална формула, която се среща и в гръко-скитското изкуство (Piotrovsky 1986: n155;221).

Наличието на втори хищник, който напада тревопасното животно, откриваме в набузниците от Огуз 2 (Boltrik, Fialko 1991: Abb.8). Неговата фигура пресича тялото на големия звяр по диагонал, което обяснява иконографски наличието на странния пластически оформен “израстък” от гърба на грифона от предната плоска част на начелника от “Колекция В. Божков”. Може би повредата на апликацията точно в това място е причина майсторът да е пропуснал да продължи до край изобразяването на фигурата.

Както винаги в тракийската иконография, конската глава, дори когато е отделена само в протоме, се представя с грижливо обозначена богата юзда. Обемна част, оформена като конско протоме откриваме в тракийските начелници от Бъйчени, Огуз и Прага (Маразов 1975).

Вдигнатите ръце на героя от златния шлем от Бъйчени, държащи ритон и фиала (Petrescu-Dâmbovița 1995) в голяма степен повтарят изобразителната логика на “спуснатите” ръце на персонажите от набузниците. Този похват, чрез който се постига по-голяма демонстративност на условния жест, е характерен и за стила на майстора изработил сцената със седящия герой в наколенника от Аджигол, както и за седящите богини в кнемидата от Маломир-Златиница (Агре 2006) и ритона от Поройна (Маразов 1978: 60-62).

Люспестият орнамент изобщо е типичен за тракийската торевтика (телата на змиите от наколенниците, на риби в начелници, телата на животни от гобелетата). Представянето на ризницата на героя чрез люспи виждаме в апликации от Летница и в набузниците на златния шлем от Коцофенещи. Металните пластини на доспеха, прикриващи корема, също са изобразявани като основни елементи на предпазното въоръжение в апликации от Летница и в набузниците на шлема от Аджигол. Островръхи обувки виждаме в сцените от Летница и от фреските в гробницата при Александрово, но “цървули” със завити нагоре върхове срещаме за пръв път в изображенията върху кнемидата от Маломир-Златиница. Възможно е двете ивици насечки, които минават над обувката и под коляното, да доказват практиката да се носят навуца или пък обозначават наличието на наколенници, защитаващи краката на воините. Ризницата има триъгълна яка, представена като ивица насечка. Излизашите от доспеха ръце са голи и са пресечени под лакътя и над китката с подобна ивица, която би трябвало да обозначава защитна пластина. Дясната ръка, която държи

копието, има една допълнителна ивица по средата за разлика от другата, която е прикрита от щита. Така изображенията на човека в тези апликации ни дават нова и по-детайлизирана информация за защитното въоръжение и облеклото на траките.

Стил. По отношение на стила изобразяването на животните напомня по-скоро продукцията на “северните ателиета” (Огуз, Аджигьол, Бъйчени, Враца, Летница, Луковит). Техните произведения запазват много от чертите на изкуството от ранножелязната епоха: геометризация на обемите, чисто линейно цизелиране на детайлите. И в тях често се прилага похватът да се редуват пояси от насечки и кръгчета, както и в тях откриваме люспестия орнамент, с който се обозначават крила, змийска/рибна кожа, ризница или се покриват определени зони с декоративна цел (напр. в гобелетата). Използването на полета, запълнени с щрихована насечка, също характеризира изобразителната система на северните ателиета (напр. в шлема от Перету една декоративна ивица е разделена на две полета - едното покрито с люспест орнамент, другото с щрих - вж. Moscalu, Voievozeanu 1979; същият похват е използван и в шлема от Аджигьол). Краката на животните са подчертани от външната част с ивица насечка, която предава окосмяването в тези части. Гривата е показана чрез дъговидна ивица, изпълнена с насечка. Майсторът не пропуска дори с оскъдните си изобразителни средства да диференцира характеристиките на животинските крака: копита или лапи, защото те са семантично важни. Главата на животното в профил винаги е отделена от тялото с дъговидна ивица насечка. Окоето е огромно, често зеницата е обкръжена от концентрични линии. При глава в профил най-често се представят и двете уши. Главата на героя е построена по типичната за тракийския антропоморфен стил схема: челото и носа са свързани, веждата излиза от носа като дъга, а под нея пластично се представя окоето. Тялото на животното или човека се третира като обобщен обем, в който подробностите се предават с техниката на цизелиране. Вниманието на майстора е съсредоточено главно върху представянето на “битовите” реалии, тъй като те са в по-голяма степен информативни за смисъла на образа или сюжета.

В набузниците са представени само двата външни крака на животните. Това е един похват, характерен за ранното йонийско изкуство, но също така и за торевтиката на траките. По този начин са предадени крайниците на животните в някои набузници от “Съкровището от Крайова” (Berciu 1974: Fig.64,65) или в бронзовите пафти от Торос, Варна и Созопол.

Крилата на воините излизат от заштриховани с насечка бази, разположени зад гърба. Те са вдигнати нагоре и извити навътре, както в повечето изображения на крилати коне или демони от тракийската торевтика. Във външната си част крилата са запълнени с щрихова насечка, докато във вътрешната от паралелна. Двете зони са разделени от чиста вертикална ивица, която маркира хрущяла в средата на крилото - една постоянна стилова черта в торевтиката на

север от Хемус.

Представянето на косата като радиални редове кичури, покрити с насечка, както и отделянето им от лицето с пластична ивица, виждаме във фалерите от една конска амуниция в “Колекция В. Божков”, макар в тях лицето да е предадено във фас (Marazov 2006: n4). Този начин на третиране на косата е запазен в изображението на младите воители от Гундеструпския котел.

Тъй като стиловите аналогии на новата амуниция в “Колекция В. Божков” са предимно от региона на северна Тракия, може да се предположи, че апликациите са произведени някъде в тези земи.

Дата. Малкото вялата пластическа моделировка на телата, която ги лишава от енергия и експресивност, както и самостоятелните “декоративни” пояси насечки в единия от набузниците, като че ли предсказват скорошното настъпване на периода на късноелинистическото изкуство (Маразов 1979). Често животните в профил са показани само с двата външни крака, а в човешкия профил липсва и пластическо артикулиране на устата, което също ни насочва към това време. Тези апликации могат да се разглеждат като липсващото звено, което свързва двете големи епохи в тракийското изкуство, като един пряк предвестник на шедьовъра на европейската торевтика от късноелинистическата епоха - котелът от Гундеструп (Kaul 1991). На този въпрос ще бъде посветено специално изследване.

Стиловите паралели в тракийски контекст ме карат да предложа една сравнително късна дата за тези апликации: първата половина - средата на 3 в. пр.Хр.

Семантика на изобразителния текст.

Амуницията представлява комплект за украсата на кон на тракийски аристократ. Ето защо и изображенията върху всички апликации следва да се разглеждат като единна система, като цялостен изобразителен текст, свързан с царската идеология. Затова семантиката на отделния образ не може да се тълкува изолирано от общия контекст.

В двата набузника е представен антропоморфен персонаж, който има и крила. *Окриляването* е характерна черта на иконографията на тракийската торевтика в изобразяването на “фантастични” животни (грифони, сфинксове, коне и т.н.) и в представянето на богини (Marazov 1996). В семантиката на женския образ крилата обозначават виргиналният статус (Маразов 2001). Сред мъжките персонажи от тракийската иконография единствено кентаврите от рогозенската каничка №158 (Marazov 1996) и военният бог Кандаон (Кучедавец) в бронзовите матрици от Кубрат и Горно Авланово са снабдени с крила (Иванов 1982; Кръстева, 1983; Marazov 1989). Типът на крилат кентавър се среща в асирийски печати от 14-13 в. пр.Хр. (Padgett 2003: n12) и в ритона от Келермес от 7 в. пр.Хр (Максимова 1956), но не е присъщ за гръцката иконография. Орнитоморфизмът и на тракийския кентавър предава характеристиките

на “диво” и “преходно”, тясно свързани с идеологията на воинската инициация (Jeanmaire 1939; Eliade 1959; Brelich 1969; Nagy 1985; Calame 1990; Lissarrague 1990; Torelli 1990; Lincoln 1991; Hatzopoulos 1994; Marazov 1991; 1996; 2005). Идеята за полет характеризира митични образи, кодиращи лиминален период или състояние на преход. Освен това крилата / полетът отразяват и едно основно качество на митологичния персонаж - неговата бързина, което той проявява още в детска възраст (за скандинавски примери вж. Ellis Davidson 1978: 137). Затова и боговете на вятъра винаги се изобразяват с крила (напр. Борей от апликациите на бронзовите хидрии, намерени в Тракия - Венедиков 1965). Бързоногостта е също така едно от главните достойнства на военния герой. Пера са изобразени и върху тракийските скъпоценни шлемове от Аджигьол, Перету и Железни врата и вероятно, както оперението на шаманската шапка, те подчертават способността на шамана да прелита над и между световите (Marazov 1996). От друга страна, те отговарят и на семантиката на “крилатите” шлемове, получили особено широко разпространение през елинистическата епоха, но които водят началото си още от фригийския доспех от края на 7 в. пр. Хр. (Маразов 2006).

Възможно е в двата образа от набузниците да са изпълнени две хипостазии на героя. В първата той не е въоръжен, а държи в ръце малките на *диви животни*. Едва ли тук става дума за фиксирана иконографска схема на божествен персонаж от типа на *Potnios Theron*. Тази фигура отсъства от тракийския иконографски пантеон. Има я, макар и рядко, в гръцките образни персонификации с източен акцент. Много често обаче в ахеменидските печати геро-ят-родоначалник на династията държи в ръцете си обърнати с главите надолу, т.е. подчинени, диви животни, най-често лъвове (Никулина 1994: №412-415; 420; 422; 424. 426-429; 430; 433; 434; 436; 443; 449). Този мотив се появява още в луристанските бронзи, където крилат персонаж вдига две диви животни за задните крака (Ghirshman 1964: Abb.96). Явно е, че тази твърде архаична иконографска схема през ахеменидския период вече възплащава една основна тема в царската идеология - мощта на владетеля да подчинява дори царя на зверовете и то с голи ръце. Крилат герой-воин, свирещ в рог и заобиколен от два изправили се на задните си крака хищника, ще видим в едно ранно италианско огледало (Bianchi-Bandinelli, Giuliano 1973: Fig.249). Дребният дивеч в ръцете на крилатия герой от нашата апликация, е достойната за ефеба ловна плячка (Schnapp 1984; 1997). Младият ловец побеждава животното с неговите собствени качества: бързина и хитрост (Detienne&Vernant 1974). Да хванеш диво животно с голи ръце е подвиг, който всеки юноша трябва да извърши, за да получи мъжки статус, да стане един от *homoioi* (VidalNaquet 1983; Bérard 1987; Маразов 1992; Hatzopoulos 1994). Дребният дивеч, както и петелът, е също и любовен дар, който си разменят ерастът и ероменът, т.е. отново тези животни са свързани с периода и миторитуалната сфера на статусен преход

(Dover 1989; Schnapp 1984). С дребни животни като ловна плячка в архаичното гръцко изкуство се изобразяват и кентаврите (Максимова 1956; Padgett 2003: nn18,19,29). Кентавърът в наколеника от Златиница-Маломир протяга заек на конника, стоящ пред него с ритон в ръка. Но тези фантастични същества са митично отражение на дружините от млади воители по време на тяхната инициация (Dumézil 1927; Маразов 1992 с лит.; Marazov 1996;2005). Затова именно такива “мъдри” кентаври като Хирон и Фол стават и наставници на военните герои през периода на тяхното юношество (Picard 1951). Може би тъкмо тази функция изпълнява и кентавърът от кнемидата - той е преподал ловното изкуство на героя, а заедно с него и свойствените за животните бързина хитра тактика в лова.

Във втората апликация героят вече е преминал инициационните изпитания и е изпълнил изискванията за превръщането си в мъж-воин, поради което носи *копие* и *щит*. В тракийската иконография копие е несъмнен мъжки / воински атрибут (Marazov 2005). То винаги е вдигнато заплашително в ръката на героя, дори когато той не преследва плячка или не се сблъсква с неприятел. Тракийският военен танц *kolabrismos* (Polien 4.100; Athen. *Deipnosoph.* 4.164e, 14.629d) означава “въртене на копие” (Георгиев 1977: 16), т.е. привеждане в движение, разтреперване на целия космос (вж. анализ у Marazov 2006). С копие, хвърлено на вражеска територия, римляните обявявали война (Plut. *Quest.Rom.*15), хвърлят на копие очертавал границите на Спарта (Plut. *Spart.*210E,217E,218E), забитото копие във вратите на обсадения тракийски град Акант е знак за завземане на града от андросците (Plut. *Quest.Gr.*30). Не само за римляните копие е *hasta summa imperii* (Alföldi 1959). Действията оставяне и вземане на копие пред вратите на двореца имат сериозен смисъл и в царските ритуали на хетите (Ардзинба 1982). Естествено е копие да характеризира и царската функция, тъй като дори на етимологично равнище гръцките думи за копие и жезъл са близки (Benveniste 1969: s.v.). Щитът, основен елемент от предпазното въоръжение, възплащава воинската функция “защита”. Героят вероятно носи малък плетен щит от типа *pelte*, емблематичен за тракийското защитно въоръжение (Best 1969). И двамата герои са запасани с *колан*. Този аксесоар е важен предметен знак в семиотиката на “костюма” в различни преходни обреди: възрастова инициация, сватба, мистерии. Коланът е и мъжки / воински атрибут, който юношата получава при успешния изход от инициацията (Манцевич 1941; Widengren 1970; Schmitt 1977; Маразов 1992; Marazov 1996; 2005; Bennett 1997).

Местният майстор не е загрижен за пластическата моделировка, но отделя особено внимание на предаването на детайлите. Това, разбира се, не е израз на стремеж към “реализъм”, а отразява значимостта на предметните реалии в семиотиката на изобразителния текст. Освен облеклото, което е знак на статус, майсторът полага грижи много точно да предаде *прическата*. Той дори отгра-

ничава масата на косата от лицето с тясна ивица насечка. Косите са много удобен статусен класификатор, тъй като лесно се поддават на манипулация (Leach 1958; Jacobson, Szeftel 1966; Lincoln 1977; Hara 1986; Levine 1995; Lang 1995; Miller 1998; Dikötter 1998; Hiltebeitel, Miller 1998). Героите в апликациите имат сложна прическа, съставена от отделни паралелни и сякаш сплетени кичури. Това отговаря на индо-иранската идея за младия воин като *gaeshu*, “със сплетени коси” (Wikander 1938). Тракийската иконография познава тази ритуална прическа, а в изворите траките са наречени *akromoi*, с коса вързана на върха на главата, което ги правело особено войнствени (Маразов 1992; Marazov 2005). Ролята на специфичната женска или мъжка прическа като комуникативен белег за статус проличава най-вече в третирането на този семиотичен елемент в образите, представени върху стените на котела от Гундеструп (Marazov 1991). Както костюмът, така и третирането на косите принадлежат към комуникативните знаци на арххаичното общество. В набузниците от амуницията местният тореут е предал в атрибутен код характеристиките на войнската инициация през нейните различни фази.

Може би двамата персонажи от набузниците са били мислени и като *близнаци*. Култът към близначната двойка е широко застъпен в индоевропейската религия (Ward 1968; O'Brien 1982; Dumézil 1984; Frauenfelder 1991; Sergeant 1992; Mallory, Adams 1997: s.v.; за близначния култ основен си остава трудът на Штернберг 1936; Маразов 2007). Наистина и двамата герои са крилати, но те са обозначени с различни атрибути, което със сигурност ги разграничава и като функции. Вътрешната функционална диференциация между близначите е характерна за индоевропейската митология (Wikander 1957). И в гръцките представи близначите имат различна специализация. Така в тиванската двойка братя Зет и Амфион, синове на Зевс и Антиопа, първият е велик ловец и е свързан с животните, докато вторият се посвещава на музиката и философията (*Od.* 11.260f; 19.518f; *Appol. Bibl.* 3.5.6; *Schol.* II.24.602; вж. Gantz 2004: 854-862). В нашите апликации по-скоро се набелязва разграничаване по линията ловец - воин, която вероятно кодира две инициационни състояния. Зет и Амфион били наричани “белоконните Диоскури на Беотия” (*Eurip. Phoen.* 609). Както и в много други индоевропейски митове (напр. за римските Ромул и Рем - вж. Dumézil 1974: 263-267; Wiseman 1995; Frascchetti 2002) тиванските близнаци се явяват предимно в качеството си на *първооснователи* на династията или на държавата (те построили крепостните стени на Тива - *Eurip. Antiopa.* Fr.; *Diod.* 19.53.5; *Paus.* 9.5.6, те се намесват авторитетно във възстановяване реда в династическата линия - *Appol. Bibl.* 3.5.5 и т.н.). Те са и автохтони - дядо им по майчина линия - Никтей, произхожда от Хтониос - един от петимата земнородни спарти (*Appol. Bibl.* 3.10.1). Още при раждането си близначите обикновено са изхвърлени от културния свят - изоставени са в гората или в планината и са отгледани от чужди родители или от диви зверове. Затова в характера и пове-

дението на поне единия от тях често прозират чертите на прекараното в дивата среда детство и той остава свързан с животните. Самият факт, че Зет и Амфион били заченати от Зевс в облика на сатир (Nonnos. *Dion.* 7.123) вече подсказва идеята за генетична връзка на близнаците с предкултурно състояние.

Ведическите митологични близнаци Ашвини са или птици, или крилати коне, или се возят на крилата колесница. В интерес на истината, няма същностна разлика дали става дума за един персонаж в две хипостазии или за две отделни митологични фигури, поделящи си функциите или степените на инициационния статус. Да напомня, че в крилати колесници седят и двамата воители в златната кана от Могиланската могила. Тези две несъмнено митологични фигури също могат да бъдат свързани с култа към близнаците (Маразов 2007).

Птичата метаморфоза е характерна за военния тип герой. Още в иконографията от ранножелязната епоха, както в Иран (Ghirshman 1964: Abb.134), така и в Европа (Bianchi-Bandinelli, Giuliano 1973: Fig.115;152; Kastelic et al. 1965: nn8;16; 17;30;36; 40;72), край или над героя лети хищна птица, а често птица е представяна и над неговата животинска метонимия - лъва лъва или грифона. И в наколенник №1 от Аджигьол героят ознаменува апотеоза си с ритон и орел в ръце. Известната тракийска иконографска формула "рогат орел с риба в човката и заек в ноктите" сигурно също намира смисъла си в царската идеология (Marazov 1996). Понякога функцията на полета се поема не от птицата, а от коня - "вълшебния помощник" и алтер егото на героя (Пропп 1942). Затова в тракийската иконография има толкова много крилати коне и вече в три паметника се среща мита за Белерофон, който убива Химера с помощта на Пегас (Маразов 1992; Кисъв 2005: 45-46; Valeva 2005: Fig.14.1). В митологичните извори за древна Тракия също намираме сведения за птичи метаморфози тъкмо на военни герои. Легендарният цар на траките Терей бил превърнат в папуняк - птица, която се отличавала със своята войнственост (вж. Michailov 1955). Гъските, лебедите и жеравите също минават през древността като птици със склонност към сражения (Aristot. *HA* 610 а I), което определя вероятно и появата им в украсата на шлемовете. Не случайно разбойникът Кикнос, син на Арес, носи името на лебеда (Athen. *Deipnosoph.* 9.393.d-f; Fontenrose 1959). Петелът притежава същата природа, поради което става удобен класификатор за воинската функция (Dumont 1988). Петли, и то в бойна позиция, се срещат в паметниците на скитската торовтика (Piotrovsky 1986: Fig.74,75;153). С глава на петел и с крака-змии се изобразява финикийският военен бог и космологичното същество на гностиците *Abraxas* (Dieterich 1891). Според някои сведения и Кадмос имал на главата си петелски гребен, а този герой, превърнат в дракон, повелява "змийското" племе на енгелеите и е непобедим военен вожд (Appol. *Bibl.* 3.5.4; за Кадмос вж. Pontradolfo 1995 и лекцията на проф. Никос Чаусидис на семинара МИФ - ноември 2006 г.). Като поведение и физически образ Кадмос се оказва митологична конструкция, която напълно отговаря на

персонажа в скитския горит от Соболева могила (Reeder 2000: n154). Той е с брадато лице и с човешки ръце, но с опашка и крака на петел. Демонът държи в ръце два крилати дракона с лъвски глави. Да не забравяме, че според мита, при стъпването си в Европа, Кадмос най-напред се заселил в земите на тракийското племе едони, които го приели радушно (Appol. *Bibl.* 3.1.1; 3.4.1). Освен това този “чужд” герой е обвързан и с мистериите на Самотраки, в тракийския произход на които древните не се съмнявали. Крилат демон с човешки лице, ръце и тяло, но с клонести рога, пищни перести крила и опашка и задни вълчи лапи, на които се и изправил, е изобразен в килима от Пазирик (Руденко 1968: №51). Възможно е перата, които в древността увенчавали шлемовете на воините (според Херодот 1.171, тази украса е изобретена от карите), да са метонимия на воинската метаморфоза в петел или в други “бойни” птици (ср. подобни украси за шлем, изобразени в южноиталийската вазопис и в стенописите на македонската гробница от Агиос Атанасиос - Tsimbidou Avloniti 2002). С. Бессонова предложи идентификацията “куче-птица” за един от образите в скитската иконография (Бессонова 1977). В този персонаж се сливат в едно две от хипостазите на военния герой - птицата и кучето. Затова и човекът-птица от нашата апликация лети над куче, което тича в същата посока и явно го съпровожда в качеството си на “вълшебен помощник” (Пропп 1942).

В тази светлина е интересен един разказ на Херодот. “Бащата на историята” описва едно знамение, което царят на персите Кир получава докато спи (Herodot 1.209). Той сънува сина на Хистасп с крила, които засенчват Европа и Азия. Видението го накарало да се опасява, че сънят предсказва заемаването на трона от Дарий (според Струве 1968: 65 в сведението е отразена персийска легенда, обясняваща смяната на владетеля с волята на Ахурамазда). В този разказ крилето са символ на висшата политическа, имперската власт, защото хвърлят сянка върху двата континента, над които ахеменидите се стремят да разпрострат господството си. Трябва да се има предвид, че тогава Дарий бил само двадесет годишен, т.е. едва бил навлязъл в мъжката възраст, а освен това и бил негоден да носи военна служба, т.е. не бил преминал още воинска инициация. Този епизод, тясно свързан с царската идеология, обяснява смисъла на многобройните крилати персонажи от иранската иконография.

Анонимни крилати мъжки персонажи се срещат в иконографията на ранната гръцка архаика (). В изкуството на Етрурия крилати могат да бъдат: Харун, владетелят на подземното царство (Bianchi-Bandinelli, Giuliano 1973: Fig.318; Pairault-Massa 1992 : Fig.77,181-182; Moltesen, Nielsen 1966: nn.8;27), Калхас (Bianchi-Bandinelli, Giuliano 1973: Fig.300), Монс (Pairault-Massa 1992 : Fig.186), т.е. жрецът-гадател, или гигантите (Pairault-Massa 1992 : Fig.186). В етруската експозиция на Ню-Карлберг Глиптотек в Копенхаген са изложени две сребърни пластини с образа на крилат и змиеног персонаж, които могат да се датират към края на 6 в. пр.Хр.

Крилатият воин от набузниците лети над хищно животно, което може да бъде определено като *куче/вълк*. Канинната природа на този спътник не изненадва. Кучето, в не по-малка степен, отколкото коня, е метонимия на война. В епоса само тези две животни носят собствени имена. Индоевропейската воинска идеология предполага превръщането на младия воин в куче/вълк по време на неговата инициация и/или срещата му с чудовищен пес/вълк (Иванов 1975;1977; Иванчик 1988; Маразов 1992; Jacobson, Szeftel 1966; Piccaluga 1968; Puhvel 1971; Jacoby 1974; Gerstein 1974; Kalinke 1981; Paul 1981; McCone 1984;1986;1987; Roscher 1987; Weitenberg 1991; Sighinolfi 2004). В един от релефите върху котела от Гундеструп именно кучето посреща на прага на подземния свят младите воини, а в друг пак то ги разкъсва (Marazov 1991). Естествено е кучето да придружава героя не само като постоянен спътник и помощник при извършването на неговите подвизи, но и като негова неизменна хипостаза. Освен това това животно винаги заема подчинена спрямо човека позиция (Franco 2003), която в пространствен код се представя чрез изобразяването му *под* основния персонаж - в тракийската иконография кучето обикновено тича под коня или лежи мъртво под краката му (ср. колана от Ловец и апликацията с лов на мечка от Летница). Позата на “кучето” от двата набузника повтаря позата на същото животно от *коланните пафти* от Торос, Созопол, Варна и от Метрополитен мюзийм (Маразов 1994;2005). Тъй като иранските млади воини получавали при изхода от инициацията “вълчи колан” (Wikander 1938) може да се предположи, че обвързаността на военния герой с кучето/вълка има емблемен характер. В скандинавския епос с “вълчи колан” се запасвали мъже или жени, които искали да се превърнат във вълци, т.е. поясят е и белег, и средство за постигане на магична метаморфоза във вълк (вж. Ellis Davidson 1978: 133). Едва ли трябва да тълкуваме този атрибут единствено като метонимия на цялата кожа на животното, самият акт на запасване с “животински” колан има особено статусно значение в архаичната култура.

От особен интерес за интерпретацията на крилатите фигури фигури от апликациите би могло да бъде сравнението им с образите на *демоните-закрилници* на хората, в които се превръщат представителите на златната раса след смъртта си (Hesiod *Erga*.121-126; вж. анализ у Carrière 1986: 197-198). Невидими, но постоянно присъстващи, “облечени във въздух”, те се скитат в небесата, за да наблюдават хората и да ги наказват или да ги даряват за делата им (*phylakes ploutodotai*) като гаранتي на божествената справедливост.

Съществува и друга интерпретативна възможност от същия семантичен порядък. Още в пилоските таблички *умрелите предци* са свързани с култа към вятъра (Brillante 1986: 180). Тази традиция е продължена и в представите на гърците: както убедително го доказва Е. Роде, *tritopatores*, прадедите са равнозначни на *anemoi*, демоните на вятъра (Rohde 1925: 5.124). Връзката между душата и дъха, вятъра е обичайна за гръцкото и общо за индоевропейското

мислене (Bremmer 1983). А ветровете винаги се представят (и в иконографията) като крилати фигури и имат отношение към насилственото отвлечение, изофункционално на смъртта (ср. мита за отвлечането на атинската принцеса Орития от “тракийския” северен вятър Борей). В този смисъл превръщането в летящи демони на представителите на златната раса всъщност отразява общата архаична представа за душата като малка крилата фигура, витаеща във въздуха (Bremmer 1987). От същата идея произлиза и иконографската практика да се визуализира душата в образа на пепруда или пчела (Маразов 2001; 2001a).

В “тракийски” контекст се разполагат и *Бореадите* - крилатите синове на северния вятър Борей от атинската принцеса Орития. Близнаците *Зет* и *Калаис*, също като нашите герои са крилати (Ovid. *Met.* 6.712f;). Те вземат участие в похода на аргонавтите и помагат на Финей като прогонват харпиите (Hesiod *Fr.* 156MW), които го лишават от храна (Apoll. Rhod. *Arg.* 2.178-193; за изображенията на сюжета вж. Blome 1978 и Vojatzi 1982). Те преследвали и изгонили и/или убили (според различните версии на мита) Харпиите (женски крилати същества), които отнемали храната на ослепения цар на тракийския Босфор или Салмидесос Финей (Ap. Rhod. *Arg.* 2.178ff; Grégoire 1949). Митът е регистриран достатъчно в много стари писмени и иконографски извори, Есхил и Софокъл написали по няколко пиеси на тази тема (вж. Gantz 2004: 374;619-630; за изображенията вж. Blome 1978 и Vojatzi 1982). Тракийският цар бил наказан от боговете поради това, че самият той (или втората му жена Идая) ослепил, убил, заточил в пустиня или затворил в гробница собствените си синове (Diod. 4.44.4). Но в замяна на зрението той получил вълшебния дар на прорицанието и, както много други “старци”, свързани с морето (Bader 1986), информирал героите за техния маршрут, т.е. реализирал се в ролята на наставник в инициацията: достатъчно е да споменем Фрикс в пътешествието му към Колхида, неговите синове по обратния път към Гърция и аргонавтите, все инициационни герои, които търсят логистичната подкрепа на тракийския цар на проливите. Бореадите изгонили Харпиите, но същевременно наказали и Финей, който заменил сестра им Клеопатра с нова съпруга и несправедливо наказал техните племенници. Братята всъщност се проявяват във функцията на демоните-закрилници от златната раса, които, както видяхме, са също крилати и имат за задача да следят и съдят човешките дела. Понякога в иконографията (както в една лаконска чаша от Вила Джулия, Рим) единият от Бореадите хваща за шията едната от Харпиите, докато другият изважда меч си. Този жест, както и самото разпределение на ролите, съответства на действията на персонажите от апликациите - единият от тях държи за шиите две животни, докато другият е въоръжен. Двата синове на северния тракийски вятър биха могли да бъдат схващани като познатата от инициационната митология близначна двойка, защото винаги действат и се изобразяват заедно.

Вятърът е една от хипостазите на иранския военен бог *Вайю* (Dumézil

1984;1985). Както показва В. Абаев, в осетински легенди името на индо-иранския бог на вятъра *Vayu-ka* преминава в *uæjug*, *uæjyg* или *uæjig* като название на приказен глупав великан, с когото героите постоянно воюват (Абаев 1956). Дюмезил смята, че тази промяна на позицията не се дължи само на принизяването на стария “велик бог” в условията на други културни традиции, но е заложена в самата характеристика на Вайю, който възплащава грубия, насилствен аспект на военната функция (Dumézil 1992:176; Puhvel 1983).

Като римския Янус или ирландския Луг индийският *Vayu* е в началото и края, т.е. отваря и затваря цикъла, поради което е и *двулик*. Така е представен и Сатурн по време на новогодишния празник във Филаделфия (Lydus. *Mens.* 4.2.p.65 Wunsch), т.е. точно при прехода от края на единия към началото на другия цикъл. Литовският бог на вятъра Вейопатис е също с две отправени в различни посоки лица. “Двоевиден” е и тракийският Кандаон - хибридно същество, производно от човек и кон. Но в иранския дуализъм и Вайю се разделя на две същности - едната добра, другата лоша, а също така притежава способността да тича еднакво добре напред и назад (за връзката на този тип божества с военната инициация вж. Peralta-Labrador 1991:99). Тази двойственост е израз на способност към преход от един цикъл към друг, към трансформация от едно състояние в друго. Славянските Волос/св. Влас и св. Георги, както и литовският Велес, които несъмнено имат особена календарна роля (“отключват” сезоните), са и покровители/противници на вълците (Gimbutas 1974; Иванов,Топоров 1974; Успенский 1982; Колева 1981). Подобна е и ролята на карийския Хермес, бог на стадата и Кандаул-аргейфонтеc, убиец на чудовищното куче/вълк, пазещо Йо. Тъкмо “*двоевидността*” определя в най-голяма степен и семантиката на крилатите хигури в набузниците от “Колекция В. Божков”. Той убива като парализира своя антагонист с фармакон, наречен “вълча трева”, който действа по “вълчия” модел - предизвиква задушаване. И противникът на Дионис едонският цар Ликург бил наказан за богохулството си от кърмачката на бога Амбросия, която като се превърнала в лоза, го обвила и задушила. Вероятно това се случило през пълното завъртване на цикъла - нали в началото (или в края) му героят изгонил Дионис от земята си. Показателно е, че във всички митове от този тип наказанието е чрез “задушаване”, т.е. прекъсване на дъха, който е друга форма на вятъра. Гетското божество Залмоксис, генетично свързано с образа на мечката, и често идентифициран с Кронос и Сатурн, също има подчертано отношение към периодичността - той изчезва в подземното си жилище за срок от три години (Herodot 4.95; Marazov 2006a). Това божество е асоциирано и с атмосферните явления. С края на цикъла са свързани и инд. Рудра, герм. Один и други индоевропейски богове, чийто роля е подчертана в дванадесетте дни от началото на зимата (White 1991:101; ср. “мръсните” или “вълчите” дни в българския фолклор).

Крилатият герой с “копие” напомня и за атрибутиката и поведението на

шамана. Медиаторските качества на шаманите се изразяват и в способността им да летят, т.е. да се придвижват в междинна космическа зона (за шаманизма вж. най-общо Eliade 1974). Много често, особено в гръцките представи за “шаманите” от севера, тези свръххора се придвижват по въздуха, яхнали стрела (типичен пример е Абарис - Herod. 4.36; Eliade 1968). Но и в иконографията на сибирския шаманизъм често срещаме като основен атрибут стрелата, а в скалните рисунки фигурата на стрелец с лък е един от най-разпространените мотиви (Siikala, Norpál 1998: Pl.2,3; Fig.3). Сибирските шамани от река Аргун били способни да прекарват стрела през тялото си, което символизирило функцията им на целители - лекуваният трябва да може да поеме от лекувания неговата болка, поради което сам се наранява: “раненият лекар” (Halifax 1982) лекува изпратената от боговете болка. Ако оръжието в ръката на крилатия персонаж от апликацията може да се възприеме като копие или стрела, с което той се “ранява” символично или на което лети по въздуха, то предметът в лявата му ръка, който е твърде малък за щит, би могъл да изобразява *шаманското дайре*. Това е, разбира се, основният атрибут на шамана: тъкмо ритъмът на ударите върху кожата помага на целителя да постигне състояние на транс по време на камланието (Новик 1984). Убедителността на всяка идентификация на фигури от скалните рисунки като “шамани” зависи от наличието на този инструмент. Ако приемем шаманската интерпретация на едната фигура в апликациите от “Колекция В. Божков”, можем да я свържем с практиката на тракийския шаманизъм (Маразов 1989; Богданов 1991; вж. сега Нейкова 2006). Освен писмените сведения за обряда на “обезсмъртяване” в култа на Залмоксис, за шаманска идеология свидетелстват и изображенията върху сребърните гобелета от Железни врата, Аджигол и Рогозен (Marazov 1996: 220-242).

Семантичният анализ на изображенията в *зооморфен код* винаги представява методологическа трудност за изследователя (вж. Переводчикова 1994; Кореняко 2002 и особено Раевский 1977;1985;2001). При тълкуването на изображенията върху начелника от тази амуниция възниква въпросът за интерпретацията на наративната или чисто митологичната логика, свързваща сцените и образите на отделните животни в цялостен текст. Сцените на борба между животни възплащават някаква бинарна опозиция. Схватката между *лъва и елена* от задното поле на начелника би могла да се интерпретира като зооморфно кодиране на проявата на силата на героя / лъв, за когото неприятелят е като кротко и беззащитно тревопасно животно. Асоциацията на военния герой с хищник се доказва и от епитетите, характеризиращи поведението на воина в епоса (Eliade 1972; Cassin 1981; Schnapp-Gourbeillon 1981; Puhvel 1982;1987; Nagy 1985; Markoe 1989; Bouvier 2002; Marazov 2002;2005).

Върху другото поле на начелника обаче виждаме друга тема - тук се борят *лъв и змия срещу лъв-грифон*. Далеч съм от мисълта да търся в нея опозицията “реално-фантастично”. За архаичното съзнание и трите животни при-

надлежат на знаковата сфера на “животинския стил”, където представителите на всяка фауна са в еднаква степен “реални”. Това изобразително поле е йерархично маркирано - то е и по-голямо, и заема предната част на апликацията. Следователно, би трябвало да се очаква, че тук е разположена сцена с по-голямо значение за цялостната семантика на изобразителния текст. Преди всичко е необходимо да обърнем внимание на вертикалната постановка на животните: те са изправени на задните си крака, а и S-овидното тяло на змията е изправено нагоре, за да захване грифона за хълбока. Може би тук влечугото помага на хищника срещу “фантастичния” звяр, за да компенсира липсата на хтоничния елемент в неговия облик. Тази изобразителна формула, която присъства и в набузниците от Летница и Долна Козница (Стайкова 1997), изглежда повторима в иконографията на евразийския “животински стил”. В обковката на скитски горит от Иличово еленът е нападател от лъв, на който отново помага змия (Piotrovsky 1986: п70). Вертикалната позиция на биещите се животни е характерна за ахеменидската иконография, където често срещу царя се изправя лъв или грифон - неговите основни властови метафори, но и (затова) неговите главни антагонисти. Възможно е в тази поза на животните-метафори или метонимии да прозира антропоморфният първообраз на героя-пръв цар. Метаморфозата на героя в животно е позната в мита и обряда на индоевропейските народи (Ellis Davidson 1978; Forbes Irving 1990). В това се състои магическата способност на воина да променя облика си и така, като придобива силата на животното, чийто образ е приел, той обърква врага (Kershaw 2000). В северноевропейския мит душата на героя *Bodvar* се превръща в мечка, която се сражава редом с краля, докато тялото му остава да лежи неподвижно в неговата палатка (Ellis Davidson 1978: 128). От друга страна, в миторитуалното наследство на угрофинските народи духовете-покровители на шаманите се борят помежду си в животинска форма, а в много приказки хората се сражават във вид на сменящи облика си животни (Ellis Davidson 1978: 139-140). При зооморфната си трансформация душата приема форми на диви, а не на домашни животни. Това е разбираемо, промяна може да има само в сферата на хаоса, на неустановените образи, каквато е природният свят. На този фон от диви животни в сцените от плоската част на начелника изпъква протомето на кон, представен с юзда. Този елемент има смисъла на инструмент за опитомяване, за вкарване на животното в сферата на културата, което е една от основните функции на индоевропейския владетел, често описван като “конеукротител” (Маразов 1992).

В редица паметници на официалното ахеменидско изкуство ролята на антагонист срещу претендента за властта не по-рядко от лъва заема именно грифонът или сфинксът (Khazai 1978; Ghirshman 1964: Abb.250; Никулина 1994: №394;398;399; 400;416;403;424;425;428;430;433;434;436). В торевицата на скитите също често се срещахме със схватка между човек и грифон

(Piotrovsky 1986: nn148;228;243;263). Тъкмо този северен край на ойкумената е мястото, където според мита се разгръща и битката между аримаспите и грифоните, пазещи златото на Аполон (Полосъмак 1994;2001). Явно е, че в иранския културен кръг лъвът и лъвът-грифон са взаимозаменями зооморфни метафори за героя-цар. Може би, когато са събрани в един текст, те кодират зооморфно героите-близнаци. Отношенията в митичната близначна структура се драматизират често като съперничество (най-красноречив пример са близнаците на Едип в спор за трона на Тива, сюжет, представен и в Панагюрската амфора-ритон - Маразов 1978). На езика на “животинския стил” антогонизмът между братята ще се преведе като битка между двете животни - зооморфни хипостазии на героите. В изкуството на скитския “животински стил” често тъкмо тези два звяра - лъвът и грифонът, спорят за общата плячка - кон или елен (Piotrovsky 1986: nn150;152; 213;233).

Както изглежда, победител в схватката, представена в начелника от “Колекция В. Божков”, ще излезе лъвът, който почти е погълнал главата на грифона. И в набузниците от Долна Козница и Летница наблюдаваме същия изход, тъй като и там лъвът е захапал грифона за шията, а и змията го напада. И обратно, в набузника от Бъйчени огромният грифон явно ще вземе връх над дребния хищник, над когото се е надвесил. Сравнението между двете схеми показва, че изходът от битката не е без значение за майстора и, естествено, за клиента. Вероятно предпочитанието към победителя зависи от това с кого от съперниците се отъждествява самият владетел. Остава да анализираме контекстуално ролята на конското протоме както в този начелник, така и в начелника от Бъйчени. В апликацията от Долна Козница, както и между двата изправили се като в битка змея в набузника на шлема от Бъйчени под сражаващите се лъв и грифон е представена глава на бик. Възможно е по принципа *pars pro toto* в този елемент от знаковата система на изображенията да се въплъщава идеята за плячката / наградата на победителя, която често се измерва в стада бикове или коне (Marazov 2005). Наградата на героя (*kudos, time, geras*) е социална мярка за неговата доблест и затова тя играе толкова критична роля в мита и в епоса (Benveniste 1969; Nagy 1979; Bouvier 2002).

Четирите свастиковидни апликации съдържат образите на *кон и на куче* - двете основни животински метонимии на героя. В този смисъл те повтарят семантиката на конското протоме от начелника и на кучето, над което лети крилатият герой в набузниците. Изглежда конете от тези свастиковидни апликации са мислени също като крилати, тъй като в основата на шиите виждаме люспест орнамент, чрез който обикновено се обозначават пера. Вероятно в подреждането им върху главата на коня на владетеля апликациите с конско протоме са били поставени над тези с образа на куче, тъй като подчинената позиция на кучето изисква то винаги да се представя “под”. Нали точно под летящия герой тича кучето / вълка в набузниците от този набор. Така се

осъществява визуална логика в семантиката на целия изобразителен текст в амуницията. Предлаганата тук интерпретация, естествено, не претендира за крайно обяснение, а цели да се потърси системен и контекстуален подход за анализ на тематиката на “животинския стил”.

Като функция, стил, предметен и изобразителен текст и семантика, конската амуниция от “Колекция В. Божков” представлява типичен за торевтиката на древна Тракия комплекс. Макар че повечето образи и сцени вече са познати от други тракийски паметници, образът на крилатия герой въвежда в митологията и иконографията на траките една съвършено нова фигура.

Литература

- Абаев 1956. Абаев, В.И. Этимологические заметки. - *Труды Института языкознания АН СССР*. 6: 450-457.
- Агре 2006. Агре, Д. Владетелски гроб от могила край селата Маломирово и Златиница, Елховско (Ямболска област). - В: А. Минчев (ред) *Съкровищата на траките. Каталог на изложба*. Варна. Славена: 93-102.
- Ардзинба 1982. Ардзинба, В.Г. *Ритуалы и мифы древней Анатолии*. Москва. Наука.
- Артамонов 1966. Артамонов, М.И. *Сокровища скифских курганов*. Ленинград-Прага.
- Бессонова 1977. Бессонова, С.С. Образ собако-птаха в мистецтві Північного Причорномор'я. - *Археологія*. 23: 10-24.
- Бессонова 1983. Бессонова, С.С. *Религиозные представления скифов*. Киев. Наукова думка.
- Богданов 1991. Богданов, Б. *Орфей и древната митология на Балканите*. София. УИ “Св. Кл. Охридски”.
- Венедиков 1965. Венедиков, И. Бронзовите хидрии с изображение на грабването на Орейтия от Бореас, открити в Несебър. - *ИНМБ*. 2: 49-62.
- Венедиков, Герасимов 1973. Венедиков, И., Т. Герасимов. *Тракийското изкуство*. София. Български художник.
- Венедиков 1996. Венедиков, И. Тракийското съкровище от Летница. София. СУ “К. Охридски”.
- Георгиев 1977. Георгиев, В. *Траките и техният език*. София. УИ Кл. Охридски.
- Иванов 1975. Иванов, В.В. Реконструкция и.-е. слов и текстов, отражающих культ волка. - *ИАН СССР. Сер. Языка и литературы*. 34.5: 399-409.
- Иванов 1977. Иванов, В.В. Древнебалканский и общеевропейский текст мифа о герое-убийце Пса и евразийские параллели. - В: *СБЯ*: 181-213.
- Иванов, Гамкрелидзе 1984. Иванов, В.В., Т.В. Гамкрелидзе. *Индоевропейский язык и индоевропейцы*. Тбилиси.
- Иванов, Топоров 1974. Иванов, В.В., В.Н. Топоров. *Исследования в области славянских древностей*. Москва. Наука.
- Иванов 1982. Иванов, Т. Тракийски бронзов релеф. - *Изкуство*. 3: 33-35.
- Иванчик 1988. Иванчик, А.И. Воины-псы. Мужские союзы и скифские вторжения в Переднюю Азию. - *СЭ*. 5: 38-48.
- Йорданов 2000. Йорданов, С. *Тракийският воин*. В. Търново. Faber.
- Кацаров 1913. Кацаров, Г. Битът на старите траки според класическите писатели. - *СбБАН*. 1: 1-72.

- Кацаров 1922.** Кацаров, Г. *Цар Филип II Македонски*. София.
- Кисъев 2005.** Кисъев, К. *Тракия и Гърция в древността. Могилни гробници от класическата епоха в община Калояново*. Пловдив. Автоспектър.
- Колева 1981.** Колева, Т. *Гергьовден у южните славяни*. София. БАН.
- Кореняко 2002.** Кореняко, В.А. *Искусство народов Центральной Азии и звериный стиль*. Москва. Восточная литература.
- Кръстева, 1983.** Кръстева, М. Бронзова матрица от с. Авланово, Кубратско. - *Изкуство* 4: 45-47.
- Максимова 1956.** Максимова, М.И. Ритон из Келермеса. - *СА*. вып.25.
- Манцевич 1941.** Манцевич, А.П. О скифских поясах. - *СА*: 19-30.
- Маразов 1975.** Маразов, И. Начелникът от Прага. - *Изкуство* 3-4: 34-38.
- Маразов 1978.** Маразов, И. *Ритоните в древна Тракия*. София. Български художник.
- Маразов 1979.** Маразов, И. *Съкровището от Якимово*. София. Български художник.
- Маразов 1981.** Маразов, И. Тракийският тип начелници. - *Проблеми на изкуството*. 1: 10-29.
- Маразов 1989.** Маразов, И. "Шаманизъмът в древна Тракия". - *БФ* 2: 3-14.
- Маразов 1992.** Маразов, И. *Мит, ритуал и изкуство в древна Тракия*. София. Унив. Изд. "Кл. Охридски".
- Маразов 1994.** Маразов, И. *Митология на траките*. София. Секор.
- Маразов 2001.** Маразов, И. Фиялата от Кул Оба. Образът на "другия" в скитското изкуство. - *МИФ*-7: 360-423.
- Маразов 2001.** Маразов, И. Фиялата от Кул Оба. Образът на "другия" в скитското изкуство. - *МИФ*-7: 360-423.
- Маразов 2005.** Маразов, И. Тракийски апликации в чужди колекции. - В: *Heros Hephaistos. Studia in honorem L. Ognepova-Marinova*. Фабер: 229-234.
- Маразов 2006.** Маразов, И. Богинята Атина в царската идеология на древна Тракия. - В: *Проблеми и изследвания на тракийската култура*. Казанлък. "Ирита". 2006: 32-74.
- Маразов 2007.** Маразов, И. *Мистерии на Кабирите в древна Тракия*. София. Монографии МИФ 5.
- Мозолевский 1975.** Мозолевский, Б. Фракийская узда из Хоминой могилы. - В: *Studia Thracica. Фрако-скифские культурные связи*. София. БАН: 166-179.
- Никулина 1994.** Никулина, Н.М. *Искусство Ионии и ахеменидского Ирана*. Москва. Искусство.
- Новик 1984.** Новик, Е.С. *Обряд и фольклор в сибирском шаманизме*. Москва. Наука.
- Переводчикова 1994.** Переводчикова, Е.В. *Язык звериных образов*. Москва. Восточная литература.
- Погребова, Раевский 1997.** Погребова, М.Н., Д.С. Раевский. *Закавказские бронзовые пояса с гравированными изображениями*. Москва. Восточная литература.
- Полосьмак 1994.** Полосьмак, Н.В. *Стережущие золото грифы*. Новосибирск. Наука.
- Полосьмак 2001.** Полосьмак, Н.В. *Всадники Укока*. Новосибирск. Инфолио-пресс.
- Пропп 1942.** Пропп, В.Я. *Исторические корни волшебной сказки*. Ленинград. ЛГУ.
- Раевский 1977.** Раевский, Д.С. *Очерки идеологии скифо-сакских племен*. Москва. Наука.
- Раевский 1985.** Раевский, Д.С. *Модель мира скифской культуры*. Москва. Наука.
- Раевский 1986.** Раевский, Д.С. *Митология на скитите*. София. Български художник.
- Раевский 2001.** Раевский, Д.С. Скифский звериный стиль: поэтика и прагматика. - В: **А.В Седов** (ред) *Древние цивилизации Евразии. История и культура. Сборник Б.А. Литвинского*. Москва. Восточная литература: 383-408.
- Руденко 1968.** Руденко, С.И. *Древнейшие в мире художественные ковры и ткани*. Москва. Искусство.
- Стайкова 1997.** Стайкова, Л. Апликации към конска сбруя от могилен погребение при с. Долна Козница, Кюстендилско. - *Проблеми на изкуството*. 3/4: 30-35.
- Струве 1968.** Струве, В.В. *Этюды по истории Северного Причерноморья, Кавказа и Средней*

Азии. Ленинград.

Успенский 1982. Успенский, Б.А. Филологические разыскания в области славянских древностей. Москва. МГУ.

Цанева 1975. Цанева, М. Апликация от некрополя на Аполония. - *Изкуство*.3/4: 32-34.

Чаусидис 2006. Чаусидис, Н. Кратерите от Требенище и митът за Кадмос. Лекция на семинара МИФ, ноември 2006.

Штернберг 1936. Штернберг, Л. Первобытная религия в свете этнографии. Ленинград.

Якобсон 1966. Собака Калин Царь. - In: **R. Jacobson. Selected Writings.** Vol.4. The Hague-Paris: 64-81.

Afshar 1988. Afshar, M.Z. *The Immortal Hound: The Genesis and Transformation of a Symbol in Indo-Iranian Traditions.* Harvard University. Ph.D.diss.

Alföldi 1959. Alföldi, A. Hasta - Summa Imperii. The Spear as Embodiment of Sovereignty in Rome. - *AJA*.63.

Bader 1986. Bader, F. An I.E. Myth of Immersion-Emergence. - *JIES*.14.1-2: 65-123.

Allen 2000. Allen, N.J. Argos and Hanuman: Odysseus' Dog in the Light of the *Mahābhārata*. - *JIES*.28.1&2: 3-16.

Bennett 1997. Bennett M.J. *Belted Heroes and Bound Women. The Myth of the Homeric Warrior King.* Lanham.

Benveniste 1969. Benveniste, E. *Vocabulaire des institutions indo-européennes.* Paris. Les éditions du minuit. II vol.

Bérard 1987. Bérard, C. Etrangler un lion à mains nues. - In: **Bérard, C., C. Bron. A. Pomari** (eds) *Images et société en Grèce ancienne. L'iconographie comme méthode d'analyse.* Université de Lausanne: 177-186.

Berciu 1974. Berciu, D. *Contriburion à l'étude de l'art thraco-gète.* Bucarest.

Best 1969. Best, J.G.P. *The Thracian Peltasts and their Influence on Greek Warfare.* Gronningen.

Bianchi-Bandinelli, Giuliano 1973. Bianchi-Bandinelli, R., A. Giuliano. *Les Etrusques et l'Italie avant Rome.* Paris. Gallimard.

Blome 1978. Das gestörte Mahl des Phineus auf einer Lekythos des Sapphomalers. - *AK*.21 : 70-75.

Boardman 1970. Boardman, J. *Greek Gems and Finger Rings.* Abrams.

Boardman 1989. Boardman, J. *Athenian Red Figure Vases. The Classical Period.* Thames&Hudson.

Boltrik, Fialko 1991. Boltrik, J.V., E.E. Fialko. Der Oguz-Kurgan. Die Grabanlage eines skythenkönig der zeit nach Ateas. - *HBA*.18 : 107-129.

Bouvier 2002. Bouvier, D. *Le scepter et la lyre. L'Iliade ou héros de la mémoire.* Paris. J. Millon.

Brelich 1969. Brelich, A. *Paidés e Partenoi.* Incunabula Graeca.39.

Brelich 1978. Brelich, A. *Gli eroi greci.* Roma. Edizioni dell'ateneo&bizzari.

Bremmer 1983. Bremmer, J. *The Early Greek Concept of the Soul.* Pinceton University Press.

Brillante 1986. Brillante, C. L'eroe greco tra età micenea e età arcaica. - In : *Lire les polythéismes I. Les grandes figures religieuses.* Faculté des lettres/Belles letters. Besançon/Paris: 165-192.

Burkert 1983. Burkert, W. *Homo Necans.* University of California Press.

Buxton 1987. Buxton, R.G.A. Wolves and Werewolves in Greek Thought. - In: **J. Bremmer** (ed) *Interpretations of Greek Mythology.* Croom Helm: 60-79.

Calame 1990. Calame, C. *Thésé et l'imaginaire Athénien.* Editions Payot Lausanne.

Carrière 1986. Carrière, J.-C. Les démons, les héros et les rois dans la cité de fer. Les ambiguïtés de la justice dans le mythe hésiodique des races et l'origine de la cité. - In : *Lire les polythéismes I. Les grandes figures religieuses.* Faculté des lettres/Belles letters. Besançon/Paris: 193-261.

Cassin 1981. Cassin, E. Le lion et le roi. - *RHR*.198: 355-401.

Chernenko 1994. Chernenko, E.V. Investigations into the Scythian Tumuli in the Northern Pontic Steppe. - *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia.* E.J. Brill. Vol. 1.1: 45-54.

Deplace 1980. Deplace, Ch. *Le griffon de l'archaïsme à l'époque impériale.* Institut Historique Belge à Rome. Bruxelles, Rome.

- Detienne&Vernant 1974.** Detienne, M.&J-P. Vernant. *Les ruses de l'intelligence. La Métis des grecs*. Paris.Flammarion.
- Dikötter 1998.** Dikötter, F. Hairy Barbarians, Furry Primates, and Wild Men: Medical Science and Cultural Representations of Hair in China. - In: **Hiltebeitel, A.,B.D. Miller.** (Eds) *Hair: Its Power and Meaning in Asian Cultures*. State University of New York Press: 75-104.
- Dieterich 1891.** Dieterich, A. *Abrazas. Studien zur Religionsgeschichte des spaetern Altertums*. Leipzig.
- Dover 1989.** Dover, K.J. *Greek Homosexuality*. Harvard Univeristy Press.
- Dubuisson 1978.** Dubuisson, D. L'équipement de l'inauguration royale de l'Inde védique et en Irlande. - *RHR*.189.2: 154-164.
- Dumézil 1929.** Dumézil, G. *Le problème des centaures*. Paris.
- Dumézil 1974.** Dumézil, G. *La religion romaine archaïque*. Paris.Payot.
- Dumézil 1984.** Dumézil, G. *Le roman des jumeaux*. Paris. NRF.
- Dumézil 1985.** Dumézil, G. *Heur et malheur du guerrier*. Paris.Flammarion.
- Dumézil 1992.** Dumézil, G. Mythes et dieux des Indo-Européens. Paris. Flammarion.
- Dumont 1988.** Dumont, J. Les Combats de coq furent-ils un sport? - *Pallas*.34: 33-47.
- Eliade 1959.** Eliade, M. *Initiations, rites, sociétés secrètes*. Paris. Gallimard.
- Eliade 1968.** Eliade, M. Notes on the Symbolism of the Arrow. - In: **J. Neusner** (ed) *Religions in Antiquity. Eassays in Memory of E.R. Goodenough*. Leiden: 463-475.
- Eliade 1972.** Eliade, M. *Zalmoxis. The Vanishing God*. Chicago University Press.
- Eliade 1974.** Eliade, M. *Shamanism. Archaic Techniques of Extasy*. Princeton University Press.
- Ellis Davidson 1977.** Ellis Davidson, H.R. *Gods and Myths of Northern Europe*. Harmondsworth. Penguin Books.
- Ellis Davidson 1978.** Ellis Davidson, H.R. Shape-changing in the Old Norse Saga. - In: **Porter, J.R.&W.M.S. Russel** (Eds). *Animals in Folklore*. Ipswich.
- Fontenrose 1959.** Fontenrose, J. *Python. A Study of Delphic Myth and its Origin*. University of California Press.
- Forbes Irving 1990.** Forbes Irving, P.M.C. *Metamorphosis in Greek Myths*. Oxford, Clarendon Press.
- Franco 2003.** Franco, C. *Senza ritegno. Il cane e la donna nell'immaginario della Grecia antica*. Milano.Il Mulino.
- Fraschetti 2002.** Frascchetti, A. *Romolo il fondatore*. Laterza.
- Frauenfelder 1991.** Frauenfelder, D.W. *The Spartan Dioscuri*. Diss. Chapel Hill.
- Gantz 2004.** Gantz, T. *Mythes de la Grèce archaïque*. Paris.Belin.
- Gernet 1968.** Gernet, L. *Anthropologie de la Grèce ancienne*. Paris. Maspero.
- Gerstein 1974.** Gerstein, M. Germanic Warg: The Outlaw as Werwolf. - In: **Larson, G.J.** (Ed). *Myth in Indo-European Antiquity*. University of California Press: 131-156.
- Ghirshman 1964.** Ghirshman, R. *Iran. Protoiranier, Meder und Achaemeniden*. Muenchen. Beck Verl.
- Gimbutas 1974.** Gimbutas, M. The Lithuanian God Velnias. - In: **Larson, G.J.** (Ed). *Myth in Indo-European Antiquity*. University of California: 87-92.
- Goldhelm, Schwert und Silberschätze. 1994.** *Ausstellung Katalog*. Frankfurt am Main.
- Grégoire 1949.** Grégoire, H. *Asklépios, Apollon Smintheus et Rudra*. Bruxelles.
- Halifax 1982.** Halifax, J. *Shamans: The Wounded Healer*. Thames & Hudson.
- Hara 1986.** Hara, M. The Holding of the Hair (*Keśa-grahana*). - *Acta Orientalia*.47: 67-92.
- Hatzopoulos 1994.** Hatzopoulos, M. *Cultes et rites de passage en Macédoine. (=Melethemata 19)*. Athens.
- Hiltebeitel, Miller 1998.** Hiltebeitel, A.,B.D. Miller. (Eds) *Hair: Its Power and Meaning in Asian Cultures*. State University of New York Press
- Jacobson, Szeftel 1966.** Jacobson, R., M. Szeftel. The *bylina* about the Prince-Werewolf - Survey of Variants. - In: **R. Jacobson. Selected Writings**. Vol.4.The Hague-Paris: 301-368.

- Jacoby 1974.** Jacoby, M. *Wargus, vargr "Verbrecher", "Wolf". Eine sprach- und rechtsgeschichtliche Untersuchung.* Uppsala.
- Jeanmaire 1939.** Jeanmaire, H. *Couroi et Courètes.* Lille. Bibliothèque universitaire.
- Kalinke 1981.** Kalinke, M. A Werewolf in Bear's Clothing. - *Maal og Minne.* 3-4.
- Kastelic et al. 1965.** Kastelic, J., K. Kromer, G. Mansuelli. *Situla Art.* Beograd. Publ. Jugoslavia.
- Kaul 1991.** Kaul, F. *Gundestrupkedlen.* Nationalmuseet.
- Khazai 1978.** Khazai, H. L'évolution et signification du griffon dans l'iconographie iranienne. - *Iranica Antiqua.* 13: 1-34.
- Kershaw 2000.** Kershaw, K. *The One-eyed God: Odin and the (Indo-)Germanic Männerbünde.* JIES Monograph N 36.
- Lang 1995.** Lang, K. Shaven Heads and Loose Hair. - In: Eilberg-Schwartz, H., W. Doniger (Eds). *Off with her Head.* University of California Press: 32-52.
- Leach 1958.** Leach, E. Magical Hair. - *Man.* 88: 147-168.
- Levine 1995.** Levine Myerowitz, M. The gendered Grammar of Ancient Mediterranean Hair. - In: Eilberg-Schwartz, H., W. Doniger. (Eds). *Off with her Head.* University of California Press: 76-130.
- Lincoln 1977.** Lincoln, B. Treatment of Hair and Fingernails. - *HR.* 17.4: 350-362.
- Lincoln 1986.** Lincoln, B. *Myth, Cosmos, and Society.* Harvard University Press.
- Lincoln 1991.** Lincoln, B. *Death, War, and Sacrifice.* University of Chicago Press.
- Lissarrague 1990.** Lissarrague, F. *L'autre gerrier.* Paris. Ed. la découverte. Images à l'appui n3.
- Mallory, Adams 1997.** Mallory, J.P., D.Q. Adams (eds) *Encyclopedia of Indo-European Culture.* Fitzroy Dearborn Publishers.
- Marazov 1989.** Marazov, I. Ein Versuch zur Rekonstruktion des Hippomythos im Alten Thrakien. - *VI Symposium Internationale di Thracologia.* Milan: 26-41.
- Marazov 1991.** Marazov, I. A Structural Iconographic Analysis of the Gundestrup Cauldron. - In: Kaul, F. et al. *Thracian Tales on the Gundestrup Cauldron.* Amsterdam. Najade Press: 43-75.
- Marazov 1996.** Marazov, I. *The Rogozen Treasure.* Sofia. Secor.
- Marazov 2002.** Marazov, I. The "coiled-up carnivore": visual etymology of the motif. - *Silk Road Art and Archaeology.* 8: 255-271.
- Marazov 2005.** Marazov, I. *Thracian Warrior.* Sofia. Ch. Botev.
- Marazov 2006.** Marazov, I. Celts and Thracians. - In: M. Szabó (red) *Les Civilisés et les Barbares du Ve au IIe siècle avant J.-C. Actes de la table ronde de Budapest, 17-18 juin 2005.* BIBRACTE. 2006.12/3: 129-141.
- Marazov 2006a.** Marazov, I. Zalmoxis between Getae and Goths. - In: R. Milev (ed) *Goterna:* 35-48.
- Markoe 1989.** Markoe, G.E. The "Lion Attack" in Archaic Greek Art: Heroic Triumph. - *CA.* 8.1: 86-115.
- McCone 1984.** McCone, K.R. Aided Cheltchair Maic Uthrchair: Hounds, Heroes and Hospitallers in Early Irish Myth and Story. - *Eriu.* 35: 1-30.
- McCone 1986.** McCone, K.R. Werewolves, Cyclops, Díberga, and Fianna: Juvenile Delinquency in Early Ireland. - *CMCS.* 12: 1-22.
- McCone 1987.** McCone, K.R. Hund, Wolf und Krieger bei den Indogermanen. - In: W. Meid (Hrsg) *Studien zum indogermanische Wortschatz.* (=Insbucker Beiträge zur Sprachwissenschaft). 52: 101-154.
- Menichetti 1994.** Menichetti, M. *Archeologia del potere.* Longanesi&C.
- Michailov 1955.** Michailov, G. La légende de Terée. - *ΓCVHΦΦ.* 50.2: 81-197.
- Miller 1998.** Miller, D.A. On the Mythology of Indo-European Heroic Hair. - *JIES.* 26: 41-60.
- Moltesen, Nielsen 1966.** Moltesen, M., M. Nielsen. *Etruria and Central Italy.* Ny Carlsberg Glyptotek.
- Moscalu, Voievozeanu 1979.** Moscalu, E., P. Voievozeanu. La tombe et le trésor princiers thraco-gétiques de Peretu. - *Apulum.* 17: 103-110.

- Nagy 1979. Nagy, G.** *The Best of the Achaeans. Concepts of the Hero in Archaic Greek Poetry.* The Johns Hopkins University Press.
- Nagy 1985. Nagy, J.F.** *The Wisdom of the Outlaw: The Boyhood Deeds of Finn in Gaelic Tradition.* University of California Press.
- O'Brien 1982. O'Brien, S.** Dioscuric Elements in Celtic and Germanic Mythology. - *JIES*.10.1-2:117-136.
- Onians 1989. Onians, R.B.** *The Origins of European Thought.* Cambridge University Press.
- Padgett 2003. Padgett, M.** (ed) *The Centaur's Smile. The Human Animal in Early Greek Art.* Princeton University Art Museum.
- Pairault-Massa 1992. Pairault-Massa, F.-H.** *Iconologia e politica nell'Italia antica.* Milano. Longanesi.
- Paul 1981. Paul, M.** *Wolf, Fuchs und Hund bei den Germanen.* Wien. Halosar.
- Peralta-Labrador 1991. Peralta-Labrador, E.** Confréries guerrières indo-européennes dans l'Espagne ancienne. - *EIE*: 71-123.
- Petrescu-Dămbovița 1995. Petrescu-Dămbovița, M.** Certaines problèmes concernant le trésor de Băiceni. - *Thraco-Dacica*.16 : 171-185.
- Picard 1951. Picard, Ch.** Le culte et la légende du Centaure Chiron dans l'Orient méditerranéen. - *REA*.53 : 5-25.
- Piccaluga 1968. Piccaluga, G.** Lycaon: un tema mitico. - *Quaderni di SMRS*.5: 5-245.
- Piotrovsky 1986. Piotrovsky, B.** *Scythian Art.* Leningrad. Aurora Publ.
- Pontradolfo 1995. Pontradolfo, A.** Il mito di Cadmo nella ceramica Attica e Italiota. - In: *Modi e funzioni del racconto mitico nella ceramica Greca, Italiota ed Etrusca dal VI al IV secolo A.C. Centro Studi Salernitani «Rafaele Guariglia»*: 215-231.
- Puhvel 1971. Puhvel, J.** Hittite hurkis and hurkel. - *Die Sprache*.17: 42-45.
- Puhvel 1970. Puhvel, J.** Aspects of Equine Functionality. - In: **J. Puhvel** (Ed). *Myth and Law among the Indo-Europeans.* University of California Press: 159-172.
- Puhvel 1982. Puhvel, J.** The Warrior at Stake. - In: **E. Polomé** (ed) *Homage to G. Dumézil.* JIES. Monograph No. 3: 25-33.
- Puhvel 1987. Puhvel, J.** *Comparative Mythology.* The John Hopkins University Press.
- Reeder 2000. Reeder, E.** (Ed). *Scythian Gold. Treasures from ancient Ukraine.* H. Abrams, Inc., Publishers.
- Benveniste, Renou 1934. Benveniste, E., L. Renou.** *Vrtra et Vrtrangna.* Paris.
- Rohde 1925. Rohde, E.** *Psyche. The Cult of Souls and Belief in Immortality among the Ancient Greeks.* Chicago. Ares Publishers.
- Roscher 1987. Roscher, W.H.** Das von der "Kynanthropie" handelne Fragment des Marcellus von Cide. - *Abhandlungen der philosophisch-historischen Klasse der königlich sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften*.17. Leipzig. S. Hirzel: 1-93.
- Sayers 1989. Sayers, W.C.** Warrior Initiation and Some Celtic Spears in the Irish and Learned Latin Tradition. - *Studies in Medieval and Renaissance History*.11: 87-108.
- Schmitt 1977. Schmitt, P.** Athéna Apatouria et la ceinture. Les aspects féminins des Apatouries à Athènes. - *Annales ESC*.32: 1059-1073.
- Schnapp 1984. Schnapp, A.** Eros en chasse. - In: **J.-P. Vernant** (ed) *La cité des images. Religion et société en Grèce antique.* F. Natan: Ed. de la Tour SA: 67-84.
- Schnapp 1997. Schnapp, A.** *Le chasseur et la cité. Chasse et érotique en Grèce ancienne.* A. Michel.
- Schnapp-Gourbeillon 1981. Schnapp-Gourbeillon, A.** *Lions, héros, masques. Les représentations de l'animal chez Homère.* Fr. Maspero/Textes à l'appui.
- Sergent 1992. Sergent, B.** De quelques jumaeux indo-européens. - *Topique, Revue freudienne*.50. *Les jumaeux et le double*: 205-238.
- Sighinolfi 2004. Sighinolfi, C.** *I guerrieri-lupo nell'Europa arcaica.* Rimini. Il Cerchio.
- Siikala, Hoppál 1998. Siikala, A.-L., M. Hoppál.** *Studies in Shamanism.* (= *Ethologica Uralica* 2) Helsinki, Budapest.

- Sîrbu, Florea 2000.** Sîrbu, V., G. Florea. *Géto-Daces. Iconographie et imaginaire*. Cluj-Napoca. CET.
- Snodgrass 1967.** Snodgrass, A. *Arms and Armor of the Greeks*. Thames & Hudson.
- Torelli 1990.** Torelli, M. Riti di passaggio maschili di Roma arcaica. – *MEFRA*.102.1: 93sg.
- Tsiafakis 2003.** Tsiafakis, D. “ΙΙΕΛΩΠΑ”. Fabulous Creatures and/or Demons of Death? – In: Padgett, M. (ed) *The Centaur's Smile. The Human Animal in Early Greek Art*. Princeton University Art Museum: 73-104.
- Tsimbidou Avloniti 2002.** Tsimbidou Avloniti, M. Revealing a Painted Macedonian Tomb near Thessaloniki. - In: A. Pontradolfo (ed) *La pittura parietale in Macedonia e Magna Grecia*. Università degli studi di Salerno.Pandemos: 37-42.
- Valeva 2005.** Valeva, J. *The Painted Coffers of the Ostrusha Tomb*. Sofia. Bulgarski hudozhnik.
- VidalNaquet 1983.** P. VidalNaquet. *Le chasseure noir*. Paris.LD.
- Vojatzi 1982.** Vojatzi, M. *Frühe Argonautenbilder*. Würzburg.
- Ward 1968.** Ward, D. The Divine Twins. The IndoEuropean Myth in Germanic Tradition. *University of California Folklor Studies*. 5.19.
- Weitenberg 1991.** Weitenberg, J. The Meaning of the Expression “To Become a Wolf” in Hittite. - In: *Perspectives on Indo-European Language, Culture and Religion. Studies in Honor of E. Polomé*. Vol.1. JIES. Monigraph n7: 189-98.
- White 1991.** White, D.G. *Myths of the Dog-Man*. The University of Chicago Press.
- Widengren 1970.** Widengren, G. Le symbolisme de la ceinture. - *Archaeologia Iranica*.(Miscellanea R. Ghirshman).Leiden: 133-155.
- Wikander 1938.** Wikander, S. *Der Arische Männerbund*. Lund.
- Wikander 1957.** Wikander, S. Nacula et Sahadeva. - *Orientalia Suecana*. 6: 66-96.
- Wiseman 1995.** Wiseman, T.P. *Remus. A Roman Myth*. Cambridge University Press.

ИЛЮСТРАЦИИ

1. Конска амуниция от „Колекция В. Божков“

2. Начелник от конската амуниция

3. Набузник от конската амуниция

4. Набузник от конската амуниция

5. Начелник от конската амуниция

6. Начелник от конската амуниция

7. Апликации към конската амуниция

8. Апликации към конската амуниция

9. Апликация към конската амуниция от Бъйчени Кукутени

11. Начелник от конската амуниция от Александропол

13. Сибирски шаман, гравюра

10. Начелник от конската амуниция от Бъйчени Кукутени

12. Златен пръстен от Пантикапей

14. Сибирски шаман, гравюра

15. Сибирски шаман, гравюра

16. „Дедал”, архайчески релеф

17. „Дедал”, етруска ваза

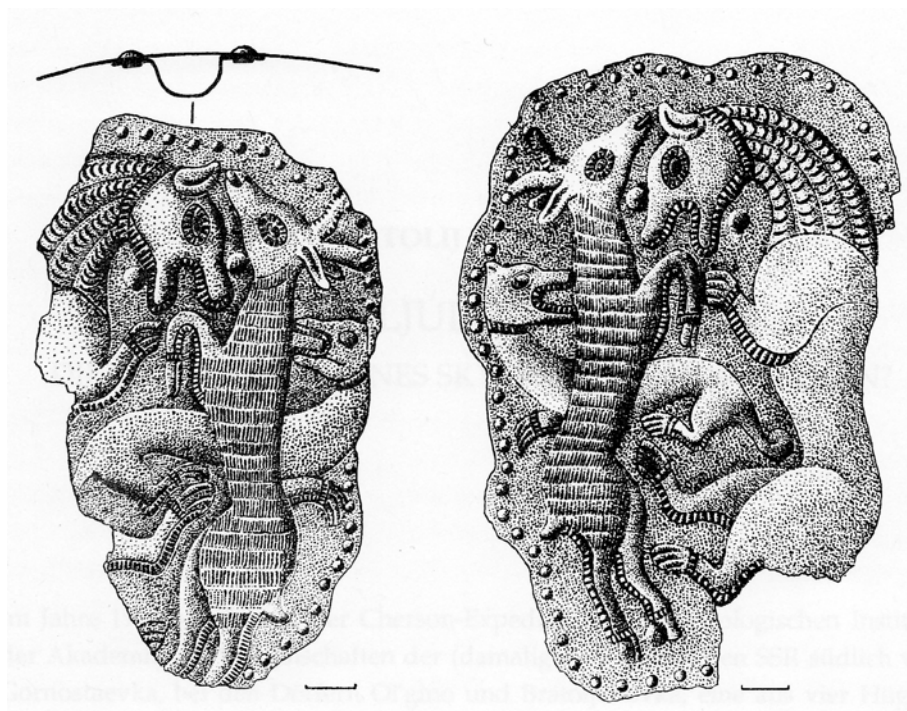
18. „Дедал”, архайческа ваза

19. „Кандаон”, бронзова матрица от Кубрат

20. Кана №158 от
Рогозенското съкровище

21. Набузници от Огуз

СРЕБЪРЕН РОГ СЪС ЗМИЯ ОТ КОЛЕКЦИЯ ВАСИЛ БОЖКОВ

доц. д-р Татяна Шалганова

Изминаха 30 години от публикуването на обобщаващия труд на Иван Маразов (Маразов 1978), в който бяха анализирани всички известни дотогава ритони от Тракия. В него беше формулирана тезата, че съществува обособена група, която по типологически, по стилови и иконографски белези на съдовете и по подбора на митологични теми за украсата им ясно се разграничава от останалите древни ритони и която може да бъде определена като „тракийска” (Маразов 1978: 115-127). Съдържанието на понятието „тракийски ритони” е неутрално към етносната принадлежност на майстора, произвел съда – бил той гръцки, ахаменидски, малоазийски или тракийски тореут, то се определя от характеристиката на социалната и етносната среда, в която съдовете са използвани и за която вероятно са били предназначени. Ритоните са изделия, съобразени с изискванията на тракийската царска идеология, която предопределя мястото и начина на функционирането им в обредната система и в мистериите и съответно задава и предпочитаемата им форма, и смислово, и символичното значение на украсата им. И действително, групата на тракийските ритони ясно се дефинира и се различава от останалите ритони, разпространени през античността. Тази констатация се подкрепя и от обобщаващите изследвания върху античните ритони от последните години (Manassero 2008: 137-168). Анализът на украсата на предметите от съкровищата подсказва, че ритоните и амфори-те-ритони в Тракия са важен структурообразуващ дял от сакралните сервиси, предназначени за обредни действия, такива каквито са те в Боровското и в Панагюрското съкровище, използвани най-вероятно по време на кабирическите мистерии (Маразов 2008; Manassero 2008: 250-252; Manassero 2008a).

През последните няколко години в Тракия се откриха нови ритони, които увеличиха значително, за да не кажем с една четвърт, досегашния им брой. Достатъчно е тук да споменем двата ритона от Маломирово-Златиница (Agré 2006: 72, 74) и сензацията на археологическия сезон от 2007 г. – двата сребърни ритона и керамичния аскос-ритон от Далакова могила до Сливен (Китов 2007: обр. 1, 3-4). Към тях трябва да прибавим и новопубликуваните 3 екземпляра от Колекция Божков (Marazov, Kabakchieva 2007: 2, 24, 25). Нарасна не само количеството на реалните изделия, но и иконографските свидетелства, в които е включено изображението на ритон. Между тях са стенописите на гробницата от Александрово (Китов 2004: 159-160), кнемидата от Маломирово-Златиница (Agré 2006: 73), пръстена от Малката могила, Казанлъшко (Китов 2005: обр. 8). Новите данни потвърдиха правомерността на обособяването в отделна група на ритоните, характерни за тракийската култура. Това рязко увеличение на

изворовия материал, разбира се, ще провокира изследователския интерес и неминуемо ще доведе до уточняването на функцията на ритона в тракийската обредна система и в царска идеология.

Сребърният рог с позлата от Колекция Божков е с неизвестно местонахождение (обр. 1; Marazov, Kabakchieva 2007: 2). Предполага се, че към находката принадлежи и сребърна фиала мезомфалос от ахамедски тип, която се датира в края на VI – началото на V в. пр.н.е. (Marazov, Kabakchieva 2007: 3)

Сребърният рог, който се отличава от ритоните по това, че няма втори отвор за изливане на течността, завършва със змийска глава, на която са предадени релефно очите и ушите на животното (обр. 2). Обемите са подчертани чрез вдълбани линии, оформяйки гънките на клепача, веждите и носа и очертавайки огромната, равна на дължината на главата, уста на съществото. Най-тясната част на съда е украсена с

врязан орнамент, образуван от ивици от свързани полудъги, стилизирано изобразяващи люспесто змийско тяло. Повърхността на съда е декорирана чрез редуващи се пояси - гладък и втори, релефен, получен от прецизно оформени правилни остросребри канелюри. Тялото на чашата се извива плавно, има издължени елегантни пропорции, наподобявайки по очертанията си животински рог. Позлатата е нанесена пестеливо и уравновесено, като чрез нея са отбелязани структурно и функционално най-важните части съда. Така са подчертани долната и горната, тясната и широката част на съда, неговата зооморфност, превръщаща го във фантастично драконообразно същество. Позлатено е и функционално най-важно място на чашата – устието, през което течността се влива и се излива, мястото, до което се докосват устните на пируващия.

Морфологията на чашата намира преки и много близки паралели в двата сребърни рога от Требенище (Filow 1927: 30, N 35, tav. 6,1 ; Маразов 1978, фиг. 15, Vulic 1930, 276-299; Popovic 1956, 87, 109-110, N 52, tav. 16-16 a), наблюдавани дори в наличието на такъв функционално-конструктивен елемент като прикрепената в долния край на съда халка за окачване. Аналогични са и дългият плавно извиващ се без пречупвания рог, редуването на гладки с релефни пространства, получени чрез канелиране по дължината на рога, използването

Обр. 1 Сребърен рог от Колекция Божков.

Обр. 2 Сребърен рог от Колекция Божков. Детайл

на врязан орнамент, образуван от ивици съединени полудъги. Тази близост между трите роговидни чаши е ясен сигнал за синхроността на трите съда, което позволява разглеждания рог да бъде датиран аналогично на требенишките рогове – в края на VI – началото на V в. пр.н.е. Към такава ранна дата ни насочва и друга близка аналогия, въпреки че тя произлиза от друга област на древния свят – от халщатския културен кръг и по-точно сервизът от 7 рога от княжеското погребение в могилата при Хохдорф, Германия (Krausse 1996).

Разглежданите 3 сребърни рога стилово се вписват в групата на тракийските ритони. Те притежават всички отличителни белези на типа на дългите тракийски ритони, който се обособява на базата на съчетаването на няколко морфологични и декоративни признака – тялото е дълго и с елегантни пропорции; тялото плавно се извива, описвайки широка отворена дъга и в украсата на тялото участват надлъжни добре очертани канелюри. Формата на дългото тяло на ритоните стилизира естествените очертания на животинския рог, прилика, която, както изглежда, е била търсена и е била твърде важна и съществена за тракийския аристократ. За това говорят и свидетелствата на антични автори, които, описвайки обичаите на тракийската аристокрация в различни периоди от историята ѝ, споменават и използването на чаши, направени от животински рог. Според Ксенофонт на пира при Севт се „пие от рогови чаши, каквито се намират в тази страна” (Ksenophont. Anab., VII, 2). Нека си припомним думите на римските автори за богатствата на Децебал, сред съкровищата на когото Траян намерил украсени със злато чаши, изработени от рог (Anthol. Palat., VI, 332).

Явно приликата между животинския рог и формата на ритона е търсена и при направата на скитските златни и сребри ритони. Скитските ритони са и най-многобройната група дълги ритони на античния свят. Съдовете с дълъг рог и с малък зооморфно оформен край са водещият тип между ритоните, откривани в царските погребения на скитско-сарматската култура. Но тялото на болшинството от тях, за разлика от това на тракийските, се пречупва под ясно изразен ъгъл (Manassero 2008: tav. XXX-XL). Другият, присъщ на тракийските ритони признак – украса от надлъжни канелюри, не се среща в групата на скитските ритони и се открива единствено, макар и много рядко, между ахеменидските ритони. Само при 5 от публикуваните досега 145 ахеменидски ритона канелюрите са надлъжни (Manassero 2008: tav. XV, 28-29; XVII, 43; XIX, 55; XXXI 137). При тези съдове обаче канелираната украса не се съчетава с другите признаци на тракийския ритон – издължен рог и плавна извивка на тялото. За ахеменидските ритони е характерна преди всичко хоризонтално разположената канелирана украса.

Морфологичните и стиловите белези без съмнение обвързват рога от Колекция Божков и роговете от Требенище с групата на тракийските ритони. Но по един много важен функционален белег тези съдове се отличават от ос-

таналите, намерени на територията на Тракия ритони. При тях липсва втори отвор за изливане, който да превръща съда от роговидна чаша в ритон. В Тракия досега са намерени ограничен брой роговидни чаши от I хил. пр.н.е. От сребро са трите разглеждани тук рога, като към групата трябва да включим и костения рог от музея Севереану, Румъния (Маразов 1978, 111), от който се е запазил само украсеният връх. Вероятно, към същата група се отнася и фрагмент от костен рог, открит в крепостта Крашани, Румъния (Manassero 2008: tav. XL, 33). Възможно е сребърното устие от Консулова могила до гр. Шипка да е принадлежало на роговиден съд от органичен материал. Стените на устието са двойни и то се е закрепвало към съда с помощта на 6 нита. Украсата на устието от редуващи се палмети и лотоси също е характерна за ритоните от Тракия (Маразов 1978: 118-119). Макар и малко на брой, роговидните чаши се датират в широки хронологически рамки - от края на VI до II в. пр. н. е., което показва, че те са били използвани през цялото време на съществуване на тракийската култура. За разлика от сравнителната малобройност на реалните находки на роговидни чаши, те са между споменаваните от античните автори предмети, чрез които се характеризира тракийският аристократичен пир. Така Ксенофонт, когато ни описва пира при Севт, ни съобщава, че наздравниците за царя се пият само от рог (Ksenophont. Anab., VII, 2). Диодор ни разказва друга интересна история за пленяването на Лизимах от гетския цар Дромихайтес. На пленените македонци тракийският цар „наливал вино в сребърни и златни чаши, а на своите люде в чаши от рог и дърво” (Diodor. XXI, 12). Едва ли можем да интерпретираме разказа на античния писател единствено като свидетелство за строгото спазване на нормите на гостоприемството, или като показател за скромност и аскетизъм на тракийската аристокрация, или пък като съзнателно желание от страна на Дромихайтес да заблуди своите противници. Та, на това категорично противоречат археологическите данни – съкровищата и погребенията, които съдържат многобройни скъпоценни предмети, поразяващи със склонността на тракийската аристокрация към показност на притежаваното от тях богатство. По-вероятно изглежда роговете да са имали функцията на социален и идеологически знак, онагледяващ хероическото и царско достойнство и именно затова достойни да бъдат чашите на победителите. Към същото тълкуване ни насочват и изобразителните текстове на тракийската култура – върху пръстените от Брезово (обр. 3) и Малката могила (Китов 2005: обр. 8) богинята връчва рога на царя, върху сребърния наколенник от Аджигьол (обр. 4) и върху пръстена от Гложене (обр. 5) героят вече е получил рога, който е вдигнат високо в знак на апотеоз. На пира в отвъдното на стенописа от Александровската гробница прислужникът поднася виното в рог (обр. 6). Подобни са изобразителните текстове и от скитската култура, където са открити многобройни пластинки със сцени на инвеститура, в които богинята връчва инсигниите на сакралната власт на преминалия изпитанията воин (обр. 7). В скитската култу-

Обр. 3 Пръстен от Брезово.

Обр. 5 Пръстен от Гложене.

Обр. 4 Сребърен наколенник от Аджигьол.
Детайл.

Обр. 6 Стенопис от камерата на Александровска гробница.

ра рогът присъства и в още един обред, за който знаем от Херодот – кръвното побратимяване, и който отново откриваме в изобразителните текстове (обр. 8).

Това, което прави впечатление е, че в тракийските изобразителни текстове се прави ясно разграничаване между двата типа съдове – роговидните чаши и ритоните. Едва ли е случайно изключителното внимание, което се отделя на обозначаването на детайлите на ритоните с животински протомета от на-коленника от Маламирово-Златиница (Agré 2006: 73), от шлема от Бъйчени-Кукутени (обр. 9) или от ритона от Поройна (обр. 10). Това свидетелства, че роговете се разграничават от ритоните не само функционално, но и семантично. Ако роговете са чаша, в която течността се съхранява, то функцията на ритона е да преобрази течността, прекарвайки я през тялото на животно и дарявайки я с нови качества. Вероятно двата вида съда са били използвани в различни обреди и имат близка, но различна смислова натовареност.

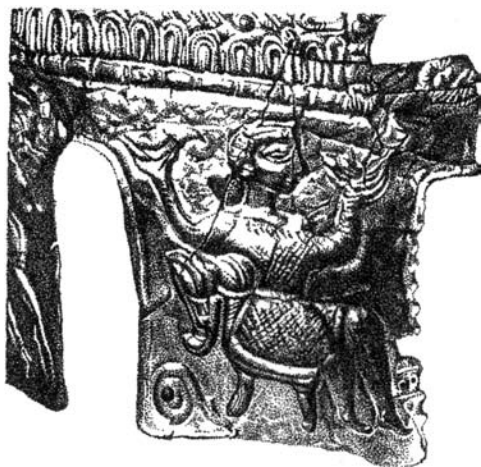
Тесният край на рога от Колекция Божков завършва с глава на животно. Характеристика, която досега беше известна при тракийските роговидни чаши само от сравнително късния костен рог от музея Севереану, Румъния (Маразов 1978: 111). Зооморфно оформеният край на роговидните чаши е присъщ белег за скитската традиция. В нея обаче преобладава образът на лъва (Manassero 2008: tav. XXX-XL), докато на нашия екземпляр е изобразено змиевидно същество. Подчертаните му чрез релеф уши и огромната му уста го определят като фантастично животно – змиевиден дракон. Начинът на изобразяването му е присъщ за тракийското изкуство и образът се възпроизвежда през вековете, ако не смятаме някои промени, дължащи на техниката и хронологията. Това е свидетелство за наличието на

Обр. 7 Златна пластинка от Чертомлик

Обр. 8 Златна пластинка от Кул-Оба

Обр. 9 Шлем от Бъйчени-Кукутени. Детайл.

широко разпространен в тракийската култура епически образ на чудовището. Но, доколкото ми е известно, рогът от Колекция Божков е единственият публикуван древен рог или ритон, който завършва с глава или протоме на змиевидно същество. От друга страна появата му не е учудваща, като имаме предвид многото тракийски ритони, които са украсени с протомета на фантастични същества.

Обр. 10 Ритон от Поройна.

Литература:

- Китов 2007 **Г. Китов.** Долината на тракийските царе в Сливенско (Предварително съобщение). – *ИМЮИБ XXIII*, 2007, 44-57.
- Китов 2004 **Г. Китов.** Гробницата в Александрово. – *ИИМХ* 2, 149-177.
- Китов 2005 **Г. Китов.** Долината на тракийските царе. Славена 2005.
- Маразов 1978. **И. Маразов.** Ритоните. София 1978, Български художник.
- Маразов 2008 **И. Маразов.** Мистериите на кабирите в Древна Тракия. МИФ-Монографии 4 (под печат).
- Agrè 2006. **D. Agrè.** La tomba del sovrano a Malomirovo-Zlatinitsa. – In: *Tresori della Bulgaria dal Neolitico al Medioevo*. Roma 2006, 68-74.
- Filow 1927. **B. Filow.** *Die archaische Nekropole von Trebenischte am Ochrida-See*. Berlin-Leipzig, 1927
- Krausse 1996. **D. Krausse.** *Hochdorf III. Das Trink- und Speiseservice aus dem späthallstattzeitlichen Fürstengrab von Eberdingen-Hochdorf*. Stuttgart, 1996.
- Manassero 2008. **N. Manassero.** *Rhyta e corni potori dall'Età del Ferro all'epoca sasanide. Libagioni pure e misticismo tra la Grecia e il monde iranico*. BAR International Series 1750, 2008.
- Manassero 2008a. **N. Manassero.** Cult of the Kabeiri in the Treasure of Panagyurishte. – In: Проблеми и изследвания на тракийската култура. Том III (in print).
- Marazov, Kabakchieva 2007 **I. Marazov, G. Kabakchieva.** *The Splendour of Bulgaria. Vassil Bozkov Collection*. Catalogue of Exhibition. Accent. 2007.
- Popovic 1956 **L. Popovic.** Catalogue des objets découvertes près de Trebenischte. Belgrade, 1956.
- Vulic 1930. **N. Vulic.** Das neue Grab von Trebenischte. – AA, 1930, 276-299.

SILVER HORN WITH A SNAKE PROTOME FROM THE VASSIL BOJKOV COLLECTION

Tatyana Shalganova

During the last few years around 10 new rhytons have been discovered in Ancient Thrace thus augmenting its number considerably. One of them – a silver horn, belongs to the Vassil Bojkov Collection. Its zoomorphic end is shaped as a snake-like dragon being the only ancient horn or rhyton published till now, which ends with a head or a protoma of an ophiomorphic creature. The image of the snake-like dragon has been characteristic for the Thracian art and reproduced through the ages, this testifying of its existence and wide currency in epics. According to its typological and morphological features the horn belongs to the group of the *Thracian rhyta*. The meaning of the term *Thracian rhyta* is neutral in regard of the ethnicity of the artisan, whose work it is. It is rather determined by characteristics of social an ethnic environment, which utilized the vessels for which they were designed.

The horns form a separate group of vessels in Thracian culture. Their functioning in ritual differs from that of the rhytons, as written and pictorial sources testify.

ТРАКИЙСКИ БРОНЗОВИ НАЧЕЛНИЦИ И АПЛИКАЦИЯ С ОСОБЕНА ФОРМА ОТ СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ (IV-III в. пр. Хр.)

Александър Минчев

Едни от най-красивите и специфични украшения на конската сбруя, използвани от траките, са начелниците (Венедиков, Герасимов 1973, 113; Маразов 1981, 10-29). Те са украсявали по-точно предните напречни ремъци по оглавниците на конете. Техният брой и разнообразието на формите им се увеличава с всяка изминала година. Въпреки това, с изключение на един опит от преди повече от 25 години (Маразов 1981, 10-29), все още липсва обобщаваща работа по тяхната класификация. Поради различното място, на което са поставяни върху главата на коня, понякога ги наричат също и наносници (Агре, 2003, 23-26) – термин, който се използва по-често в руската археологическа литература (Мозолевский 1975, 171-172; Тереножкин, Мозолевский 1988, 142 и др.). Всъщност, някои комплекти от украшения на конски оглавници, открити *in situ* при разкопки в тракийските земи показват, че повечето от тези красиви предмети са били използвани именно като начелници. В много по-редки случаи те са били поставяни над носа на конете, като понякога на челото има и второ такова украшение.

Неотдавна, в една своя статия обърнах внимание на няколко бронзови начелника, съхранявани във Варненския археологически музей и произхождащи от българската част на Североизточна Тракия. Тяхното изследване даде ценни данни за взаимните влияния в изкуството на металопластиката, осъществявани между различните етнически общности в този регион преди идването на римляните (Minchev 2007, 25-36). Между тях имаше и три начелника (тук № 1-3), чиято форма се среща за пръв път, поне ако се съди по публикуваните досега немалко подобни находки в България и в северните ни съседки – Румъния и Украйна (Minchev 2007, 27-28, Nos. 5-7).

Както е добре известно, в най-южните части на тези две страни, също е имало тракийско население (основно в северна Добруджа, но и в земите отвъд р. Дунав), както и частично тракийско влияние върху културата на другите народи – предимно скити – населяващи тези региони (Мелюкова, 1979, 89-234; Андрух, 1995, 52-53; Irimia 51-93; Oppermann 2002, 249-263; Minchev 2005, 11-27).

Въз основа на тези факти, там изказах предположението, че тези начелници може би са били създадени от тракийски майстори в днешна Североизточна България и са разпространявани само сред населението в тази част на древна Тракия (Minchev 2007, 28).

Наскоро във Варненския археологически музей постъпиха два нови предмета с подобна форма, които позволяват до голяма степен този извод да се затвърди. За да се обоснова по-добре, ще разгледам всички находки, известни досега, включително и вече публикуваните. За съжаление, на повечето от тях (с изключение на една), не е известно точното местонамиране, освен региона като цяло.

1. НАЧЕЛНИК за конски оглавник, бронз. Има плоска основа с триъгълна форма, издължена в средата на горния край, поради което наподобява връх на стрела. На трите върха на триъгълника има по една сферичка, а издължението завършва с глава на птица, със закривен и остър клюн. Тя е обърната към върха на основата и по този начин начелникът наподобява стилизирана граблива птица с глава, обърната назад. Очите, както и задната част на главата са маркирани също със сферички. От долната страна на основата е припоена полукръгла халкичка за прикрепване на начелника към ремъка на оглавника. Намерен в кв. Винаца на Варна – на около 5 км северно от античния Одесос. Дълж. 5,2; шир. 2,5; вис. 2,7 см. Инв. № П-10653. Обр. 1 а-б.

Обр. 1. Тракийски бронзов начелник от кв. Винаца на гр. Варна.

2. НАЧЕЛНИК за конски оглавник, бронз. Има също плоска основа със стреловидна триъгълна форма, издължена като № 1 в средата на горния край, но по-слабо. Издължението завършва със стилизирана глава на граблива птица с тънък и закривен клюн. Тя е обърната към върха на основата, а задната ѝ част е силно издължена в капковидна форма и наподобява отчасти глава на лос. По основата няма украса, а халкичката за прикрепване сега липсва. Намерена в Североизточна България. Дълж. 5,5; шир. 2,6; вис. 1,9 см. Инв. № П-10334. Обр. 2а-б.

Обр. 2. Тракийски бронзов начелник от Североизточна България.

3. НАЧЕЛНИК за конски оглавник, бронз. Има плоска основа с триъгълна форма, издължена в средата на горния край, поради което наподобява стрела. На трите върха има по една сферичка, а издължението завършва със стилизирана глава на птица, изнесена извън ширината на основата. Главата е плоска отгоре, със закривен остър клон и като цяло начелникът напомня много на граблива птица в полет. Отдолу запоена полукръгла халкичка за прикрепване. Намерена в Североизточна България. Дълж. 4,5; шир. 3,5; вис. 1,5 см. Инв. № II-10337. Обр. 3а-б.

Обр. 3. Тракийски бронзов начелник от Североизточна България.

4. НАЧЕЛНИК за конски оглавник, бронз. Има плоска основа с правоъгълни издължения в горния край – в средата и от двете страни, поради което много наподобява стрела. Средното издължение завършва със стилизирана животинска глава, обърната към върха на основата. Самата основа е украсена покрай ръбовете с линии, образувани от точков орнамент. Отдолу има запоена полукръгла халкичка за прикрепване. Намерена в Североизточна България. Дълж. 4,3; шир. 2,1; вис. 2 см. Инв. № II-11461. Обр. 4а-б.

Обр. 4. Тракийски бронзов начелник от Североизточна България.

Непубликуван.

Общото в четирите начелника (или наносника), без съмнение е формата на тяхната основа. Въпреки малките различия в нейното оформление, общата характеристика като цяло е, че тя е триъгълна и плоска, с халка за прикрепване

отдолу. Първите три от начелниците (обр. № 1-3) завършват в горния си край с глава на граблива птица с със закривен клюн. В два от случаите тя е насочена към върха на триъгълната основа – т. е. при поставянето на начелника върху оглавника, тя е сочила към долната част на конската глава, а в третия – нагоре, към гривата.

Макар и доста стилизирана (особено при № 3), формата на птичата глава и особено нейният клюн наподобяват глави на орли. Така са интерпретирани скулптираните изображения на птичи глави върху няколко находки от тракийските земи. Между тях могат да се посочат например златните начелници от с. Кралево, Търговишко (Гинев, 2000, 28-29, обр. 27) и Каварна (Minčev 1983, 213-314, fig. 4), от края на IV-III в. пр. Хр. Като се има предвид, че и в други приложения към конска сбруя от Тракия (предимно от благородни метали), също са използвани мотиви с глави или цели тела на орли (Die Thraker, 2004, p. 304-305, Nos. 287/m, 287/p), твърде вероятно е и тези три начелника от Варненския музей да са украсени с орлови глави. Същевременно триъгълната основа напомним много на стилизирано тяло на птица с плътно прибрани криле и цялостния облик и на трите начелника от пръв поглед създава именно такова впечатление.

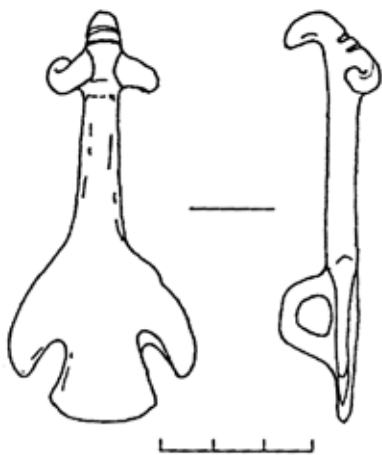
Изобразената върху четвъртия твърде схематична главичка обаче, се различава коренно от останалите. Тя е обърната също надолу – към върха на основата, но е определено животинска, като въпреки силната схематизация на изображението наподобява донякъде на лъвска (по-точно на лъвица). Подобни, но по-добре скулптирани са главичката на малкия сребърен начелник от Луковитското съкровище (Gold of the Thracian Horseman, 1987, p. 220, No 376) и донякъде на тези от Брезово, Пловдивско (Венедиков, Герасимов 1973, с. 380, № 260) и от Долна Козница, Кюстендилско (Die Thraker, 2004, p. 302, No. 287/e), като и трите са датирани в рамките на IV в. пр. Хр.

Независимо от тази разлика, общото впечатление, които създават описаните по-горе начелници от Североизточна България е, че те са част от една серия еднотипни изделия с няколко разновидности. Всички те имат дребни различия предимно в допълнителната украса. Различията са, че главата е животинска или – в повечето случаи – птича, във формата на птичите глави, в липсата или наличието на украса по основата (тялото на птиците) – сферички по краищата или врязана, линия покрай ръба. Въпреки това и четирите показват пълно сходство общата идея на преставяне.

Въпреки големия брой известни начелници, произхождащи от разкопки или случайни находки у нас и в Румъния обаче, подобни находки досега не са публикувани. Това се отнася и за другите части на Мизия и Тракия, а така също и за Скития, където също са открити немалко гарнитури от украшения за конски оглавници, част от които без съмнение са изработени в Тракия (Мозолевский, 1975, с. 166-179 и цит. лит.).

Изключение в тази насока е един подобен предмет от Кобан в Кавказ. Той е отнесен от някои чужди автори към групата от редки бронзови находки, откривани също в Предкавказкия регион и малко в древна Скития. Те са известни в руската и украинска археологическа литература като „зоморфни кукички” и се датират предимно в VI-IV в. пр. Хр. (Васильева 2005, 26-41).

Предметът от тази група, за който става дума, също е изработен от бронз. Той е оформен като плоско триъгълно тяло на птица с леко разперени, стилизирани криле и добре отделена от тях триъгълна опашка. Тялото се стеснява към главата, като продължава напред в силно издължена шия, която завършва с добре скулптирана глава на овен, чиято муцуна е издължена като клон на граблива птица (обр. 5). Отдолу има полукръгла халкичка за прикрепване (Васильева 2005, 27 и 32, обр. 1/6). „Кукичката” е намерена в района на известния Кобански некропол, дал името и на цяла култура, разпространена в Кавказ и достигаща отчасти до Украйна, чийто втори период се датира в VII-IV в. пр. Хр. (Козенкова 1977, 7-8). Както повечето предмети от групата и той може да се датира вероятно към VI-IV в. пр. Хр.

Обр. 5. Бронзов начелник (?) от Кобан, Кавказ (по Васильева, 2005, 27, обр. 1/6).

Тъй като почти всичките „зооморфни кукички” са случайни находки, а не произхождат от редовни археологически разкопки, тяхното предназначение не е напълно изяснено. Определяни са най-често като куки-закопчалки за колчани или колани, но напоследък се смята, че са закопчалки за ремъци на дрехи или портупей за мечове – т. е. особен вид токи (Васильева 2005, 38-40).

Въпреки разликата в изображенията, предметите от групата на „зооморфните кукички”, показват като цяло определено сходство помежду си. Точно този обаче – с тяло на птица и глава на овен, се отличава много от останалите – както по общото си оформление и украса (твърде семпла – за разлика от другите!), така и по стила на направа. Същевременно кукичката-глава на овен е твърде малка в сравнение с тези на всички останали предмети в групата. Различен е и начинът на прикрепване – с голяма полукръгла халкичка, припоена под тялото, която при другите предмети от групата или изобщо липсва, или е с друга форма (Васильева. 2005, 26-35, обр. 1-4).

Същевременно тази „зооморфна кукичка” наподобява доста публикуваните тук начелници, открити в Североизточна България. Не е сигурно, че те са пряко свързани, но не е изключено, този предмет да е всъщност един подобен

начелник. Може да се предположи (със съответните резерви), че той е бил изработен именно в тази част на древна Тракия, а е достигнал по търговски път – от ръка на ръка, или по друг начин (плячка, подарък и др.) до Кобан. Там той вероятно е бил използван от местните жители не като закопчалка на някакъв ремък или колчан за стрели, а по-скоро с оригиналното си предназначение – за украса на конски оглавник.

Трудно е да се прецени, дали всички начелници от Варненския музей са произвеждани в една работилница, въпреки, че на вид са много сходни. По-скоро става дума за определена „мода” в направата на тези украшения за конска сбруя, която е възникнала в североизточните тракийски земи и била възприета от повечето майстори (може би дори с различен етнически произход), които са работили в някои от по-големите селища.

Едва ли всички начелници са и хронологически едновременни. Различията в оформлението им показват не само промени в детайлите, но и в подхода при изобразяването на главите на грабливи птици по тях. Това подсказва един по-продължителен период на изработване и използване от местното население. Посочените, макар и доста отдалечени като форма паралели на начелници от Тракия с орлови и лъвски глави, се отнасят основно към IV-III в. пр. Хр. Поради това, до откриването на други находки като тези от Варненския музей при редовни археологически разкопки, това остава най-приемливия период за тяхното производство и използване. Все пак, не бива да се изключва и възможността началото на появата на тези украшения за оглавници със специфична форма, да се търси още в края на V пр. Хр.

За съществуването на такава „мода” в украсата на конската сбруя или, може би на други кожени предмети сред населението на някогашна Североизточна Тракия в по-ранна епоха подсказва и една друга находка от същия регион от сбирката на Варненския музей.

5. АПЛИКАЦИЯ, бронз. Има издължена елипсовидна основа, прищипана в долния край като птича опашка. Горният край завършва с обърнатата назад глава на птица с широка човка и като цяло апликацията наподобява много водоплаваща птица (може би патица). Отдолу има два кръгли щифта с разширения в края за прикрепване. Намерена в Североизточна България. Инв. № II-11457. Дълж 3,8; шир. 1,9; вис. 1,9 см. Обр. 6а-б.

Този предмет засега е единствен по рода си, но цялостната схема на оформлението му показва удивителна прилика с описаните по-горе начелници. Разликата се състои само, че тук основата не е триъгълна, а елипсовидна и представя слабо стилизирано тяло на водоплаваща птица – най-вероятно патица. Разликата има и в начина на прикрепване – чрез щифтове, докато всички останали са с халкички. Това се среща само в най-ранните находки с това пред-

Обр. 6. Тракийска бронзова апликация от Североизточна България.

назначение –например щифтове има и бронзовият начелник от с. Софрониево, Врачанско, датиран в VI в. пр. Хр. (Николов, 1965, 169, обр. 8). Независимо от това, общото впечатление е, че този предмет е свързан като форма с групата на начелниците.

Предметът от Варненския музей обаче е твърде плосък (т. е главата на патицата е скулптирана твърде ниско), а щифтовете са твърде къси за прикрепване към дебелия ремък на конските оглавници. Освен това, патицата едва ли може да се приеме за символ на сила и атака, каквито носят всички останали тракийски начелници: грифони, орли, лъвови, овни и др. Затова смятам, че това не е начелник, а най-вероятно апликация и затова предметът е описан така.

Все пак, като че ли тази апликация е най-ранната от всички в описаната по-горе група от сходни находки в сбирката на Варненския музей. Сравнително реалистичното оформлението на птицата я отличава от определената схематизация на образите при всички начелници от тази група. Приликата с патица насочва към по-ранна датировка. Водните птици са характерни изображения при някои култови бронзови бравди и амулети от Македония през ранножелязната епоха, разпространени и у нас – в Западна България през VII-VI в. пр. Хр. (Венедиков, Герасимов 1973, 3, рис. 17-18; Gold der Thraker, 1997, 79, No 129). Към по-ранна дата насочна също прикрепването с щифтове, изоставено доста рано от тракийските майстори – още някъде около или след края на VI в. Не е сигурно обаче, дали може да се даде толкова ранна дата и на нея, както на начелника от Софрониево, който остава засега също единствената находка по рода си. Сравнително реалистичното изображение на птицата насочва по-скоро нейното датиране към V-началото на IV в.

Не можем да сме сигурни и за точното предназначение на апликацията. Възможно е, всъщност тя да не е част от украсата на конска сбруя, а на някакъв друг кожен ремък или чанта. Не е изключено дори, да има утилитарно предназначение – да е играла ролята на своеобразна тока – закопчалка на колан, чанта, колчан за стрели, или друг кожен предмет. При това положение, главата на патицата е влизала съответно в дупка или в кожена петлица и така е ставало закопчаването на съответната принадлежност към облеклото или въоръжени-

ето.

Сравнително големият брой на начелниците с триъгълна основа от Североизточна България, дава възможност и за известни предположения за тяхната хронология. Поради липсата на точни датиращи материали, те са разбира се, доста условни и за основа на тяхното разделяне може да служи единствено стилиовият анализ. Като се сравни доколко реалистично са изобразени главите на орлите, като че ли най-ранен изглежда начелник № 1, при който има и допълнително подчертаване на очите със сферички. Почти едновременно с него е изглежда № 3. При тях, въпреки определена стилизация, главите на птиците са сравнително добре оформени.

Следващото развитие на тази особена форма носи начелник № 2, при който условността на изображението и особено на главата е твърде голяма. Последен като време на изработване е най-вероятно начелник № 4. При него е налице преминаването на тялото на птицата в почти чиста стреловидна форма, може би свързана с желанието на майстора да изобрази птица в полет. Същевременно при него има и смесване с други, много по-типични тракийски начелници – тези с глави на диви животни. Това разпределение засега, както бе споменато, може да се отнесе най-вече в рамките на периода IV-III в. пр. Хр.

Фактът, че всичките начелници, съхранявани във Варненския музей, произхождат от Североизточна България, като на единия се знае и местонамирането – околностите на квартал Винаца във Варна (бившето едноименно село) е много важен. Той подсказва, че техният произход трябва да се търси в този регион. Изглежда най-вероятно, че тази форма се е появила именно в тази част на Североизточна Тракия, като е възприета от местното население и в продължение на около два века е получила сравнително широко разпространение (Minchev 2007, 28).

Според малобройните запазени антични извори, този регион – познат сега под името Южна Добруджа, е бил населяван основно от гети (Herod. IV, 93-97 и 118; Thuc. 2, 96, 1; Diod. 1, 94, 2; Dio. Cass. 51, 24, 7 и др.). Специално за района около и северно от Одесос – докъм Дионисополис, според Псевдо-Скимнос се знае, че е бил населен с траки от племето кробизи (Ps.-Scymn. 784-750). Това сведение е потвърдено след това и от римския географ Птолемей (Ptol. III, 10, 4) и някои други антични автори (Minchev 2003, 214). Кробизите обаче, също се приемат за част от голямата племенна общност на гетите (Irimia 2005, 52 и цит. лит.).

В този смисъл, може да се приеме, че откритите досега само в Североизточна България тракийски бронзови начелници с триъгълна основа са, създадени като форма и се разпространяват главно в южните земи на гетите. Те представляват едно местно явление в тракийската металопластика и отразяват може би някакви гетски митологически представи или художествени търсения през IV-III в. пр. Хр.

Искам да обърна внимание на един важен факт. Докато тракийските сребърни и златни начелници се публикуват своевременно – самостоятелно или като част от откритите при разкопки многобройни комплекти от разнообразни конски украшения в могилни гробове – предимно от V-III в. пр. Хр., изработените от бронз такива находки, остават като цяло настрана от вниманието на българските археолози. При това се публикуват предимно цели комплекти за украса на конски оглавници (Венедиков, Герасимов 1973, 381, обр. 270 и 276; Китов 1980, 295-300 и др.) и много рядко – отделни начелници или апликации към конска сбруя (Minchev 2005, figs.1-6; Minchev 2007, 25-31, figs. 1-10).

Уверен съм, че в българските музеи се пазят значителен брой подобни находки, изработени от бронз, на които трябва да им се обърне необходимото внимание. Тяхното публикуване може би ще донесе нови изненади и със сигурност ще даде интересни данни за типологията, украсата и технологията на изработване на начелниците в древна Тракия. Това ще разшири познанията ни за тракийското изкуство като цяло и може да доведе дори до някои нови изводи. От своя страна, включването в научен оборот на нови находки, ще позволи да се работи по-задълбочено за изработването на една нова типология на тракийските начелници.

Литература

- Агре 2003:** Д. Агре. Бронзова матрица от Драгоево, Шуменско – В: Ал. Фол (ред.). Пътят. Сборник научни статии, посветени на живота и творчеството на д-р Георги Китов. София, 2003, 23-26.
- Андрух 1995:** С. И. Андрух. Нижнедунайская Скифия в VI -начале I в. до н. э. Запорожье, 1995.
- Васильева 2007:** Е. Е. Васильева. Бронзовые зооморфные крючки в собрании Государственного Эрмитажа. – Археологический сборник, 37, 2007, 26-41.
- Венедиков, Герасимов 1973:** Ив. Венедиков, Т. Герасимов. Тракийското изкуство. София, 1973.
- Гинев 2000:** Г. Гинев. Тракийските могили при с. Кралево, Търговишко. Варна, 2000.
- Китов 1980:** Г. Китов. Конское снаряжение во Фракии. – В: Actes du II congrès international de thracologie. Bucharest, 1980, 295-300.
- Козенкова 1977:** В. И. Козенкова. Кобанская культура. Восточный вариант. – САИ, В2-5. Москва, 1977.
- Маразов 1981:** Ив. Маразов. Тракийският тип начелници. – Проблеми на изкуството, 1981, 1, 10-29.
- Мелюкова 1979:** Скифия и фракийский мир. Москва, 1979.
- Мозолевский, 1975:** Б. Н. Мозолевский. Фракийская узда из Хоминой могилы. – Studia Thracica, 1, 1975, 166-179.
- Николов 1965:** Б. Николов. Тракийски паметници във Врачанско. – ИАИ, XXVIII, 1965, 163-202.
- Die Thraker:** Die Thraker. Das goldene Reich des Orpheus (Ausstellungskatalog). Mainz, 2004.

Gold der Thraker: Gold der Thraker. Archäologische Schätze aus Bulgarien (Ausstellungskatalog). Mainz, 1979.

Irimia 2005: M. Irimia. Cu privire la raportului dintre sciți, geți și colonile grecești de la Dunărea de Jos în secolele VI-IV a. Chr. – *Revista romana de studii eurasiatice*, I, 1, 2005, 51-93.

Minčev 1983: Al. Minčev. Ein verschwundener thrakischer Schatz aus Kavarna und einige Bemerkungen über die Goldschmiedkunst Thrakiens im IV.-III. Jh. V. u. Z. – *Pulpudeva*, 5, 1983, 310-323.

Minchev 2003: Al. Minchev Odessos (6th c. BC-early 1st c. AD). – In: D. V. Grammenos, E. K. Petropoulos. *Ancient Greek colonies in the Black Sea*. Thessaloniki, 2003, 209-278.

Minchev 2005: Al. Minchev. Thracians and Scythians in Northeastern Bulgaria: Some Bilateral Contacts in Metalworks. – In: V. Cojocaru (ed.). *Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest*. Iași, 2005, 11-27.

Minchev 2007: Al. Minchev. Some Aspects of Cultural Exchange during 5th-1st c. BC in North-Eastern Thrace: Thracian, Scythian and Celtic Bridal Frontlets in the Archaeological Museum of Varna. – In: L. F. Vagalinski (ed.). *The Lower Danube in Antiquity (VI C. BC-VI C. AD)*. Sofia, 2007, 25-36.

Oppermann 2002: M. Oppermann. Zum Problem nordwespontischer Einflüsse und scythischer Präsenz in der Dobrudscha. – В: Р. Гичева, К. Рабаджиев (ред.): *Πιτόη. Изследвания в чест на проф. Иван Маразов*. София, 2002, 249-263.

BRONZE THRACIAN BRIDAL FRONTLETS OF PECULIAR SHAPE AND AN APPLIQUÉ FROM NORTHEASTERN BULGARIA (4TH-3RD C. BC)

Alexander Minchev

Summary

In the article four Thracian bridal frontlets (figs. 1-4) and an appliqué (fig. 6), all made of bronze and kept at the Varna Museum of Archaeology collection have been described and discussed. They were found by chance in Northeastern Bulgaria (No 1 in the outskirts of Varna, ancient Odessos) and appeared to be unique in shape and decoration among all other Thracian bridal frontlets discovered so far in Bulgaria, Romania and Ukraine. The only similar to some extend bronze object has been found in the Koban necropolis in Caucasus (fig. 5).

Based on stylistic analysis and comparing these intriguing finds to other ones made and used for the same purpose in ancient Thrace, a date of 4th-3rd century BC for the bridle frontlets and 5th-4th century BC for the appliqué has been suggested by the author. It's supposed that they all belong to a series of horse-trapping ornaments introduced by Thracian (Getic) bronze-working masters in Northeastern Thrace. During 4th-3rd century BC their production was distributed among the multiethnic local population.

THE CAVE AS A TOPOI OF FAITH

Valeria Fol

Center of Thracology *Prof. Alexander Fol* – Bulgarian Academy of sciences

The prehistory of the rock topoi of faith in Ancient Thrace begins with Ivan Velkov's study of the rock in – in his words – “the Thracians' cult”.¹ His idea proves fruitful and potentially long-term, and was developed on an interdisciplinary basis after 1972. Besides, as is in Thrace, in Greece and Anatolia the rock topoi of the sacred are also sites of successive remnants of religiousness not only in the Antiquity, but in later eras – during the Middle Ages, the New Age, and for some of them this process continues today.² Such sacred topoi are not an ethnic acquisition, but a spiritual one, which is founded in the steady base of cosmogonic faith, i. e., of the faith in personified cosmogonic elements, a faith professed in a traceable continuum of different ethno-cultural and cultural-linguistic communities.

This process of cultural-historical and of spiritual continuity is carried out via hellenization and it takes place between the Mycenaean, the sub-Mycenaean, the geometric, the archaic and the Classical era. It does not discontinue even during the following periods. In differentiation with Asia Minor, where the identified localizations of the elapse of the analogical process are more difficultly established, in Southeast Europe they can be traced with relatively sufficient written, archaeological, pictorial and epigraphic source material for long periods of time in some of the most important topoi where the transition from cosmogonic-abstract faith to a personified religiousness takes place. The rock topoi of faith reveal a mysterial, initiational and burial-commemorative ritualism. These monuments complement each other and form the essence of an oral faith with solar and chthonic components, identified in the deities-paired Great Goddess-Mother and her Son. During the Mycenaean Era this faith established itself in the rock-cut, mountain and cave sanctuaries.

Based on written sources and empirical observations one could bring out the katabasis function of the cave, its identification as an entrance and exit to the Beyond, as a place for mysterial-initiation ritualism, a place where one receives knowledge about the cosmic and social construction. The katabasis purpose of the rock massif or of a part of it can be seen predominantly in the caves, which are millennia-old topoi of faith.

Their examination in the Eastern Mediterranean is a long story, but there are selected examples which clarify the ritualism in cave context – a ritualism which obtains also a doctrinal orphic meaning. The sanctuaries in Delphi, Eleusis, Trophonios³ are important because of their clearly expressed function of cave sanctuar-

1 Velkov 1952.

2 Марков 2007.

3 Fol, V.2004; 2004a; 2006.

ies dedicated to “unusual” divine personifications. The katabasis functions of these topoi begin to be perceivable in rituals which include the laying of gifts in rock fissures and in natural caves as a way to communicate with the divine entity. These religious ideas found in the Mediterranean region formed during the 3rd-2nd mil, BC almost disappear in Hellas due to the socio-political, economic and cultural changes, whereas in Thrace they are preserved and continue to develop because of the Mycenaean structure of the society and types of beliefs.

In the history of religious ideas there is a hypothesis about the Northern origin of the cults to Trophonios, Amphiarios, Kaineus, Aristeus, Zalmoxis, Rhesus and Asclepius – mythic dwellers of underground chambers, healers, oracles or gods.⁴ According to Y. Ustinova - the author of the hypothesis - this type of cults are, pre-Greek, and their availability in Thrace and their dominant spreading in Northern and in Central Greece show that the possible spreading direction is from North to South. Ustinova does not know the Bulgarian historical and archaeological literature, and does not provide examples for the sites interpreted in Thrace as heroons and sub-mound constructions.⁵ It is clear that some of the sub-mound constructions played the role of temples for initiational ritualism and for immortalization by following the model of the rock-cut megalithic tradition for initiation in rock cave-wombs. Some other sub-mound constructions, it seems, are places to honor a hero.

The architectural abstraction is first and foremost mastering of the space. The sacred section, in whatever form it may be and whatever terrain it may be located at, is a thought sanctity with a strictly functional purpose of its linear, rectangular or circular structure, i. e., for one ritual-faith with practical application and even use, as well as for the cosmic construction.⁶ These conclusions refer mainly to the most conservative representations of ancient thinking, as are the rock-cut monuments, including the cave sanctuaries. They connect semantically the idea of specialization of the chthonic environment with the solar beginning and end (sunrise – sunset), as well as with the idea of sky specialization “on top of the observer”. It is interesting in the concrete case that many of the rock-hewn archaeological sites and caves correspond to a high degree with the Neo-Platonic construction of the Cosmos.⁷

The idea of an individual mysterial-initiational ritualism – which originates from the north and from the archaic antiquity – is actually found on the so-called Hyperborean diagonal as a direction of interaction and spread of the oral Orphism. The cave as the rock womb of the Great Mother-Goddess is a Mediterranean idea attested in the sources and already repeatedly interpreted from the standpoint of

4 Ustinova 2002.

5 See the summarized classification proposed by G. Kitov for the sub-mound cult constructions, including heroons in Китов – Арпе: 2000: 88-100, 120-121, 147-164; see Гепрова 1996 for the reconstruction offered by her of ritualism for immortalization. It is mainly based on the archaeological findings from the Sborjanovo reservation; Рыцева 2000: 41-42, 67-83; 2002: 88-100, 120-121, 147-164; Фол В. 2007.

6 Stoev – Stoeva 2006; 2006a.

7 Fol, V. 2003.

Thracian religious thinking.

The cave is not only a symbol of the womb of the Great Goddess-Mother-Mountain-life-creating Cosmos, but also a place where legendary kings and philosophers received knowledge from the supreme God or taught their followers immortality. In European Thrace until now around hundred sacred caves had been documented, forty of them rock-cut ones. More sacred caves constitute elements of impressive rock-cut cult mega-complexes. These are cult places in the sacred territory of which one can usually encounter all possible elements – rock-cut altars, sacrificial altars, purification basins, caves (natural or rock-cut), stairs and platforms, foundations of chambers cut in the rocks, post beds for wooden constructions, buildings, etc.

The image of the hero implies priestly and prophetic functions inherent to the general idea of an Orphic ruler (king-priest) of Mycenaean Thrace who belongs to the Thracian royal epos, hellenized by and after the Peisistratus' settlers in the Pangaiion region. The place where the anthropodaemon Rhesus will deliver Dionysus' (or Orpheus') words is a cave sanctuary. The mysterial rites performed on the island of Samothrace are connected with the Zerynthia cave,⁸ the mysterial rites connected with Zalmoxis were also performed in a cave.⁹ These images are of the Hellenic personifications of legendary Thrace, which is perceived and ritually co-lived at the locations of the first contacts between the two ethnic groups. The figures of legendary Thrace are mythological and literary cultivated.

8 Фол 1990: 121; Фол В. 2007: 90.

9 Попов 1989 – sources and analysis; cf. Fol 1993: 143-145 for the name of Zalmoxis associated with the Great Mother-Goddess.

Sără kaya rock next to the abandoned (now uninhabited) hamlet Sălă kaya over the Borovitza river next to hamlet Mumdjidam which is part of the Tri Mogili (three mounds) village and between the villages Bezvodno and Tri Mogili - Eastern Rhodope Mountains.

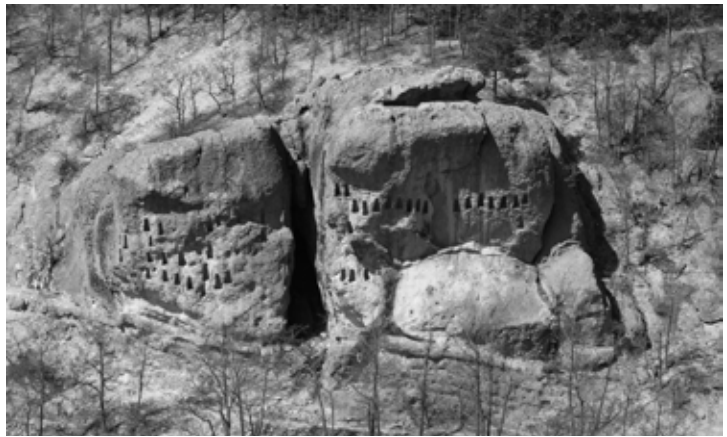

Sără kaya photographed from a neighboring mountain top.

Gouk In cave by Oreshari village,
Eastern Rhodope Mountains

Rock-cut mega complex
Parkamkla Kaya near the
village of Nochevo (first
hamlet), Assenovgrad
municipality, Eastern
Rhodope Mountains

The cave in the rock-
cut mega complex
Parkamkla Kaya
near the village
of Nochevo (first
hamlet), Assenovgrad
municipality, Eastern
Rhodope Mountains

Cave Pop Martinova Dupka (the hole of Father Martin), an expanded niche located within the borders of a large complex of rock-cut niches over the metal bridge of Arda river near the village of Pchelari, Eastern Rhodope Mountains.

Cave Pop Martinova Dupka, inside

Karangin cave and niches over its entrance near Oreshari village, Eastern Rhodope Mountains

Rock-cut shallow cave (a deep oval niche) with hewn out suns in *bas relief* over the Golemitza stream near Tatul village, Eastern Rhodope Mountains

Photos: Nikolay Genov
With financial support of the Foundation REMI

Bibliography:

- КИТОВ, Г. – АГРЕ, Д. 2002. **Въведение в тракийската археология**. ИК Авалон. София.
- МАРКОВ, В. 2007. Културно наследство и приемственост. Наследство от древноезическите свети места в българската народна култура. Университетско издателство „Неофит Рилски“. Благоевград.
- ПОПОВ, Д. 1989. **Залмоксис. Религия и общество на траките**. Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”. София.
- ФОЛ, АЛ. 1990. **Политика и култура в древна Тракия**. Наука и изкуство. София.
- ФОЛ, В. 2007. **Скални топоси на вяра в Югоизточна Европа и в Мала Азия през древността**. Институт по тракология. София (= Studia Thracica 10).
- FOL, V. 2003. Roc-cut caves with two entrances or the model of the Cosmos. In: **Thracia XV. In honorem annorum LXX Alexandri Fol**. Institute of Thracology & Tangra TanNakRa Publishing house: 239-250.
- FOL, V. 2004. Knowledge in the *Beyond*. **Orpheus 13-14**: 31-44
- FOL V. 2004a. The Rock Antiquity of Eleusis. In: NIKOLOV, V. – BÄČVAROV, K (Hrsg.). 2004. **Von Domicia bis Drama. Gedenkschrift für Jan Lichardus**. Archäologisches Institut mit Museum der Bulgarischen Akademie der Wissenschaften. Sofia: 171-180.
- FOL, V. 2006. The rock Antiquity of Delphi. In: TASIĆ, N.– GROZDANOV, C. (Eds.) **Homage to Milotin Garašanin**. Serbian Academy of Sciences and Arts and Macedonian Academy of Sciences and Arts. Belgrade: 513-521.
- STOEV, A. – STOEVA, P. 2006. Measuring time in the Valley of the Thracian kings. In: Fol, V. (Ed.). 2006. **The Thracian Cosmos – The Sacred Realm of Kings**. Professor Alexander Fol Institute of Thracology – Bulgarian Academy of Sciences. Sofia: 30-33.
- STOEV, A. – STOEVA, P. 2006a. Measuring time in the Golyama arsenalka subterranean temple near the village of Sheynovo, Kazanlak municipality. In: Fol, V. (Ed.). 2006. **The Thracian Cosmos – The Sacred Realm of Kings**. Professor Alexander Fol Institute of Thracology – Bulgarian Academy of Sciences. Sofia: 34-39.

VELKOV, IV. 1952. Der Fels im Kultus der Thraker. In: **Beiträge zur älteren europäischen Kulturgeschichte, Band I. Festschrift für Rudolf Egger**. Klagenfurt: 28-36.

USTINOVA Y. 2002. "Either a Daemon, or a Hero, or perhaps a God:" Mythical Residents of Subterranean Chambers. – **Kernos 15 (Actes du VIIIe colloque du CIERGA: "Religion et rationalité en Grèce ancienne", tenu à Rhodes en mai 2000)**: 267-288.

ГРОБНИЦИ С ПОЛУЦИЛИНДРИЧЕН СВОД В СЕВЕРОИЗТОЧНА ТРАКИЯ

Даниела Стоянова

Гробниците с полуцилиндричен свод са широко представени в Тракия през елинистическата епоха. До този момент най-компактна и представителна група от този тип гробници е документирана в Североизточна Тракия. В тази група са и забележителни паметници на елинистическата архитектура като гробниците от Свещари и тази от Борово, които допълнени с данните за другите позволяват да се направи опит за обобщение относно използваните строителни материали и техники на градеж, планови схеми и особености на конструкцията на свода, прилагане на ордерни елементи.

1. Дефиниция и въведение в проблематиката. Самостоятелното разглеждане на гробниците с покритие от полуцилиндричен свод е предопределено от особеностите на конструкцията на покритието, което съответно определя специфичните конструктивни изисквания към стените и цялостното оформяне на паметниците. Дискусията около обособяването на този тип гробници, започва с натрупването на информация за тях в Древна Македония, където те са най-масово представени. Известните примери там са над 100. Трябва да се подчертае, че тук това е един от най-характерните типове гробници, което и дава основание за определението „македонски тип” гробница. Според това определение „македонския тип” гробница включва могила, фасада, преддверие (последните две не са задължителни) и като основен белег сводовата техника при оформянето на покритието (Hoepfner 1971, 125-139). Обективните причини обусловили понятието са безспорната роля на македонските архитекти за развитието на конструкцията и архитектурата на типа, най-ранното доказано прилагане на полуцилиндричния клинов свод в гробничната архитектура и неговото непрекъснато развитие от средата на IV в. пр. Хр. до края на самостоятелното съществуване на македонското царство (148 г. пр. Хр.). Гробници с полуцилиндричен свод са известни от Мала Азия и Северното Черноморие, където се срещат заедно с голяма част от познати и в Тракия типове гробници. Датирането им е в рамките на края на IV – II в. пр. Хр.

Големият брой паметници в Македония намира обобщение в разнообразни научни публикации, засягащи различни проблеми на типа македонска гробница (Orlandos 1968, 185-254; Hoepfner 1971, 125-139; Παντερμαλης 1972, 147-182; Gossel 1980; Andronikos 1987, 1-16; Tomlison 1987, 305-312; Fedak 1990, 104-109, 166-167; Wesenberg 1991, 252-258; Miller 1994). Освен плановите, хронологически, конструктивни и архитектурни проблеми, основен е и акцентът върху произходът на конструкцията.

Натрупването на паметници в посочените области и течащата дискусия

и научни публикации са съпроводени с натрупването на материал и в Тракия за употребата на полуцилиндричния клинов свод в гробничната архитектура. Той дава възможност да я видим като един от основните центрове (след Македония) на разпространение на полуцилиндричния клинов свод и съответно на типа „македонска” гробница (Вълева 1994, 55-62; Stoyanova 2007, 575-587). В този контекст е още по-впечатляваща концентрацията на гробници с полуцилиндричен свод в Североизточна Тракия. Познатите тук примери са: в района на Одесос има проучени 5 гробници (**фиг. 1-3, 10-14**) (Шкорпил 1898; 1930–1931, 57-88; Мирчев 1958, 569-582), 4 има от Свещари – района на гетската столица Хелис (**фиг. 4-6, 15-19**) (Василева 1987, 1-9; Вълева 1993, 45-55; 1994, 55-62; 2006, 229-241; Чичикова 1983 А, 18-25; 1983 В, 25-30; 1988, 125-143; 1998, 25-29; 2005, 17-24; 2006, 39-61; Fol, Chichikova, Ivanov, Teofilov 1986; Chichikova 1992, 143-163; Čičikova 1989, 205-217; Gergova 1992 А, 284 – 292; 1992 В, 118-126; Гергова 1996; 1998 А, 30-40; 1998 В, 64-66; 2004; Стоянов 1990, 122-133; 1996, 84-92; 1997, 72-84; Stoyanov, Т. 1998, 103-107; Valeva 1993, 119-126; Русева 2000, 134-154; Матева, Михайлова, Минев 2002; Хатлас 2006, 123-131), 5 от района на Мангалия (**фиг. 7-8, 20-22**) (Preda 1962, 157–172; Florescu, Daicoviciu, Rosu 1980, 38-39; Irimia 1984, 64–83; Parasima, Georgescu 1994, 223; Oppermann 2004, 164–165, Anm. 1666) и Борово (**фиг. 23**) (Станчев 2002, 615-626; Natlas 2002, 97-115). С голяма степен на вероятност към тази група трябва да се включат и гробниците от м. Тютюклер при Каварна (Oppermann 2000, 143)¹ и Партизани² (**фиг. 9**)(Василчин 2006, 33-38) и Бабово

1 През 2007 г. на 5 км от Балчик е проучена еднокамерна гробница с дромос (Иванов 2008, 300-301). Тениката на градеж от обработени квадри с редуване на високи и ниски редове, намира добри паралели с тези при гробниците с полуцилиндричен свод в Североизточна Тракия. За съжаление конструкцията на покритието е разрушена и няма данни как е била осъществена, но дебелината на стените и вероятната посока на осъществяване не изключват възможността това да е полуцилиндричен клинов свод или имитация на такъв с конзолен свод.

2 За гробницата от с. Партизани липсват категорични данни за това, че покритието на камерата е било изпълнено с клинов свод. Проучвателят въстановя такова покритие въз основа на следните архитектурни характеристики – квадратния план на камерата, наличието на фасадна стена, правоъгълното преддверие и псевдоизодомния градеж от рустицирани блокове (Василчин 2006, 36). Тези характеристики сравнени с гробниците с полуцилиндричен свод в Североизточна Тракия правят това предположение много вероятно. Тук можем само да допълним, че не е изключено плановата схема на гробницата да е резултат от поне два етапа на изграждане: първоначално да е изградена само квадратната гробна камера, с покритие от полуцилиндричен свод и оформена фасада. Външното лице на фасадната стена е от блокове с еднаква височина. Тази техника на градеж е различна от приложена при вътрешното лице, което е от редуване на високи и ниски редове. Поради тази причина фасадната стена е с по-голяма дебелина от останалите. От приложената фотодокументация може да се предположи, че тази фасадна стена е долепена на fuga към северната и южната стена (Василчин 2006, обр. 3). Предгробната камера и дромосът са следващ етап/и в изграждането и функционирането на гробницата. Дебелината на стените – западна, северна и южна от 0,40-0,47 м и фундирането им са сравними с тези на гробниците с полуцилиндричен свод в Одесос и Мангалия. Особеност тук е описаният от проучвателя кожух от ломени камъни и пръст (Василчин 2006, 33), които не е обичаен за гробниците с полуцилиндричен свод, но е изключено това да са следи от обработката на блоковете на място. За съжаление

(Стоянова 2002а, 548, бел. 88). Най-рано гробниците с полуцилиндричен свод в Североизточна Тракия могат да се датират в края на IV – началото на III в. пр. Хр.

Строителни материали и техники на градеж. Основният строителен материал, използван за строителството на гробниците с полуцилиндричен свод е варовик. Варовикът е основен вид камък използван в Североизточна Тракия, наред с пясъчника, поради наличието на качествен кариери. Този факт трябва да се отбележи, защото както за Тракия, така и за Македония, са изключение примерите, при които за строителството на гробниците с полуцилиндричен свод е използван друг камък. Фактът впечатлява и на фона на многообразието от използвани видове камъни в гробничната архитектура в Тракия (Стоянова 2002б, 5-9).

Стените на гробниците са изградени от добре обработени квадри, полирани, а в отделни примери и рустицирани, най-често във варианти на псевдоизодомен градеж. Прилагането на изодомен градеж е по-скоро изключение (гробницата с кариатиди, Свещари и гробницата при с. Партизани). В изграждането на структурата на стените се наблюдават най-общо два варианта – едноредова и двуредова, двулицева с незначителен пълнеж от трошляк. В гробниците в Македония се използва не много качествен местен варовик (порос) и в повечето случаи стените са измазани с шукатура и оцветени. Стените са едноредови и двуредови, двулицеви³. В примерите от Североизточна Тракия само тези от Мангалия, са с данни за нанасяне на шукатура. Интересна особеност, която индиректно има отношение към конструкцията на свода е изграждането на външните надлъжни стени, а не само на фасадната, на гробницата с кариатидите в Свещари с добре обработени блокове, на места рустицирани. Това, съчетано с данните за натрупването на могилния насип и позицията на гробното съоръжение на нивото на древния терен предполага, че то е стояло поне известно време открито, видимо и разрушителните сили на конструкцията са „укротени“ от проектантите достатъчно надеждно само от дебелината на стените.

Друга особеност, която прави впечатление и вероятно има отношение към позицията на гробното съоръжение спрямо древния терен е фактът, че при голяма част от гробниците изградени на нивото на древния терен стените

липсват данни за това дали първоначално е изградена гробницата, и след тов могилния насип или обратно, което би дало допълнителна светлина в тази посока. Още аргументи в подкрепа на предположението за използването на конструкция от клинове е използването на железни скоби, залати с олово за хоризонтално свързване на блоковете, и наличието на правоъгълни отвори за вертикални връзки. Техниката на градеж и обработка на блоковете е една от най-прицизните познати сред гробниците от Тракия. Разбира се, не може да се изключи възможността покритието да е имитация на полуцилиндричен свод, изпълнена с техниката на конзолния свод, особено с оглед на новооткритите гробници от с. Ивански (Атанасов 2005, 184-185).

3 В същото време за гробниците от Македония се отбелязва, че трите им външни лица (на зидовете) с изключение на фасадата, никога не са правени, за да бъдат видими и това предопределя по-губата им обработка (Miller 1994, 6).

са двулицеви, двуредови и тяхната дебелина е повече от 0,50 – 0,60 м. Така за гробниците от Борово и Свещари тя се движи от 0,65 до 1,10 м. В същото време при гробниците, които са вкопани до петите на свода в древния терен дебелината на стените е около 0,50 м и зидарията е едноредова. Изключение от това е гробницата от с. Партизани (Василчин 2006,33). Увеличената дебелина на стените е в пряка връзка с конструкцията на свода, и това че могилният насип, поне първоначално, няма необходимата плътност, за да поеме страничния разпор⁴.

Планови схеми. При гробниците с полуцилиндричен свод от Североизточна Тракия се наблюдават следните планови схеми: 1. еднокамерни гробници без допълнителни помещения; 2. Еднокамерни гробници с дромос; 3. Двухкамерни гробници без допълнителни помещения; 4. Двухкамерни гробници с допълнителни помещения и 5. трикамерни гробници с дромос. Към първата група принадлежат гробниците от Борово, Одесос – м. Акчилар, м. Евксиноград и тази от ъгъла на ул. „Одесос” и ул. „Климент”, и гробници 2, 3 и 4 от Мангалия (Preda 1962, 166; Florescu, Daicoviciu, Rosu 1980, 38-39; Irimia 1984, 64-83), както и гробницата от Бабово, ако приемем по-ранното изграждане на гробната камера. Към втората група спадат две гробници от Одесос – тази в Ешил тепе и Вл. Варненчик и гробница 1 от Мангалия (2 май). Към третата група спадат три гробници от Свещари – тези от могила 12, могила 13 и Омуртагова могила. В четвъртата група попадат гробница 5 от Мангалия и макар и може би условно тази от с. Партизани. Последната група включва най-представителната гробница – с кариатидите от с. Свещари. Разграничаването въз основа на плановата композиция е отдавна предложено за гробничната архитектура в Тракия (Русева 2000, 50-51, табл. 1). Гробниците с полуцилиндричен свод както в Североизточна, така и в цяла Тракия не предлагат планови решения, различни от изведените. Но за по-цялостното изследване и за извеждането на по-сигурни връзки на влияния, вземането под внимание на конструкцията на покритието е задължително. С изключение на гробницата с кариатиди и гробницата от с. Партизани, всички останали примери на гробници с полуцилиндричен свод в Североизточна Тракия намират паралели в плановите схеми на гробниците в Македония (Orlandos 1968, Tab. 1).

Конструктивни особености. Предварително трябва да се подчертае, че наличната до този момент информация, не позволява да коментираме проблемите свързани с произхода на конструкцията. Материалът в Тракия не е показателен в това отношение⁵.

4 Използването на готови могилни насипи за изграждане на гробни съоръжения, вероятно не е свързано пряко с конструкцията на клиновия свод, т. к. практиката е засвидетелствана и при гробници с други конструктивни решения на покритието и съответно плана. Но не изключва възможността архитектите да са се възползвали от тази практика. Пример за това е гробница 1 от Мангалия (2 май).

5 Смята се не без основание, че една от причините за появата и масовото прилагане на клиновия свод е необходимостта да се съчетаят представително гробно съоръжение вкопано в

Много важен проблем свързан с конструкцията на полуцилиндричния свод на гробниците е ситуирането на гробното съоръжение спрямо нивото на древния терен. Обичайно гробниците с полуцилиндричен свод (и не само те) в Македония са вкопани под земята (най-малко до петите на свода), ако не изцяло и върху тях лягат могилените насипи⁶. Същата практика има и при гробниците с полуцилиндричен свод в Северното Черноморие. В Североизточна Тракия една част от гробниците с полуцилиндричен свод също са вкопани до петите на свода в древния терен – Одесос (Вл. Варненчик, Ешил тепе), Бабово, Мангалия 2 (Калатис) и може да се предположи и за останалите гробници от Одесос и Мангалия. Всички останали примери са изградени на нивото на древния терен. Вкопаните в древния терен гробни съоръжения не са обичайни за Тракия и освен посочените примери на гробници с полуцилиндричен свод, са изключение. Фактът, че строителите не се притесняват да строят и двата варианта, трябва да се свърже по-скоро не с директно следване на модела – македонска гробница, а с погребването на лица от чужд, вероятно македонски произход⁷.

Използването на клиновия полуцилиндричен свод е само един от възможните варианти практикувани за покриване на правоъгълни в план гробни съоръжения, или части от тях (гробните камери). Със същия успех за тази цел са използвани и двускатни покрития от плочи или многобройните варианти на конзолния свод. Конзолният купол също така успешно се е справял с товара от могиления насип. Тези наблюдения дават основание да се заключи, че не липсват на конструктивни възможности и плановите схеми са причината за масовото разпространение на клиновата конструкция. Причините трябва да се търсят в новите обемни и естетически достойнства, които предлага типа „македонска“ гробница от една страна и засиленото македонско присъствие през ранноелинистическата епоха от друга.

По отношение на връзката фасада конструкция могат да се посочат две основни решения. Преобладаваща е изявата на конструкцията на полуцилиндричния клинов свод на фасадата. Единствено засега гробницата от Борово предлага фасада, завършваща с фронтон, скриващ конструкцията на свода.

древния терен (свързано с погребалните практики и вярванията на древните македони за позицията на света на мъртвите) с мощния могилен насип.

6 В тази посока е интересна новооткритата в близост до Мъглиж куполна гробница, вкопана в древния терен (Китов 2005, 43-46). Употребата на секторни тухли за изграждането на купола дава възможност гробницата да се датира най-рано във времето края на I - нач. на II четвърт на III в. пр.Хр., когато масово е използвана печената тухла като строителен материал в района на Казанлък.

7 В тази посока е интересна новооткритата в близост до Мъглиж куполна гробница, вкопана в древния терен (Китов 2005, 43-46). Употребата на секторни тухли за изграждането на купола дава възможност гробницата да се датира най-рано във времето края на I - нач. на II четвърт на III в. пр.Хр., когато масово е използвана печената тухла като строителен материал в района на Казанлък.

В гробничната архитектура на Македония има по-скоро предпочитание към скриване на конструкцията на свода, но са познати и решения, при които тя е изявена⁸.

Сред паметниците с полуцилиндричен свод в Североизточна Тракия тези от Борово, Свещари (гробницата с кариатидите и тази от могила 13), Одесос (Ешил тепе, Акчилар, на ъгъла на ул. „Одесос” и ул. „Климент”, Вл. Варненчик) и 4 от гробниците от Мангалия предоставят данни за анализ на конструкцията на свода. Останалите паметници са или разрушени и анализът е несигурен или липсват достатъчно публикувани данни. Това което може със сигурност да се отбележи по отношение на конструкцията на полуцилиндричния свод е изграждането му при посочените примери от редове от клинове с различна дължина и най-често с различна ширина, като е следвана формата на полуцилиндър. Масовият случай е този, при който дебелината на блоковете е равна на тази на изграждащите стените, върху които ляга сводовата конструкция. Не са изключение обаче и примери, при които дебелината на клиновете е по-малка – особено впечатление прави гробницата с кариатидите от Свещари, могила 13 и Мангалия 1 (2 май). Може да се предположи, че по този начин е търсено облекчаване на напреженията върху носещите стени и оптимален вариант, при който олекотената конструкция на свода (собствено тегло) е достатъчна за поемане на натоварванията, появили се в резултат от натрупването на могилата, и от характерния за сводовата конструкция разпор.

Броят на клиновете, изграждащи свода, обикновено е нечетен и варира от 9 до 17. Трябва да се отбележи, че той не зависи пряко от ширината на камерите и съответно радиуса на свода. Очевидно е, че различните размери на клиновете и техният брой не притесняват архитектите (Stoyanova 2007, 578).

Много важно свидетелство за практическия метод на проектиране на покритието от клинове над дадено помещение е документирано в гробницата с кариатиди в Свещари. Върху външната страна на североизточната стена на гробната камера е изчертан с червена креда (Rötel) половината от свода (8 клина и половина) на гробната камера (17 клина) в мащаб 1:1. С основание се приема, че проект на свода е изчертан преди действителното му изграждане (Чичикова 2005, 17–18).

Наличната информация за употребата на железни скоби и щифтове в конструкцията на свода е ограничена, и по-скоро подсказва ограничената им употреба. Като цяло скрепващи елементи са ограничено употребявани и в структурата на стените на гробниците с покритие от полуцилиндричен свод (гробницата с кариатидите, Свещари; Борово и с. Партизани). Същите наблюдения има и за гробниците в Македония (Miller 1994, 6; сравни и Boyd 1978, 81).

8 Предпочитането на едно от двете решения вероятно е свързано с много фактори, и съчетани със свободата, която имат елинистическите архитекти всъщност поражда огромното разнообразие.

Особеностите на изграждане на сводовата конструкция са свързани и с плановите схеми на гробниците. Наблюдават се няколко варианта.

Двукамерните гробници са решавани като правоъгълник, с две по-дебели носещи стени, поемащи разпора на сводовата конструкция и три напречни, обикновено по-тънки с еднаква височина, а може и оформление, които поемат общия за двете камери свод. Междинната стена между предгробната и гробната камера може да бъде изградена без връзка с надлъжните носещи стени и на практика след изграждането на свода. Евентуалното и разрушаване, не би довело до разрушаването на конструкцията на свода. По този начин са оформени междинните стени при гробницата от Свещари, могила 12. На практика без връзка с надлъжните стени могат да бъдат оформени и лицевата и задната стена, особено при еднокамерните гробници с еднолицев градеж⁹. По-особен случай представлява гробницата от могила 13, Свещари. При нея няма изрично указание за наличие на връзки между надлъжните и напречната междинна стена. Освен това сводовете в двете камери, които имат еднаква ширина и височина, са решени с различен брой клинове – 9 в предгробната и 11 в гробната камера. Според проучвателя сводовете не лягат върху междинната за двете камери стена, което е малко вероятно (Гергова 1996, 54). Теоретично се изтъква, че в случаите, в които сводът ляга върху люнетите, не е необходимо изграждането на скеле (Gossel 1980, 15).

Друг тип връзки и изграждане на пространството има при гробниците, състоящи се от гробна и/или предгробна камери и дромос. За паметниците от Одесос - Вл. Варненчик и Ешил тепе, и Мангалия, 2 Май е отбелязано, че дромосът се долея на фуга към гробната камера. Паметниците са замислени като единна планова схема, а всяка част от тях – дромосът и камерата (камерите), са решени като отделни, конструктивно самостоятелни тела, което се явява статическа, конструктивна и естетическа необходимост. Липсата при дромоса на напречни стени, поставя като задължително изграждането на дървено скеле за направата на свода (Gossel 1980, 15).

Най-сложно конструктивно изграждане представя гробницата с кариатидите. Трите камери са покрити с различни във височина сводове. Няма данни за точните конструктивни връзки между отделните помещения преди засводяването и респективно на отделните сводове. Решеният с по-малка височина свод на предгробната камера ляга върху външната, надлъжна носеща стена и върху надлъжната стена, отделяща я от страничната камера. Напречно сводът е изявен от една страна върху фасадата, а от друга, част от клиновете му се зацепват/подпират в напречната стена на гробната камера. Сводът на гробната камера, ляга върху двете надлъжни стени. Неговата височина е най-голяма. Стената между предгробната камера и страничното помещение “поема” натоварването от двата свода. Особеност тук е нейната малка дебелина, спрямо

9 Одесос, м. Акцилар и с. Партизани - виж. бел. 2.

външните носещи стени – 0,38 м. Това не е случайно. Двата свода са изградени като свързана, верижна конструкция. Разпорът, който се получава от тях при междинната стена, при неговото разлагане на хоризонтални и вертикални сили, взаимно се унищожават. Само това, че помещенията, а от тук и сводовете са с различни метрични параметри води до оставането на незначителна остатъчна сила, която не е проблем за поемане. Това на практика е позволило и олекотяването и – с отвори за прозорец и врата. По същество приложеният тук начин на изграждане е новост, дори откритие за възможностите на сводовата клинова конструкция. Тази верига от сводове може да бъде увеличена до “безкрайност”, което означава, че с нея може да бъде покрито/затворено всяко едно пространство. От известните до момента паметници с приложена конструкция на истински клинов свод има такива, които показват подобно решение. Единият е гробницата близък при Верия (Miller 1994, 34 А и цит. лит.). Тук междинната стена между двата свода не е с намалена дебелина. Паметникът се датира във II в. пр. Хр. Вторият е т. нар. Екседра на Атал I (241-197) в Делфи. Строителството ѝ се датира във втората половина на III в. пр. Хр. (Boyd 1978, 94-96). До откриването на паметник с по-ранна дата от тази на Свещарската гробница, трябва да се приеме, че приложеният в нея конструктивен подход е истински принос в историята на развитието на клиновия полуцилиндричен свод.

С оглед на многобройните примери от територията на Древна Македония и Мала Азия паметниците от Североизточна Тракия показват високо ниво на познаване на клиновата конструкция и следване на постиженията и. Вероятно са различни пътищата на проникване и прилагане на този свод и като цяло на типа гробница на територията на Североизточна Тракия – чрез готови схеми и точното им следване, развиването на такива съобразно местните изисквания и разбирания за представително гробно съоръжение, битуването им съвместно с коренно различни от конструктивна гледна точка модели и влиянието между тях.

Тук е мястото да се разгледат и две гробници от Ивански (Атанасов 2005, 184-185). Те се състоят от гробна и предгробна камера, схема обичайна за гробниците с полуцилиндричен свод. Покритието им е изградено чрез конзолен свод, който имитира отвътре по форма полуцилиндър. Друга интересна особеност е изграждането на фасадна стена, която скрива конструкцията на покритието. Плановата схема, имитацията на полуцилиндричен свод и фасадната стена, рамките на вратите и дори интериора с клине и дифрос са елементи, които твърде много напомнят на гробниците с полуцилиндричен свод. Анализът и на други подобни примери ще даде отговор на въпроса дали този специфичен архитектурен модел е пряко повлиян от македонския тип гробница или е резултат от друго развитие (Stoyanova 2007, 579-580). Много по-вероятно е обаче първото решение.

Ордерни елементи и ателиета. Сред гробниците с полуцилиндричен

свод в Североизточна Тракия са и едни от най-добрите примери за прилагането на гръцките ордери в гробничната архитектура – гробницата с кариатиди от с. Свещари, гробниците в могила 12 и 13, Омуртагова могила и гробницата от Борово. Гробниците от Свещари, с изключение на тази от Омуртагова могила, са широко дискутирани и детайлно разгледани в литературата (Василева 1987, 1-9; Вълева 1993, 45-55; 1994, 55-62; 2006, 229-241; Чичикова 1983 А, 18-25; 1983 В, 25-30; 1988, 125-143; 1998, 25-29; 2005, 17-24; 2006, 39-61; Fol, Chichikova, Ivanov, Teofilov 1986; Chichikova 1992, 143-163; Čičikova 1989, 205-217; Гергова 1996; Стоянов 1990, 122-133; Valeva 1993, 119-126; Русева 2000, 134-154; Стоянова 2002а, 535-536, 540-542; 2008, 42-58). Детайлните проучвания по отношение на ордерната украса дават възможност да се видят много ясни връзки от една страна с водещи центрове като Пелопонес и Македония, а от друга с такива от Мала Азия, както и да се потърси местното им претворяване с водещата роля на поръчителя (Вълева 2005, 286-289). Част от „странностите“ позволиха на М. Чичикова да говори за тракийски приноси в архитектура на гробницата с кариатиди (Чичикова 2006, 39-61). Анализът на букраниите на входа на гробницата с кариатиди и сравняването им с олтари и храмови постройки от колониите по Северозападно понтийското крайбрежие, ясно показва широкото разпространение на мотива в района и следваните водещи паметници (Стоянова 2008, 42-58). Друг много показателен елемент са рамките на вратите. Гробниците от Свещари и Борово са с дорийски рамки на входовете, които са характерна и за македонската гробнична архитектура. От друга страна конструкцията на плъзгащите се врати ясно насочва към връзки с Кария и Ликия, дефинирани и от декоративната схема на каменните крила, познати до този момент от гробницата с кариатиди, от тази в могила 13 и Борово (Стоянова 2002а, 535-536, 540-542). Само посочените характеристики са достатъчни, за да се види много ясно дейността на регионална архитектурна школа/и в района, получила специфично развитие в резултат от близостта и с гръцките колонии по брега на Черно море, развитието на мощния гетски династичен център и присъствието на Лизимах тук в края на IV – началото на III в. пр. Хр. Тази комбинация определя влиянието на чисто елинистически тенденции в ордерната архитектура, използването на модни планови и конструктивни схеми, еklektизмът по отношение на избора на ордерни елементи и комбинациите от тях. В тази посока на разглеждане ни води и местоположението на гробниците с полуцилиндричен свод. Те са концентрирани около района на гетската столица Хелис и вероятно друг не по-малко важен център на гетската държава в района на Борово (Стоянов 1990, 123; Стоянов 2001, 172-178; Стоянов 2006, 28-31), а другите два големи центъра са около Одесос и Мангалия, и с. Партизани, където също е документиран селищен център (Лазаров 2003а, 34; 2003б, 35-36; 2004, 68-69; 2006, 227-228; Кръстева 2003, 36-37).

Разгледаните по-горе особености на гробниците с полуцилиндричен свод

в Североизточна Тракия позволяват с нов поглед да се обърнем към гробничната архитектура в района и нейното място в развитието на този тип паметници в Тракия и Източното Средиземноморие през елинистическата епоха.

ЛИТЕРАТУРА:

- Атанасов, Г. 2005.** Тракийски археологически паметници в района на Смядово в Шуменска област. – В: Земите на България люлка на тракийската култура, II, София, 183-187.
- Василева, Д. 1987.** Гробницата при Свещари – проектиране, оразмеряване и конструкция. – Археология, 2, 1-9.
- Василчин, И. 2006.** Каменна гробница до село Партизани, Провадийско. – ИНМБ, XLII (LVII), 2006, Варна 2007, 33-38.
- Вълева, Ю. 1993.** Пропорции и форми на архитектурните елементи в Свещарската гробница с кариатиди. – Проблеми на изкуството, 1, 45-55.
- Вълева, Ю. 1994.** Тракийски и македонски монументални гробници. – Проблеми на изкуството, 3, 55-62.
- Вълева, Ю. 2005.** Прилагане на гръцките ордери в украсата на тракийските гробници. – В: Heros Nephaisistos. Studia in honorem Liubae Ogdenova-Marinova, Велико Търново, 281-301.
- Вълева, Ю. 2006.** Формата на антовите капители в гробница № 13 в Свещари. – В: Хелис V (Гетите – култура и традиции. 20 години проучвания на Свещарската гробница и резервата „Сборяново“), С., 229-241.
- Гергова, Д. 1996.** Обредът на обезсмъртяването в Древна Тракия. С.
- Гергова, Д. 1998 А.** Елинистическите некрополи на Сборяново. – В: Гергова, Д., Стоянов, Т. (съставители). По стъпалата на времето. С., 30-40.
- Гергова, Д. 1998 Б.** Източен могилен некропол. Каталог. – В: Гергова, Д., Стоянов, Т. (съставители). По стъпалата на времето. С., 64-66.
- Гергова, Д. 2004.** Сборяново. Свещената земя на гетите. С.
- Иванов, Б. 2008.** Спасителни проучвания на могила „Таушан юк“ при гр. Балчик. – Археологически открития разкопки през 2007 г., С., 300-301.
- Китов, Г. 2003.** Долината на тракийските владетели (II). – Археология, 2, 28-42.
- Китов, Г. 2005.** Долината на тракийските владетели. Варна.
- Китов, Г. 2005 А.** Александровската гробница. Варна.
- Кръстева, М. 2003.** Археологически проучвания на околomoгилното пространство на могила №3, южен некропол на крепостта Арковна в землището на с. Партизани, Дългополска община. – Археологически открития и разкопки през 2002, С., 36-37.
- Лазаров, Л. 2003а.** Спасителни археологически проучвания на вр. Голяма Арковна, 29. X - 15.XI.2002 г. – Археологически открития и разкопки през 2002, С., 34.
- Лазаров, Л. 2003б.** Археологически проучвания на вр. Малка Арковна, общ. Дългопол, 19. VI - 11.VII; 20-23.VIII.2002 г. – Археологически открития и разкопки през 2002, С., 35-36.
- Лазаров, Л. 2004.** Археологически проучвания на връх Голяма Арковна през 2003 г. – Археологически открития и разкопки през 2003, С., 68-69.
- Лазаров, Л. 2006.** Проучвания на връх Голяма Арковна. – Археологически открития и разкопки през 2005, С., 227-228.
- Матева, Б., Ж. Михайлова, В. Минев 2002:** Историко – археологически резерват Сборяново. Пловдив.
- Русева, М. 2000.** Тракийска култова архитектура. Ямбол.
- Станчев, Д. 2002.** „Македонски“ тип гробница от Борово, Русенско. – In: Thrace and the Aegean. Proceedings of the Eighth international congress of Thracology, Sofia – Yambol, 25 – 29 September

2000, S., 615–626.

Стоянов, Т. 1990. Гробничната архитектура в Североизточна Тракия в светлината на контактите с Мала Азия (VI – III в. пр. н. е.). – ТАВ, IV, 122-133.

Стоянов, Т. 1996. Гетската столица при Сборяново – проучвания, резултати, исторически проекции. – История, 5-6, 84-92 (част I).

Стоянов, Т. 1997. Гетската столица при Сборяново – проучвания, резултати, исторически проекции. – История, 1-2, 72-84 (част II).

Стоянов, Т. 2001. Гетската държава (средата на IV – средата на III в. пр. Хр.). – В: Държавността в историята. Доклади от научна конференция, проведена на 6-8 ноември 1998 в Гюлежица. С., 169-188.

Стоянов, Т. 2006. Селищният модел в Североизточна Тракия през елинистическата епоха в контекста на проучванията в Сборяново. – В: Селищен модел в Североизточна България, Сборник Есенни четения Сборяново – 2006, IV, Варна 2006, 20-42.

Стоянова, Д. 2002а. „Гръцката врата“ в Тракия.” – В: Питун. *Studia in honorem prof. Ivani Magazov*, С., 532–549.

Стоянова, Д. 2002б. Монументална архитектура в Тракия V – III в. пр. Хр. Строителни материали, техники, конструкции, ордери. Автореферат на дисертация, София.

Стоянова, Д. 2008. Букраниите от гробницата в Гинина могила, с. Свещари. – В: Погребални практики и ритуали, Сборник Есенни четения Сборяново – 2007, V, Варна 2008, 42-58.

Хатглас, Й. 2006. Свещарската гробница и другите сепулкрални обекти с полуцилиндричен свод в България от елинистическата епоха. – В: Хелис V (Гетите – култура и традиции. 20 години проучвания на Свещарската гробница и резервата „Сборяново”), С., 123-131.

Чичикова, М. 1983 А. Гробницата от Свещари. – Изкуство, 4, 18-25.

Чичикова, М. 1983 Б. Тракийската гробница край село Свещари. – МПК, 3, 25-30.

Чичикова, М. 1988. Свещарската гробница – архитектура и декорация. – ТАВ, III, 125-143.

Чичикова, М. 1998. Тракийската гробница с кариатиди от Свещари. – В: Гергова, Д., Т. Стоянов (съставители). По стъпалата на времето. С., 25-29.

Чичикова, М. 2005. План на свода на гробницата с кариатиди край Свещари (III в. пр. Хр.). – В: Хелис IV (Изследвания, резултати и проблеми в “Сборяново”), С., 17-24.

Чичикова, М. 2006. Тракийски приноси в архитектурата и декорацията на царската гробница с кариатиди от Свещари. – В: Хелис V (Гетите – култура и традиции. 20 години проучвания на Свещарската гробница и резервата „Сборяново”), С., 39-61.

Шкорпил, К. и Х. 1898. Могили. Пловдив.

Шкорпил, К. 1930 – 1931. Археологически бележки от Черноморското крайбрежие. – ИАИ, VI, 57-88.

Andronikos, M. 1987. Some reflections on the Macedonian Tombs. – BSA, 82, 1-16.

Boyd, T., D. 1978. The Arch and the Vault in Greek Architecture. – AJA, 82, 1, 83-100.

Chichikova, M. 1992. The Thracian Tomb near Sveshtari. – Хелис, II, 143-163.

Čiĭikova, M. 1989. Tombeau royal de Sveštari et certains aspects du culte sepulcral Thrace. – In: Thracians and Mycenaans. Proceedings of the Fourth International congress of Thracology, Rotterdam, 24 – 26 september 1984, Editet by J. G. P. Best and N. M. W. de Vries. Leiden – Sofia, 205-217.

Fedak, J. 1990. Monumental Tombs of the Hellenistic Age: A studi of selected tombs from the Pre-classical to the Early Imperial Era. Toronto – Buffalo – London.

Florescu, R., H. Daicoviciu, L. Rosu. 1980. Dictionar enciclopedic de arta veche a Romaniei. Bucuresti.

Fol, A., Chichikova, M., Ivanov, T., Teofilov, T. 1986. The Thracian Tomb near the village of Sveshtari. Sofia.

Gergova, D. 1992 А. The problem of the Plundered Thracian Tombs and its proposed solution: A new method aplied during exavations. – In: Hainrich Schliemann. Grundlagen und Ergebnisse moderner Archäologie 100 Jahre nach Schlimanns Tod. 284- 292.

Gergova, D. 1992 Б. Studies of Tumulus № 13 from the Eastern Necropolis of Sveshtari (Preliminary

communication). – Хелис, II, 118-126.

Gossel, B. 1980. Makedonische Kammergräber. Berlin.

Hatlas, J. 2002. Grobowce trackie tak zwanego “macedońskiego” typu na obszarze Bułgarii oraz Turcji europejskiej w późnej epoce żelaza – uwagi wstępne. – In: *Studia nad kulturą antyczną II*, Opole, 97–115.

Hoepfner, W. 1971. Ein Kammergrab im bithynisch-paphlagonischen Grenzgebiet. – *AM*, 86, 125-139.

Irimia, M. 1984: Mirminte plane si tumulare din zona litorala a Dobrogei (sec. IV – II t. e. n.) si problema apartenentei loretnice. – *Thraco – Dacia*, V, 1-2, 64-83.

Miller, St. 1994. The tomb of Lison and Kallikles: A Painted Macedonian tomb. Mainz am Rhein.

Oppermann, M. 2004. Die westpontischen Poleis und ihr indigenes Umfeld in vorrömischer Zeit. Langenweißbach.

Orlandos, A. 1968. Les matériaux de construction et la technique architecturale des anciens Grecs. Paris, part II.

Papasima, T., Georgescu, V. 1994. Însemnări pe marginea sgraffiti-lor din mormântul elenistic de la Mangalia. - *Pontica* 27, 223–228.

Preda, C. 1962. Una nuova tomba a volta scoperta presso Mangalia – Callatis. – *Dacia*, VI, 157-172.

Stoyanov, T. 1998. Who was buried in the Caryatids’ tomb at Sveshtari? – In: *Thraia 12* (Studia in honorem Christo Danov), Serdicae, 103–107.

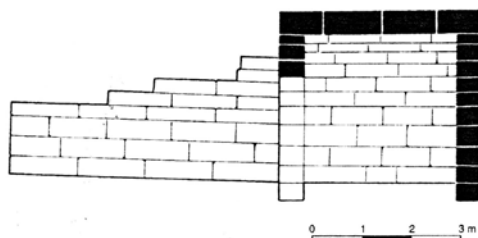
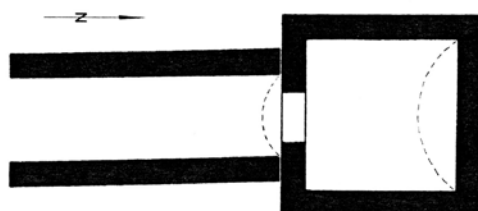
Stoyanova, D. 2007. Barrel-wedged vault in the tomb architecture in Thrace: models and vogue. – In: *Thrace in the Graeco-Roman world. Proceedings of the 10th international congress of Thracology*, Komotini – Alexandroupolis 18-23 October 2005, Athens, 575-587.

Tomlison, R., A. 1987. The Architectural Context of the Macedonian Vaulted Tomb. – *BSA*, 82, 305-312.

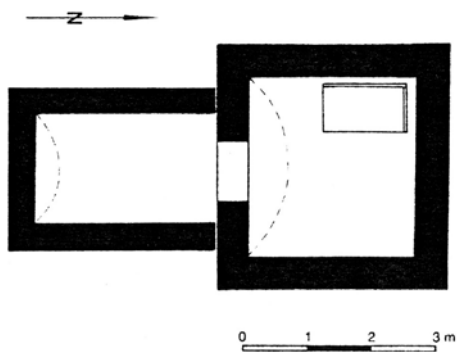
Valeva, J. 1993. Hellenistic Tombs in Thrace and Macedonia: Their Form and Decorations. – In: *Functional and spatial analysis of Wall painting. Proceeding of the Fifth International Congress on Ancient Wall Painting*, Amsterdam, 8-12 September 1992, edited by Eric M. Moormann, Leiden 1993, 119-126.

Wesenberg, B. 1991. Zur Entstehung des griechischen Keilsteingewölbes. – *Bautechnik der Antike*, 5, 252-258.

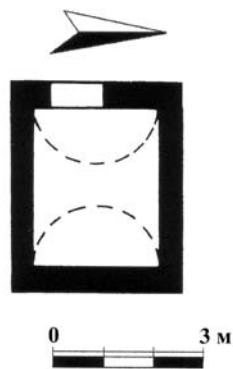
Παντεράλης, Α. 1972. Ο νεος μακεδονικός τάφος της Βεργίνας. – *Μακεδονικά*, 12, 147-182.

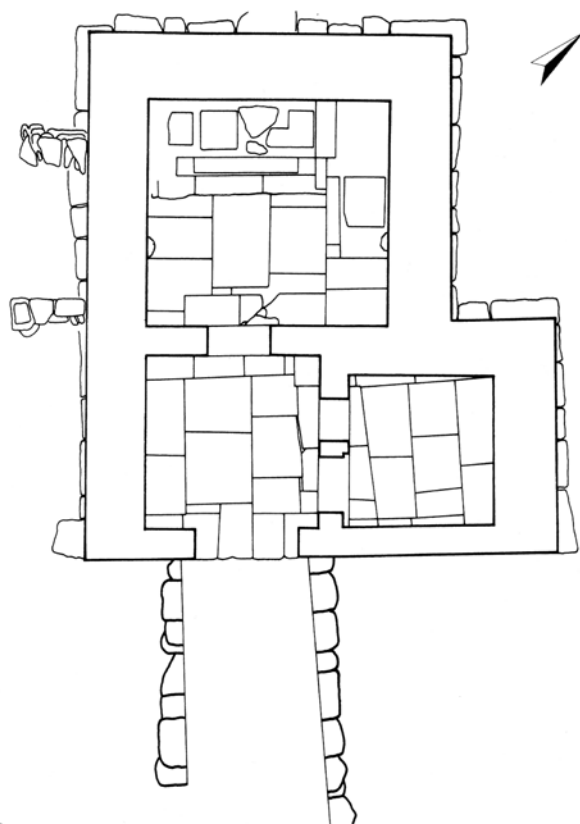
Фиг. 1. Гробницата от Владислав Варненчик, Одесос.
План и надлъжен разрез (по Мирчев 1958).

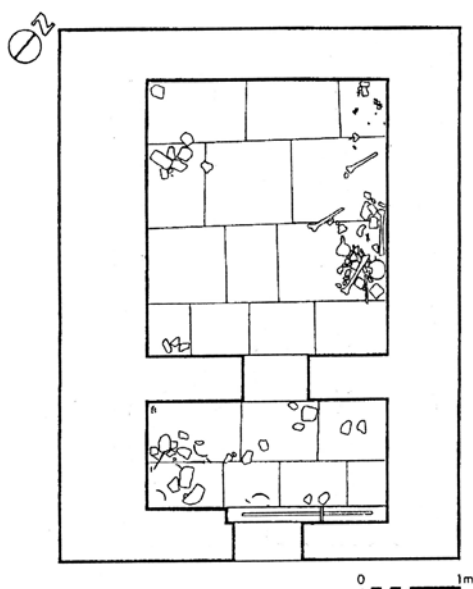
Фиг. 2. Гробницата от Ешил тепе, Одесос.
План (по Мирчев 1958).

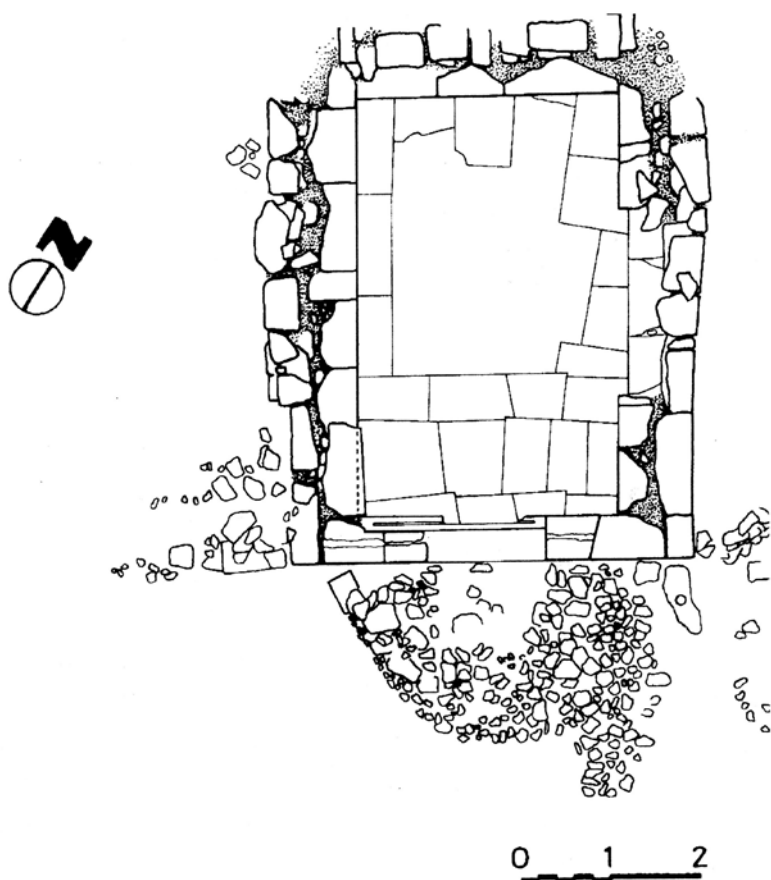
Фиг. 3. Гробницата в м. Акчилар, Одесос.
План (по Мирчев 1958).

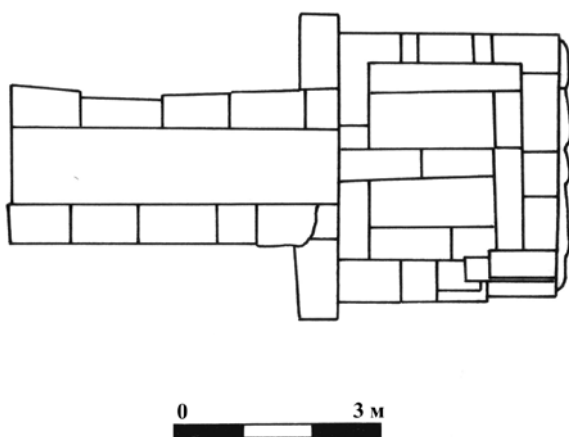
Фиг. 4. Гробницата с кариатиди, с. Свещари. План (по Чичикова 1998).

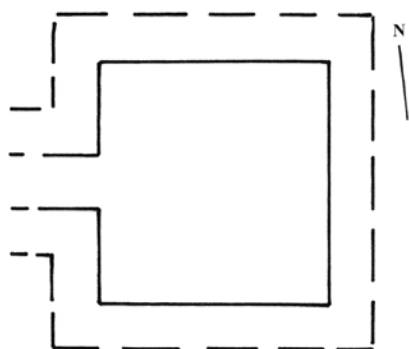
Фиг. 5. Гробницата в могила 13, с. Свещари. План (по Гергова 1996).

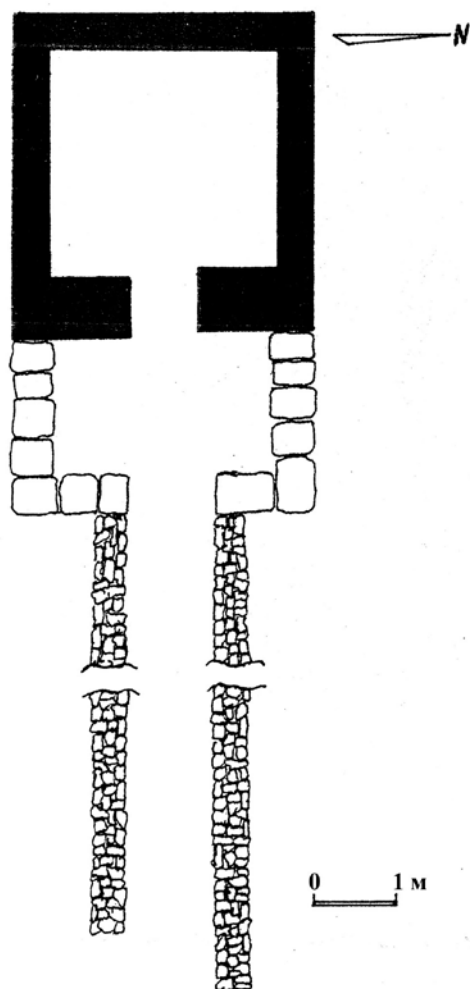
Фиг. 6. Гробницата в могила 12, с. Свещари. План (по Гергова 1996).

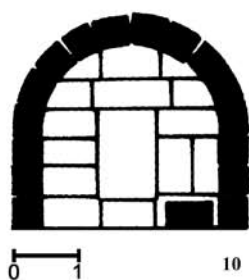
Фиг. 7. Гробница 1 от Мангалия (2 май). План (по Preda 1962).

Фиг. 8. Гробница 4 от Мангалия. План (по Irimia 1984).

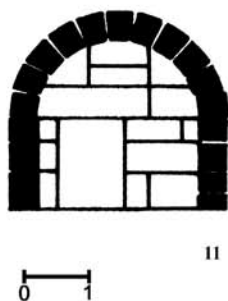
Фиг. 9. Гробницата от с. Партизани. План (по Василчин 2006).

10

13

11

14

15

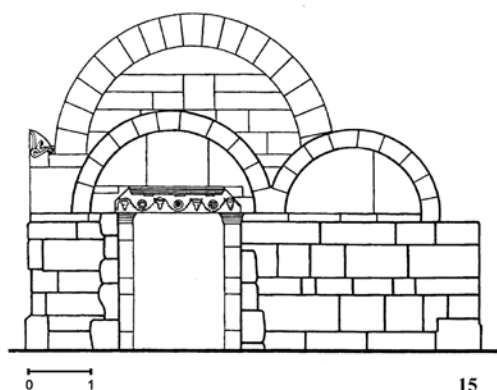
Фиг. 10. Гробницата от Ешил тепе, Одесос. Свод на гробната камера (по Мирчев 1958).

Фиг. 11. Гробницата от Акчилар, Одесос. Свод на гробната камера (по Мирчев 1958).

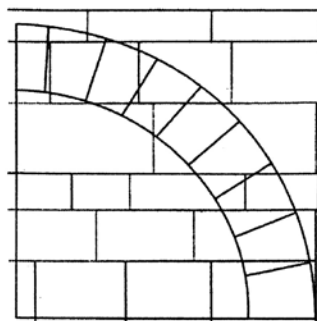
Фиг. 12. Фасадата на гробницата от Акчилар, Одесос (по Мирчев 1958).

Фиг. 13. Гробницата от ул. „Климент” и ул. „Одесос”, Одесос (по Шкорпил 1930–1931).

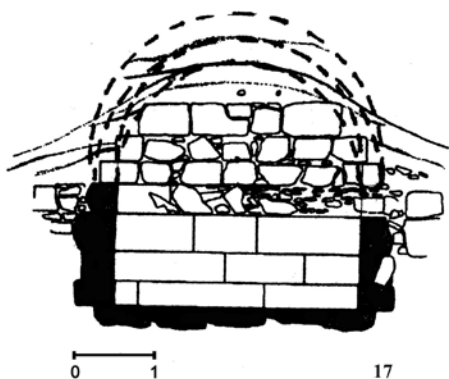
Фиг. 14. Гробницата от Вл. Варненчик, Одесос. Сводът на гробната камера (снимка Д. Стоянова).

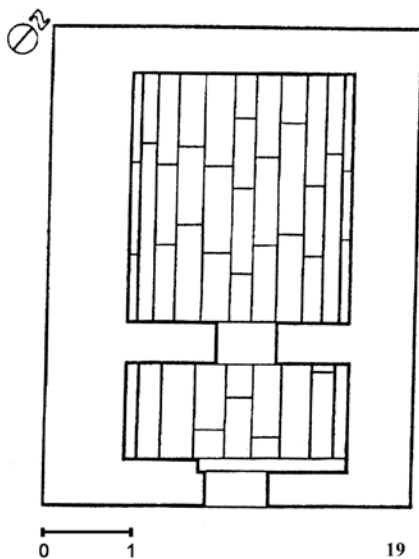
15

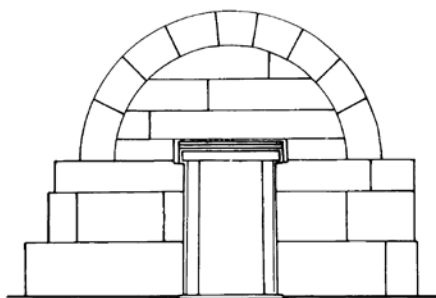
16

17

19

18

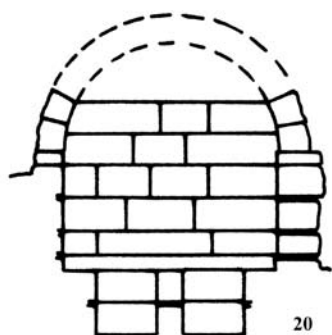
Фиг. 15. Фасадата на гробницата с кариатиди, Свещари (по Чичикова 1998).

Фиг. 16. Проект на свода на гробната камера на гробницата с кариатиди, Свещари (по Чичикова 2005).

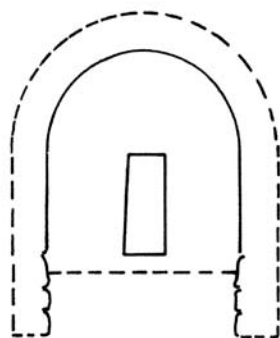
Фиг. 17. Гробницата в могила 12 (по Гергова 1996) с варианти на реконструкция на свода (Д. Стоянова).

Фиг. 18. Фасадата на гробницата в могила 13 (по Гергова 1996).

Фиг. 19. Клиновете от сводовата конструкция на гробницата от могила 13 (по Гергова 1996).

20

21

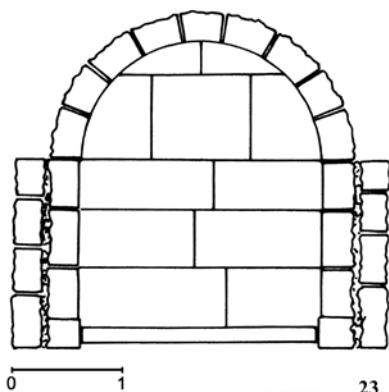
22

Фиг. 20. Сводът на гробната камера на гробница 1 (2 май) в Мангалия (по Preda 1962).

Фиг. 21. Напречен разрез на гробница 4 от Мангалия (по Irimia 1984).

Фиг. 22. Фасада на гробница 2 от Мангалия (по Preda 1962).

Фиг. 23. Напречен разрез на гробницата от Борово (по Станчев 2002).

23

BARREL-VAULTED TOMBS IN NORTHEASTERN THRACE

Daniela Stoyanova

Summary

There are numerous barrel-vaulted tombs in Thrace, dated to the Hellenistic period. So far, the largest group has been discovered in Northeastern Thrace. To this group belong remarkable monuments of the Hellenistic architecture such as the tombs at Sveshtari and Borovo that could be completed with evidence from the rest to offer a brief overview of the building materials and techniques that were applied, of the layout, the specifics of the construction of the vault, and the presence of elements of architectural orders.

The separate study of the barrel-vaulted tombs is predefined by the specifics of the covering that in its turn requires specific construction of the walls and layout of the monument as a whole. The barrel-vaulted tombs in Northeastern Thrace, discovered until now, could be listed as follows: five around Odessos (Fig. 1-3, 10-14); four around the village of Sveshtari – in the vicinity of the Getic capital Helis (Fig. 4-6, 15-19); five around Mangalia (Callatis) (Fig. 7-8, 20-22); and one at Borovo. With a high degree of probability, one could add to this group the tomb in the Tyutyukler locality near Kavarna, the one at Partizani, and the one at Babovo. The barrel-vaulted tombs in Northeastern Thrace could be dated to the late 4th and early 3rd c. BC.

Limestone is the main building material that was used in the tomb's construction. The walls are built of ashlar in variations of the pseudo-isodomic technique, the use of the isodomic being more an exception (the Tomb with Caryatids at Sveshtari, the one at Partizani). The thickness of the walls was achieved with one or two blocks. Only some of the tombs at Callatis had plastered walls. There is another specific that could be related to the position of the structure regarding the terrain: most of the tombs that were constructed on the ancient terrain have walls more than 0.5-0.6 m thick (Sveshtari, Borovo). The tombs that were dug into the ground up to the beginning of the vault have walls that are about 0.5 m thick. Funerary structures dug into the ground are not the usual type for Thrace and could point to a different, probably Macedonian ethnicity of the deceased.

The following layouts could be observed in the barrel-vaulted tombs in Northeastern Thrace: 1. Tombs with one chamber and no additional structures (Borovo; Odessos – the one in Akchilar locality, the one at Evksinograd, and the one at the corner of Odessos Str. and Kliment Str.; Mangalia – Tombs 2, 3, and 4); 2. Tombs with one chamber and a dromos (Odessos – Eshil Tepe and Wl. Varnenchik; Mangalia – Tomb 1 (2 May)); 3. Tombs with two chambers and no additional structures

(Sveshtari – Tumulus 12, Tumulus 13, and Omurtagova Tumulus); 4. Tombs with two chambers and additional structures (Callatis – Tomb 5; possibly the one at Partizani); and 5. Tombs with three chambers and a dromos (the Tomb with Caryatids at Sveshtari).

Regarding the relation between the façade and the construction, two basic models could be distinguished. In most cases, the construction of the barrel vault could be seen on the façade. Only the tomb at Borovo has a façade with a pediment that conceals the construction of the vault.

The analysis of the well-preserved monuments demonstrates that the barrel vault was constructed of wedges of different length and width. In most cases, the blocks are as thick as the ashlar of the walls, on which the vault is resting. There are however a few examples of wedges with smaller thickness (the Tomb with Caryatids and Tumulus 13 at Sveshtari, and Mangalia 1(2 May)). The number of the wedges of the vault is usually odd and varies between 9 and 17. It should be noted that is not directly dependent on the width of the chamber and respectively the radius of the vault. Iron clamps and dowels were rarely used in the walls and the vaults of this type of tombs (the Tomb with Caryatids at Sveshtari, the tombs at Borovo and Partizani).

There are various types of relations of the general layout to the vaulted construction that could be observed in one- and two-chambered tombs, and the Tomb with Caryatids demonstrates the greatest complexity. There were probably different ways of penetration and application of the vault and of the type as a whole in Northeastern Thrace – through strict replication of imported models, development of new ones in accordance with the local requirements and concepts of monumental funerary structures, coexistence of barrel-vaulted tombs with structures with very different constructions and mutual influences between them. In this respect, two newly discovered tombs at Ivanski could be adduced, as they have layouts, corbel vaults, façades, doorframes, and interiors that are all very similar to those of the barrel-vaulted tombs. The analysis of more such examples could answer the question if this specific architectural model was directly influenced by the Macedonian type or had another course of development.

Among the barrel-vaulted tombs in Northeastern Thrace, in the tombs at Sveshtari and Borovo, one could see some of the best examples of the use of Greek orders in funerary architecture. The order decoration offers the chance to trace clear connections to leading centres as Peloponnesus and Macedonia, as well as to Asia Minor, and in the same time to look for its local interpretation.

The above-mentioned specifics seem to outline the activity of local architectural school/s that owed its characteristic development to the proximity between the Greek colonies on the Pontic coast and the strong dynastic centre of the Getae, as well as to the presence of Lysimachus in the region in late 4th and early 3rd c. BC.

ЕЛИНИСТИЧЕСКО ПОДМОГИЛНО ГРОБНО СЪОРЪЖЕНИЕ КРАЙ СЕЛО БОЖУРЕЦ, КАВАРНЕНСКО

н.с. Игор Лазаренко, Елина Мирчева, Пенко Георгиев

Село Божурец се намира в западния край на Чиракманското плато (източна част от Добруджанското плато), на четири километра южно от Каварна. Според Археологическата карта на България в неговото землище са регистрирани антично селище, което попада в чертите на селото, античен (?) вал на изток до самото село и елинистически могилен некропол, който е разположен в местността Адата, по протежение на цялото плато от вала при с. Божурец до руините на античния град Бизоне (Салкин 1989, 9; Theodossiev 1994, 111).

През месец юли 2005 г. екип от Регионален исторически музей – Варна и Исторически музей – Каварна проведе разкопки на най-близко разположената до селото могила. Тя има диаметър 22 м и височина 1,10 м (обр. 1 а). Регистрирана е под репер № РТ 14. Както се установи при разкопките, могилният насип е натрупан над и около гробно съоръжение, изградено непосредствено върху материковата скала.

Могилният насип е от червеникава пръст и дребни камъни. В него се откриха фрагменти от кухненска и фирнисова керамика и от поне три различни амфори.

По периферията на насипа се разкри прекъсната на места крепида с ширина около 1 м. Тя е направена от едри, необработени камъни, някои от които се показват над съвременното ниво на могилата (обр. 1 б).

На 3,40 м от първата крепида, е разположена втора крепида от едри необработени камъни. На дълбочина 0,30 м от съвременното ниво, в насипа между тази крепида и гробната камера се разкри струпване от животински кости, вероятно свързани с погребалния ритуал.

Гробната камера е разположена в източната част на втората крепида (обр. 2 а). Тя има правоъгълна форма и е ориентирана по посоките север-юг. Изградена е от различни по вид и начин на обработка камъни. Вътрешните размери на камерата са: 1,25 x 2,10 м, а външните 1,90 x 2,45 м, с максимална височина 0,65 м.

За източната стена са използвани няколко големи камъка с пълнеж от по-дребни камъни между тях (обр. 2 б). Западната стена е от две големи плочи, между които има пълнеж от дребни камъни (обр. 2 в). За северната стена е използван варовиков блок, който е обработен само от вътрешната страна (обр. 2 г). И тук като пълнеж са използвани по-дребни камъни. Южната стена е от две големи необработени плочи.

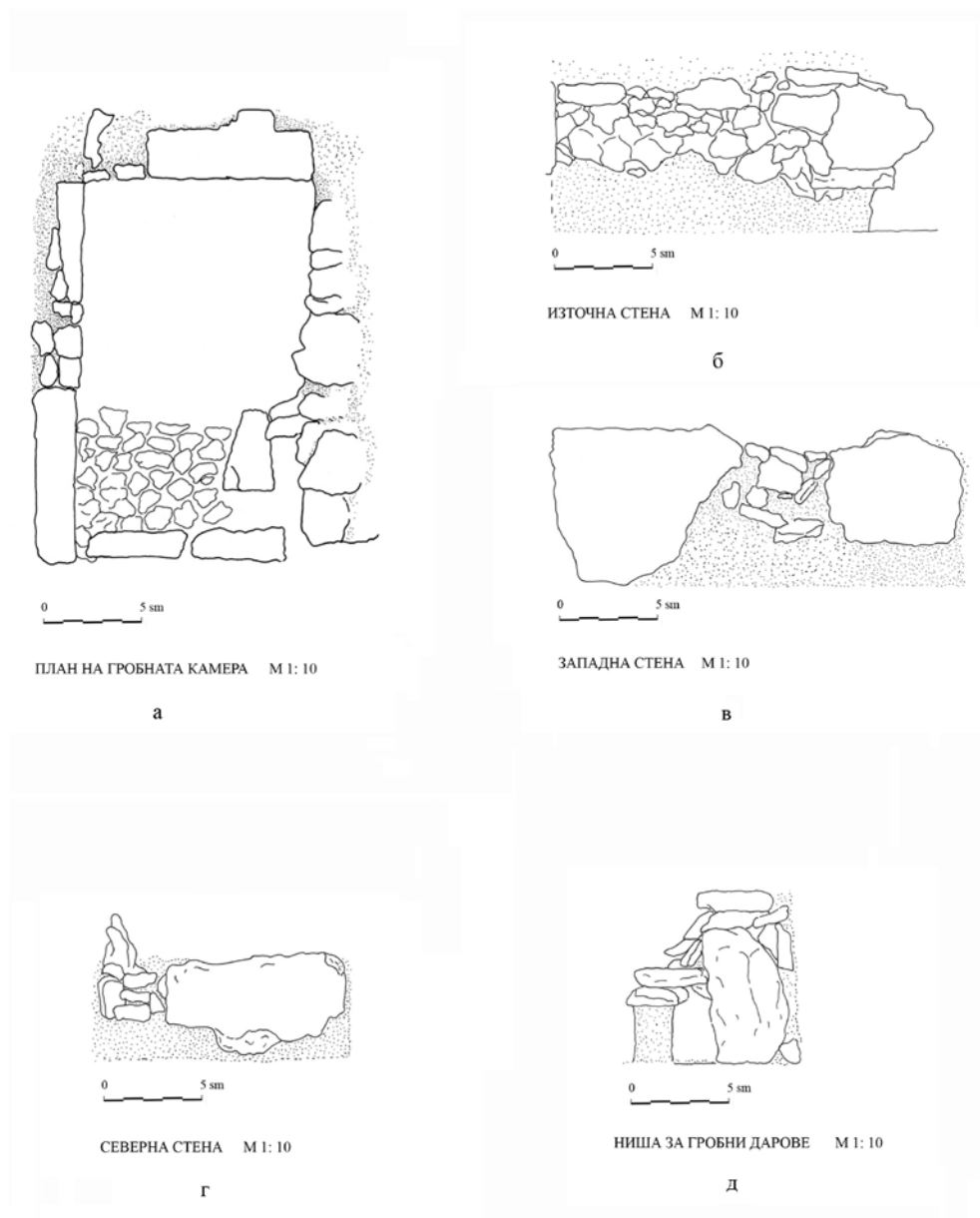

а

б

Обр. 1

Обр. 2

В югоизточния ъгъл е оформена, покрита с каменна плоча, ниша за дарове с размери: ширина 0,20 м, дължина 0,35 м, височина 0,37 м (обр. 2 д). В нишата бяха поставени лакирана кана с вита дръжка, чернофирнисова еднофитилна лампа, два глинени балсамария и обло, оранжево камъче.

Гробната камера няма покривни плочи. Тя е запълнена с пръст, приме-

сена с пепел, фрагменти керамика и камъни, каквито се откриха навсякъде в насипа на могилата.

По форма и начин на градеж, гробното съоръжение е сходно с гробовете от тракийските некрополи край селата Равна (Мирчев 1962, 99–123) и Проф. Златарски (Мирчев 1963, 2, обр. 2), Варненско, Кюлевча (Дремсизова-Нелчинова 1966, 40–51), Калугерица (Миков 1936, 6, обр. 4), Омарчево (Дремсизова 1963, 7), Маломир (Дремсизова 1963, 7), Друмево (Дремсизова-Нелчинова 1965, 54–59) и др. Важно е да се отбележи, че гробната камера при с. Божурец има две съществени отлики – липсата на покритие и специално направената ниша за гробни дарове.

Погребението е чрез трупоиоизгаряне, извършено на самото място. Доказателство за това е обгорелия слой пръст, примесена с пепел, въглени и горели кости в гробната камера.

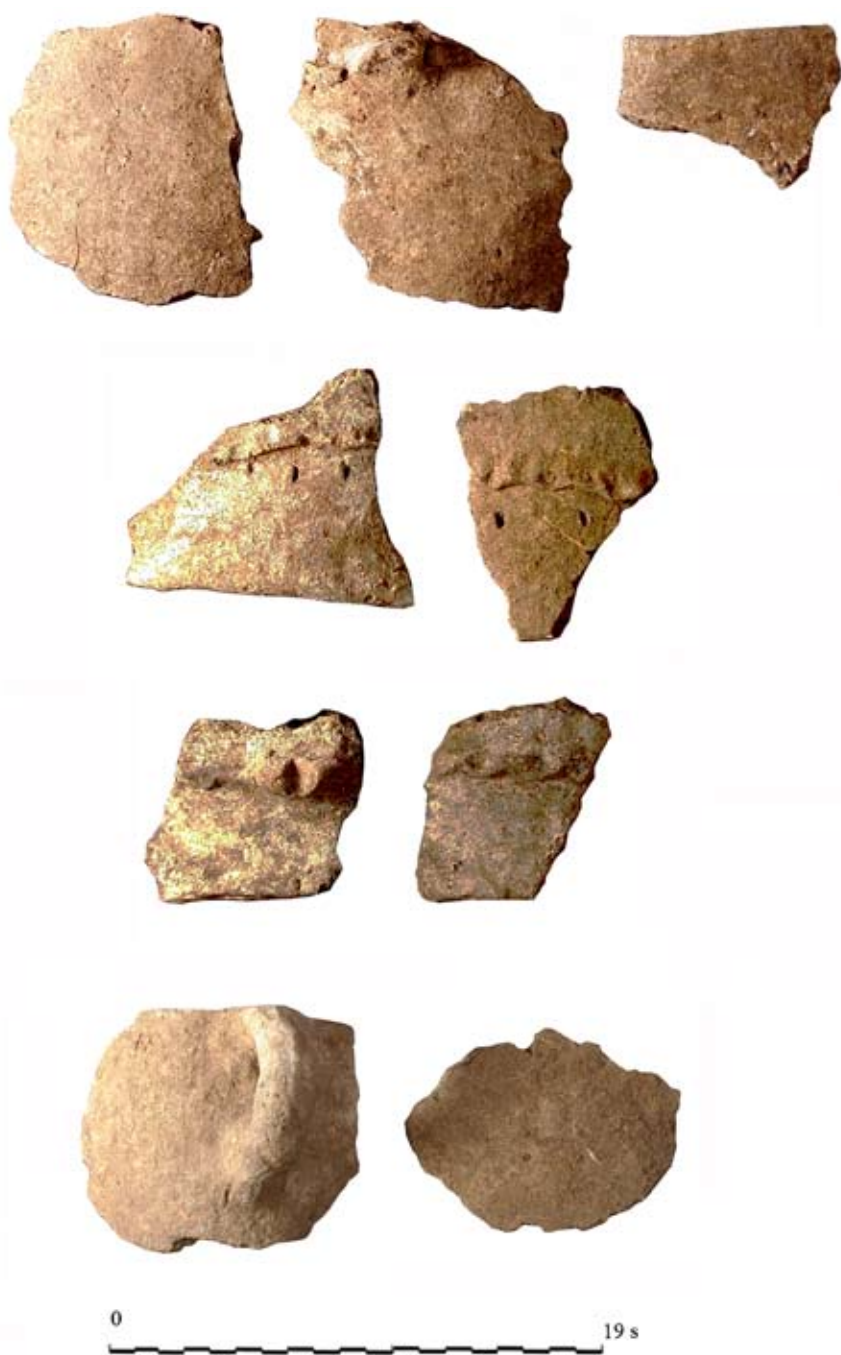
По цялата ширина пред северната стена на камерата се разкриха керамични фрагменти от три съда, работени на ръка (обр. 3). По тях няма следи от обгаряне, което показва, че са били поставени след кремацията и вероятно са натрошени под тежестта на камъните от насипа.

Останалите гробни дарове са поставени в нишата, разположена в югоизточния ъгъл на гробната камера. Те също не са обгорени и очевидно като съдовете пред северната стена на камерата, са поставени след кремацията. Може да се предположи, че и самата ниша е изградена допълнително, тъй като пръстта под нея бе обгоряла, с видими следи от въглени и горели кости.

Гробни дарове, поставени в нишата:

1. Кана със сферично тяло, изработена от бежова глина и покрита със сиво-черен фирнис. Устието е със заоблено венче; шията е висока и разширяваща се към скосените плещи. Тялото е заоблено и стъпва върху ниско пръстенно столче. Дръжката е усукана, започва под венчето на устието, извива под почти прав ъгъл и опира ръба на плещите. Размери: височина 19 см; диаметър на тялото 13,5 см (обр. 4 а).

Кана със сходни форма и размери е открита в елинистически гроб при проучването на късноантичния некропол на нос Чиракман (Гатев 2004, 10), в елинистическа гробница край с. Баново, Варненско (Лазаренко, Мирчева, Стоянова 2008, 86, 101, обр. 18 а,б), в елинистически зидан гроб от с. Тополи, Варненко (Тончева 1964, 57, обр. 18.) и на други места. По типологията на елинистическите кани, съставена въз основа на находките от некропола на Аполония Понтика, най-близки са каните от тип VIII. Те имат местен произход и се отнасят към края на IV – началото на III в. пр. Хр. (Иванов 1963, 166–167). Съществена отлика на каната от могилата до село Божурец е фирнисовото покритие и усуканата дръжка. Различни по форма фирнисови съдове с усукани дръжки, датирани в IV–II в. пр. Хр., са известни от Истрия (Alexandrescu 1966, 194, Pl. 95, XXXVII, 8) и от Олбия (Самойлова 1983, 172, кат. № 85).

Обр. 3

Един такъв съд, вероятно гробна находка от с. Невша, Варненско, се съхранява във Варненския археологически музей. Каната от с. Божурец среща близки паралели и сред иберийски кани, с дата между 350–200 г. пр. Хр. (Castanyer, Sanmartí, Tremoleda 1993, 351–352, COM-IB Cc0, COM-IB Cc3, и посочената литература).

2. Вретеновиден балсамарий, изработен от оранжева глина с примеси. Шийката е висока и тясна, с обърнат навън ръб на устието. Тялото е несиметрично, с тънко, също несиметрично краче, стъпващо на нестабилно, плоско дъно. Размери: височина 10,2 см; диаметър на тялото 3,96 см. (обр. 4 б).

3. Вретеновиден балсамарий, изработен от фина бежово-сива глина и покрит със сивкав фирнис. Шийката е висока и тясна, с обърнат навън ръб на устието. Плещите са слабо скосени надолу. Тялото е издуто, с максимална ширина под плещите. Стъпва върху дисковидно плоско отдолу столче. Размери: височина 13,5 см; диаметър на тялото 5,9 см. (обр. 4 в).

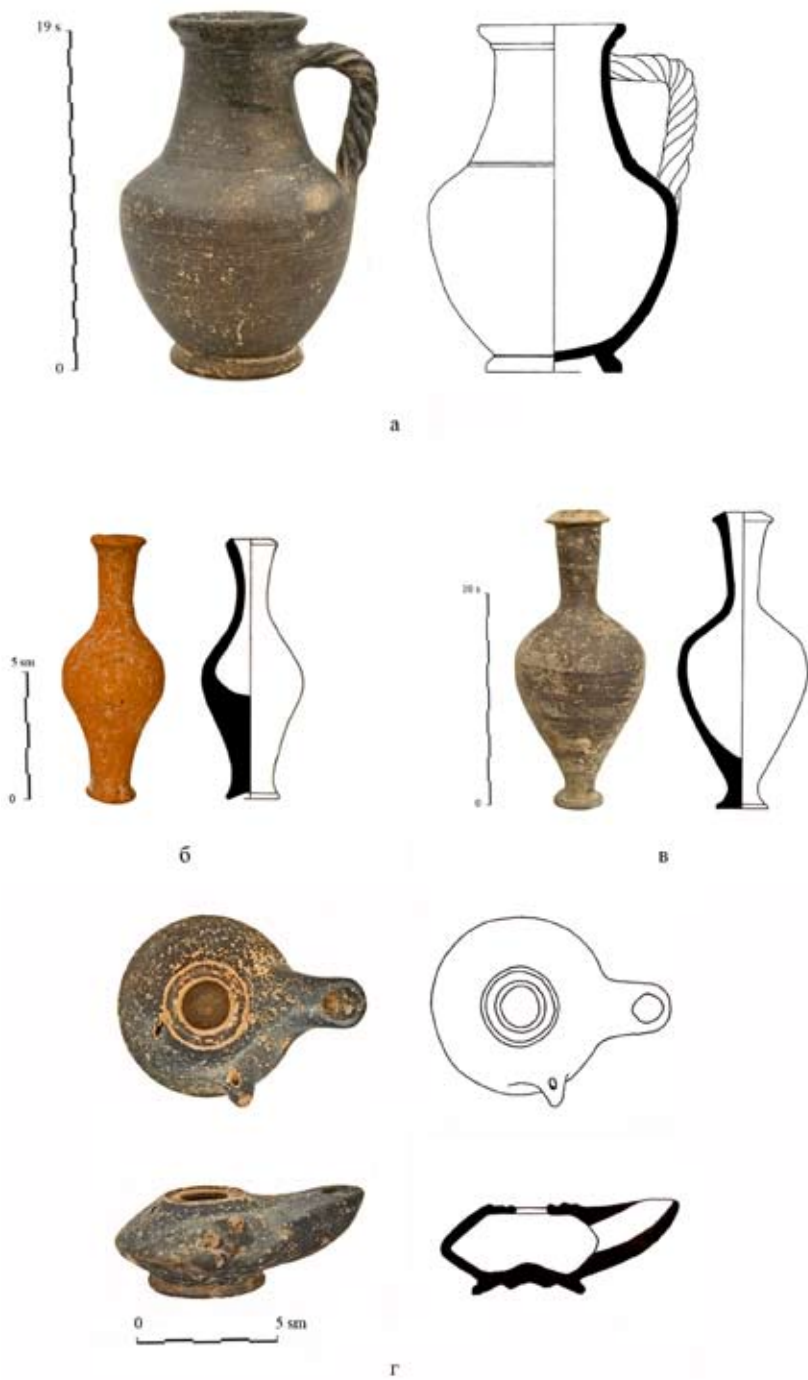
Балсамарий от червена глина, сходен като форма и размери на описаните, е открит в гроб от същия некропол (Салкин 1989, 9, обр. 12). Още три балсамария са намерени сред богатия инвентар на голяма могила с кремация, разположена на платото над морето, на около 2 км западно от нос Чиракман (Theodossiev 1994, 113). Балсамарий е част от инвентара и на гроб № 307 от Османова могила, намираща се между първата и втората крепостни стени на нос Калиакра (Бобчева 1979, 15–16, обр. 1). Такива съдове са известни от некрополите на Одесос и неговите околности (Тончева 1964, 57, обр. 20; Георгиева 1992, 75–76, обр. 3), от некрополът на Месамбрия (Чамбулева 1964, 59–60, обр. 10; Čimbuléva 2005, 97, fig. 9.2; 99, fig. 12; 100, fig. 13.3; 104, fig. 17.3; 107, fig. 22.2; 108, fig. 24.6), от некрополът на Томи (Bukovală 1967, 60, fig. 38; 122, fig. 78; Bukovală 1995–1996, 81, Pl. V2) и др.

От втората половина на IV в. пр. Хр. глинени балсамарии са типичен елемент от гробния инвентар в некрополите на античните градове и по-малките селища по Северното и Западното Черноморие (Иванов 1963, 246).

По класификацията, използвана от Мишел Пи за балсамариите от Латара, първият описан балсамарий отговаря на тип B2 с хронология от края на IV в. пр. Хр. до първата четвърт на I в. пр. Хр., а вторият на тип B3, с разпространение от края на III в. пр. Хр. до последната четвърт на II в. пр. Хр. (Ру 1993, 581–582, B2, B3 и посочената литература).

4. Лампа от фина бежова глина, покрита с матов кафяво-черен фирнис. Еднофитилна. Резервоарът е биконичен с малък конкавен диск и релефен пръстен около отвора за маслото. Плещите са наклонени навън. Върху тях от едната страна е разположен плътен триъгълен издатък с дупка. Столчето е пръстеновидно, с умбо в центъра. Размери: дължина 9,1 см; максимална ширина 7 см (обр. 4 г).

Лампата е изработена на калъп и се отнася към тип IX по типологията

Обр. 4

на Г. Кузманов (Кузманов 1992, 15, 65, кат. № 34). Тези лампи принадлежат към вносната атическа продукция с дата между 325 и 220 г. пр. Хр. (Howland, 1958, 94).

Във фонда на ИМ–Каварна се съхраняват още две лампи от същия тип, произхождащи от нос Чиракман (Кузманов, Салкин 1981, 51, табл. I, № 4 и 5). Подобна на описаната лампа, е открита сред инвентара на елинистически гроб (№ 72 от късноантичния некропол) на нос Чиракман, (Гатев 2004, 9–11) и в гроб с кремация, при проучването на голяма могила в покрайнините на с. Българево, Каварненско (Бобчева, Салкин 1973, 174, 182, обр. 6).

Прави впечатление, че в нишата, предпазени от начупване, са поставени по-скъпите, работени на колело, вносни съдове.

При разчистването на насипа над гробното съоръжение бяха намерени стени и гърло от хераклейска амфора с негативно отпечатан надпис ΔΙΟΝ (обр. 5 а) и дъно, стени и дръжка от родоска амфора с кръгъл печат с цвят на роза в центъра и надпис [’Ε]πὶ Φιλ[ω]νίδ[ας], изписан в кръг около него (Обр. 5 б). Хераклеятският печат е от тип IV, вариант 1, който се датира в първата четвърт на III в. пр. Хр. (Монахов 2003, 140), а името върху родоският печат е на магистрат от 2а група и се датира ок. 234–220 г. по ниската хронология на Finkielsztejn (Finkielsztejn 2001). В насипа непосредствено над материковата скала и върху нея се откриха фрагменти от синопска амфора, сред които част от дръжка с астиномен печат (обр. 5 в).

Ἀστ[υ]νόμου

Πυθοκλ[έ]ους

[- - ο -]

брадата глава в профил ?

Името на фабриканта на третия ред отдолу не се чете. От емблемата вдясно е запазено само крайче, но тя винаги е една и съща при този магистрат (може да е обърната наляво или на-

Обр. 5

дясно). Датировката на печата е 80-те години на III в. пр. Хр. (Conovici 1998 67–68; Garlan 2004)¹.

В югозападната част на крепидата, на около 0,40–0,50 м от съвременното ниво, се разкри гроб с трупополагане, ориентиран по посоките запад-изток и ограден с камъни (обр. 6). Скелета е положен по гръб, с глава обърната на запад. Останките са в анатомичен порядък: череп, един вратен прешлен, предраменна кост на дясната ръка, дясна ключица и частично запазена тазова кост. Останалите кости липсват. Главата е била подпряна с няколко големи камъка, за да стои в положението, в което е открита.

Обр. 6

Не е ясно дали има връзка между това погребение и основното, което е във вътрешността на могилата. Най-вероятно част от тялото на покойника е било погребано в периферията на вече съществуващата могила, но липсата на гробен инвентар не позволява коректно датиране. Все пак разликата в погребалния обряд – трупозгаряне за погребания в гробната камера и трупополагане за погребания в могилния насип, предполага различна дата на двата гроба.

Аналогична ситуация бе разкрита в друга могила от същия некропол, която екипа проучи през 2006 г. (Лазаренко, Мирчева, Добрев 2007, 326–329). В северозападната част, по билото на могилата, бяха разкрити три човешки скелета – два на мъже и един на жена, скелет на куче и части от кон (череп и копита), ориентирани с главите на запад. Начина, по който са положени и приблизително еднаквата дълбочина, на която се разкриха скелетите – 0,40–1,00 м показва, че са били заровени заедно или в кратък интервал от време. При

¹ Авторите благодарят на д-р Чавдар Цочев, който разчете и датира трите амфорни печата и посочи цитираната за тях литература.

разчистването на костите не можа да се установи първоначалната форма на гробната яма или ями. Само единият скелет имаше частично ограждане на гроба с камъни. Въпреки оскъдния погребален инвентар (бронзова апликация, желязна халка и желязна юзда), който беше открит само в един от гробовете, няма съмнение, че в могилата са погребани представители на степен народ, които не са били християни. Анализ на погребалния ритуал и инвентара показва, че най-вероятно това са печенеги, чието масово навлизане и заселване в днешна Добруджа става през втората четвърт на XI в. (Въжарова 1981, 31,55; Борисов, Шейлева 2000, 248; Плетнева 1958, 153–155, 164; Дончева-Петкова 2005, 50).

Преизползването на елинистически могили като некрополи през средновековието е добре засвидетелствано в района. На изток от Бизоне, край с. Българево, е проучена голяма могила с кремация и материали, отнасящи насипването към III в. пр. Хр. В горните пластове на могилата са открити 46 средновековни гроба (Бобчева, Салкин 1973, 173).

Идентична картина е регистрирана при Османова могила на нос Калиакра, в чийто насип са разкрити 337 късносредновековни гроба (Бобчева 1970, 15–16). Самата могила е издигната през III в. пр. Хр над гроб с кремация, съдържащ в инвентара си лампа, балсамарий, лекит, монета, бронзови предмети и три златни копчета (Бобчева 1970, 16; Китов 1990, 118).

Макар липсата на какъвто и да е инвентар да не позволява да се направи категорично заключение, предвид казаното, може да се допусне, че останките, пресичащи крепидата на могилата до с. Божурец, са вторичен гроб във вече съществуващия могилен насип.

По своята форма и начин на градеж, подмогилното съоръжение от некропола край село Божурец напомня на гробовете от тракийските некрополи във вътрешността на Тракия. Въз основа датировките на предметите от гробния инвентар и амфорните печати, изграждането му трябва да се отнесе към III в. пр. Хр. Можем да допуснем, че погребаният е представител на населението, живеещо в тракийското селище южно от вала. Негръцкият произход на покойникът намира потвърждение и в погребалния ритуал. Всички проучени гробове от територията на некропола, както и някои източно от Бизоне до нос Калиакра/Тиризис, се отнасят към края на IV–III в. пр. Хр. и съдържат кремации (Салкин 1989, 9; Theodossiev 1994, 115; Бобчева 1970, 16; Бобчева, Салкин 1973, 174). Погребалният инвентар също е сходен. Част от предметите са местна тракийска продукция, докато други очевидно са произведени в гръцките полиси по крайбрежието или са внесени от Атика. Вносни са и амфорите, които в конкретния случай са от Синопе, Хераклея и Родос. Хронологическата разлика между трите амфорни печата, подсказва за възможност върху могилата да са извършвани някакви поменални обряди. Гробните дарове свидетелстват за тесни икономически връзки на населението от малките селища по крайбре-

жието с елинските колонии и за известна елинизация на това население през втората половина на I хил. пр. Хр.

Литература:

- Бобчева 1970:** Л. Бобчева. Калиакра през елинистическата епоха. – Музеи и паметници на културата, 2, 1970, 15–16.
- Бобчева, Салкин 1973:** Л. Бобчева, А. Салкин. Средновековен некропол в с. Българево. – Известия на Окръжния исторически музей и Българското историческо дружество – град Толбухин, I, 1973, 173–182.
- Борисов, Шейлева 2000:** Б. Борисов, Г. Шейлева. Археологически данни за късни номади на юг от Балкана. – В: Плиска–Преслав, 8, 2000, 247–251.
- Въжарова 1981:** Ж. Вължарова. Славяни и номади на територията на днешните български земи от края на VI–XII в. – В: Плиска–Преслав, 3, 1981, 34–59.
- Гатев 2004:** Й. Гатев. Археологически разкопки на нос Чиракман край Каварна (Античното Бизоне) през 2002 г. Проучвания на късноантичен некропол от IV–VI век. – Минало, 2, 2004, 9–13.
- Георгиева 1992:** М. Георгиева. Гробни находки от околностите на Одесос. – Известия на Народния музей Варна, XXVIII (XLIII), 1992, 73–80.
- Дончева-Петкова 2005:** Л. Дончева-Петкова. Одръци, 2. Некрополи от XI в. София, 2005.
- Дремсизова 1963:** Цв. Дремсизова. Тракийски погребения от Коларовградско. – Известия на Народния музей Коларовград, II, 1963, 1–22.
- Дремсизова-Нелчинова 1965:** Цв. Дремсизова-Нелчинова. Могилен некропол при с. Друмево, Коларовградско. – Археология, 4, 1965, 54–65.
- Дремсизова-Нелчинова 1966:** Цв. Дремсизова-Нелчинова. Тракийски некропол в с. Кюлевча, Шуменско. – Археология, 4, 1966, 40–51.
- Иванов 1963:** Т. Иванов. Антична керамика от некропола на Аполония. – В: Аполония. Разкопките в некропола на Аполония през 1947–1949. София, 1963, 65–274.
- Китов 1990:** Г. Китов. Куполните гробници на нос Калиакра и нос Чиракман край Каварна. – Terra Antiqua Balcanica IV, 1990, 116–121.
- Кузманов 1992:** Г. Кузманов. Антични лампи. София, 1992.
- Кузманов, Салкин 1981:** Г. Кузманов, А. Салкин. Колекция от антични лампи в музея на Каварна. – Известия на Народния музей Варна, XVII (XXXII), 1981, 50–63.
- Лазаренко, Мирчева, Добрев 2007:** И. Лазаренко, Е. Мирчева, Д. Добрев. Археологически проучвания на надгробна могила при с. Божурец, община Каварна, през 2006 г. – Археологически открития и разкопки през 2006 г. София, 2007, 326–329.
- Лазаренко, Мирчева, Стоянова 2008:** И. Лазаренко, Е. Мирчева, Д. Стоянова. Елинистическа гробница до с. Баново, Варненско. – В: Тракия и околният свят, 2. МИФ, 14, 2008, 75–102.
- Миков 1936:** В. Миков. Стари могилини гробове при Калугерица и Кюлевча. – Мадара II, 1936, 3–10.
- Мирчев 1962:** М. Мирчев. Раннотракийският могилен некропол при с. Равна. – Известия на Археологическия институт, XXV, 1962, 99–123.
- Мирчев 1963:** М. Мирчев. Тракийски могилен некропол при с. Проф. Златарски. – Известия на Варненското археологическо дружество, XIV, 1963, 1–13.

- Монахов 2003:** С. Ю. Монахов. Греческие амфоры в Причерноморье. Типология. Каталог-определитель. Москва – Саратов, 2003.
- Салкин 1989:** А. Салкин. Два тракийски гроба от околностите на Бизоне. – Известия на Народния музей Варна, XXV (XL), 1989, 9–12.
- Самойлова 1983:** Т. Л. Самойлова. Одесский археологический музей АН УССР. Киев, 1983.
- Плетнева 1958:** С. Плетнева. Печенеги, торки и половцы в Южнорусских степях. – В: Материалы и исследования по археологии СССР, 62. Труды Волго-Донской археологической экспедиции, I. Москва – Ленинград, 1958, 151–226.
- Тончева 1964:** Г. Тончева. Новооткрити гробници около Одесос. – Известия на Варненското археологическо дружество, XV, 1964, 51–60.
- Чимбулева 1964:** Ж. Чамбулева. Новооткрита елинистическа гробница от Несебър. – Археология, VI, 4, 1964, 57–61.
- Alexandrescu 1966:** P. Alexandrescu. Necropola tumulară. Sapaturi 1955–1961. – In: Histria, II, 1966, 133–294.
- Bukovală 1967:** M. Bukovală. Necropole elenistice la Tomis. Constanța, 1967.
- Bukovală 1995–1996:** M. Bukovală. Un alt mormânt elenistic descoperit la Tomis. – Pontica, XXVIII–XXIX, 1995–1996, 73–82.
- Castanyer, Sanmartí, Tremoleda 1993:** P. Castanyer, E. Sanmartí, J. Tremoleda. Céramique commune ibérique. – Lattara, 6, 1993, Lattes.
- Čimbuléva 2005:** J. Čimbuléva. La nécropole antique de Messambria. Matériaux et études. – In: Nessebre, III, 2005, 91–117.
- Conovici 1998:** N. Conovici. Les timbres amphoriques. 2. Sinope. – Histria VIII. Paris, 1998.
- Finkielsztejn 2001:** G. Finkielsztejn. Chronologie détaillée et révisée des éponymes amphoriques rhodiens, de 270 à 108 av. J.-C. environ. Premier bilan. – BAR International Series 990. Oxford, 2001.
- Garlan 2004:** Y. Garlan. Les timbres céramiques sinopéens sur amphores et sur tuiles trouvés à Sinope. Corpus international des timbres amphoriques 10. Varia Anatolica XVI. Paris, 2004.
- Howland 1958:** R. Howland. Greek Lamps and Their Survivals. – The Athenian Agora, IV. Princeton, 1958.
- Theodossiev 1994:** N. Theodossiev. Thracian Tumulus near the Town of Kavarna. – Хелис, III/1, 1994, 109–122.
- Py 1993:** M. Py. Unguentariums. – Lattara, 6, 1993, Lattes.

A TUMULUS-GRAVE OF HELLENISTIC PERIOD NEAR THE VILLAGE OF BOZHURETS, REGION OF KAVARNA

Igor Lazarenko, Elina Mircheva, Penko Georgiev

The tumulus is located in the area of Adata, near the village of Bozhuretz, municipality of Kavarna. It belongs to a Hellenistic necropolis covering the area between the village of Bozhuretz and the ruins of the ancient town of Byzone.

The tumulus has a diameter of 22 m and height of 1.10 m and was formed by earth and small stones. It was built over and around a grave erected on the bed rock. The embankment contained also fragments of household and black-glazed pottery as well as of three stamped amphorae – a Heracleian one of the first quarter of the 3rd c. BC, a Rhodian one of 234–220 BC and a Sinopean one, which could be dated to the 80s of the 3rd c. BC. Near the mound centre, at a depth of 0.30 m of the modern stratum, a number of animal bones were found

At the mound periphery there is a circular supporting construction made of large rough stones with ca 1 m width. Over the southwestern section of this construction blocks, at a depth of about 0.40–0.50 m of the modern ground layer was discovered an inhumation grave with west-east orientation. Most probably this was a secondary grave, inserted into the existing mound embankment during a later period

The grave chamber has a rectangular shape with North-South orientation. It was made of stones of various type and shapes. Its internal dimensions are: 1.25 x 2.10 m and has external dimensions of 1.90 x 2.45 m with maximal height of 0.65 m. There were no covering slabs over the gravel. The chamber is surrounded by a second and smaller row of roughly worked stones.

There is a small niche intended for grave-gifts, especially constructed at the southeastern corner of the chamber. It contained a jug with twisted handle, made of gray clay and polished, a black-glazed lamp with one nozzle and two caly balsamaria. There were found also fragments of most probably three urns, disposed along the entire north wall of the chamber. The burial was performed after cremation of the deceased.

The shape and construction method of the grave reminds of similar ones discovered in the interior of Ancient Thrace. Based on grave inventory and the amphora stamps it could be dated to the 3rd c. BC.

ТРАКИЙСКИ ЯМЕН КОМПЛЕКС ПРИ РУСЕ

(проучвания през 2007 г.).

Върбин Върбанов

Започналите през 2005 г. спасителни разкопки на територията на кастела Сексагинта Приста изясниха до голяма степен хронологията и стратиграфията на обекта от елинистическата епоха до модерни времена (Varbanov, Dragoev 2007 а, 227-247). През 2007 г. са проучени около 50 кв.м., позиционирани в площта на Принципията на Сексагинта Приста (квадрати I' 4, I' 5, II' 4, I 4, I 5 и II 5). Не са открити други структури, освен вкопавания от късно елинистическия (19 ями), късно османския (5 ями) и съвременен (една яма) периоди (фиг. 1).

През 2007 г. бяха регистрирани 23 тракийски ями. Разположените в квадрати I 4, I' 4/II' 4 (№ 40-47 А) са разрушени в горната си част от зидовете на Принципията, османски ями № IX и X, съвременен вкопаване и заравнително ниво от XIX век. При останалите (№ 51-59), в квадрати I 5/I' 5 и II 5, горното ниво е по-добре запазено (частични разрушения има от късно османски ями № XI, XIII и XIV). Въпреки компрометирането на част от ямите, важен резултат от проучванията през 2007 г. е прецизирането на ходовото ниво от периода I век ВС/I век AD (на -0,80/0,90 м от постоянния репер = 36,50 м над м.р.). В квадрати I 5/ I' 5, на това ниво бе регистриран частично запазен пласт от отухлена глина (без находки), с дебелина от 10 до 20 см (над яма № 40 и 55) и от лъос, примесен с въгленчета, отухлени късове глина и фрагменти тракийска керамика, със дебелина от 5 до 20 см (над ями № 51, 53, 56 и 57).

Формите на регистрираните ями и диаметрите (от 0,90 до 2,30 м) им са проследими при достигане на лъосовото ниво, а дълбочината им е от 1,60 до 2,50 м (фиг. 2,3 и 4). През 2007 г. е установено, че над лъоса, някои от ямите се разширяват към горната си част, т.е. имат сложна форма – сегмент от сфера в горната и конична, кошеровидна или камбановидна в долната им част (фиг. 3.03.). Ями с подобна форма има при проученото наскоро ямно поле в местността “Герена”, до гара Скобелево, Димитровградско (Агре, Дичев 2006, 120).

Пълнежът на ямите е подобен на проучените през предните археологически сезони: освен кости, пръст, въгленчета и пепел, в тях през 2007 г., са открити 482 фрагмента обмазка, 178 фрагмента от питоси, камъни, кремъци, два прешлена за вретено, три бруса, керамични и варовикови кръгчета, олово, семена и обгоряла дървесина. Открити са още шест амфорни дръжки с печати, желязна тесла и фрагмент от лемеж, три бронзови фибули, две игли и фрагментиран глинен лустратор. В северната част на яма № 53, на дъното са открити кости на новородено бебе, а на същото място е регистрирана и концентрация

на кремъци.

Открити са общо 2866 фрагмента керамика: 1891 на ръка / или бавно грънчарско колело (с полирана повърхност 703/с груба повърхност 1118 броя) и 975 на колело (594 от амфори и 381 от съдове със сив, кафяв и керемидено-червен цвят). Съотношението на керамиката, работена на колело, към работената на ръка е приблизително 1:2 (34/66 %)¹.

По долу са представени ямите според реда на проучване.

Яма № 40: Разположена е в югоизточния ъгъл на квадрат Г' 4, като около 1/3 от нея е ситуирана под преграден зид на Принципията (*фиг. 1, 2 и 4.01.*)². До нива около -0,90 м от репер, тук се откриват материали от XIX век (подравнително ниво). При ниво -0,81 м, плътно до самия зид е регистрирана ивица от отухлена глина без находки, с дебелина около 20 см, приблизително 20/30 см запазена широчина и 1 м дължина. Под нея, до -1,50 м са открити около 20 фрагмента само тракийска керамика и кости, на площ от приблизително 1,5/2 кв. м. От ниво -1,50 м до -1,80 м, пръстта в югоизточния ъгъл на квадрата е светлокафява, с примес на въгленчета, камъни, кости и фрагменти керамика. На -2,00 м ямата все още не се очертава, но откритите материали са само от тракийския период и са на площ от около 1 кв. м. Тук е открит прешлен за вретено с биконична форма (*Табло I.14.*). На -2,20 м от репер има неравномерно отухляване (3/5 см). Лъсът е достигнат на същото ниво и ямата се очертава добре в него. Диаметърът ѝ е 1,10/1,15 м. Формата на ямата в лъса (от -2,20 до -2,80 м) е близка до цилиндрична, леко разширяваща се към дъното. Нагоре, обаче, очертанията ѝ се губят, тъй като запълнителя е еднакъв по цвят с околната пръст. Съдейки по откриваните материали (керамика, кости и др) е възможно диаметърът на ямата да се разширява над лъсовото ниво до над 1,50/1,60 м. Над лъса концентрацията на откриваните материали е по-малка, особено за камъните. На -2,57 м, в северната половина на ямата е зачистено петно от пепел (57 x 30 см) с въгленчета и неравномерна дебелина (2/5 см). На дъното ѝ, на ниво -2,80 м, има неравномерен слой пепел, а диаметра ѝ е 1,20/1,30 м.

В нея са открити въгленчета, кости, 45 варовикови камъни и 13 кремъка с различна големина, 5 фрагмента от питос, един фрагмент стопилка и 30 фрагмента обмазка (13 малки). Фрагментите керамика и кости са в по-голяма концентрация на около 30 см над дъното. В северната периферия на съоръжението, на -2,77 м, е открита желязна тесла с втулка (*Табло I.15.*). Като аналог може да се посочат находките от Спрънчената и Брад в Румъния (Preda 1986, 62;

1 Статистиката е условна до известна степен, главно поради различните размери на фрагментите и поради факта, че в нея не са включени тези фрагменти тракийска керамика, които са без сигурна стратиграфия (открити в по-късни вкопавания и насипи).

2 Техническото заснемане в периода 2005-2007 г. е извършено от Деян Драгоев (РИМ-Русе), зам.-ръководител на разкопките.

180, Pl. XLIX, 1; 4; Ursachi 1969, 114, 4). Близки по форма са и кухите железни брадви, открити в Багачина (Бонев, Александров 1996, 50; 139, обр. 96).

Общо са открити 215 фрагмента керамика: 20 на бързо колело; 45 от амфори; 62 груба, работена на ръка; 88 фрагмента полирана, работена на бавно колело/ръка. Два от фрагментите са оформени грубо, като кръгчета: единия е от стена на амфора, а втория – от стена от съд, работен на ръка, с полирана повърхност (*Табло I.12-13.*).

Керамиката, работена на бързо колело е със сив цвят, различна степен на пречистване и заглаждане на повърхността. В повечето случаи глината е добре пречистена и е с малко примеси на слюда, а повърхността е загладена до полиране. Възстановени са формите на капак, столче на купа, устие на амфоровиден съд/кана и столче на купа с висок крак/фруктиера (*Табло I.08-11.*). Капакът има дръжка с три израстъка и дупка в средата (*Табло I.10.*). Капаци с подобна форма се срещат сравнително често в обекти на север от Дунав (Preda 1986, 156, Pl. XXVI, 7; Teodor, Nicu, Țau 2003, 90, Fig. 57, 1-3; 5 и др.). Подобни има и в проучвания комплекс в Русе (Varbanov, Dragoev 2007, 259, fig.10.05; 262, fig. 15.07.)³. Датировката на тези капаци е I век BC - I век AD (Crișan 1969, 182-184; Teodor, Nicu, Țau 2003, 174-175). Фрагмент от сива, недобре загладена глина (*Табло I.09.*), може да се определи като част от крак на фруктиера, IV тип по Кришан (Crișan 1969, 168; Pl. L, 6). Фрагментът от устие на съд, от добре пречистена глина, с полирана (излъскана вертикално) отвън повърхност е от кана (*Табло I.08.*). Подобен профил и диаметър на устието има фрагментирана кана, открита в яма № 32 в Русе (Varbanov, Dragoev 2007, 257, fig.8.02). Възможно е устието да е от амфоровиден съд, от типа, открит в ями № 41, 42 и 44 (виж подолу). Фрагмента от столче на купа (*Табло I.11.*) не може да се идентифицира и датира със сигурност.

Сред откритите 88 фрагмента от керамика с полирана повърхност, работена на ръка или бавно гърнчарско колело, възстановени отчасти са формите на две купи и столче на купа (*Табло I.04-07.*). Глината, от която са изработени съдовете от този тип, е с различна степен на пречистване, ломът е сив, а цветовете на повърхностите им са в нюансите на кафяво до сивочерно. Върху един фрагмент от устие на съд (тип фруктиера) има украса зигзаговидна линия, направена чрез излъскване (*Табло I.06.*).

Фрагментът от устието на съд, добре полиран и с кафява повърхност (*Табло I.05.*) най-вероятно принадлежи на купа с високо краче. Като паралел може да се посочи съд от Попещи (Crișan 1969, 13, fig. 57). Следващият фрагмент е столче от купа или по вероятно от фруктиера (*Табло I.07.*). Като паралел могат да се посочат съдове от Четя и Печика, датирани II век BC (Crișan 1969, Pl. LIII, 1 и 3). От седем фрагмента е възстановена частично форма на съд - фруктиера ? (*Табло I.04.*). Глината е с примеси, а ломът е сив. Повърхността на

3 Капаци от този тип има и сред непубликуваните материали от проучванията на територията на Сексагинта Приста през 1976-1978 г. и 2005 г.

съда е загладена, отвътре е с черен цвят, а отвън със сиво-кафяв. При устието има три израстъка, които оформят дръжка. В корпуса има дупка, вероятно от ремонт на съда. Близък паралел е съд от жилище 7 от Бордушани, датирано във втората половина на I век BC (Trohani 2006, Pl. 42, 4; Trohani 2006 a, 86-89).

От 62 фрагмента керамика с грубо загладена или не повърхност, работена на ръка, са възстановени форми на две дъна на гърнета (*Табло I.01-02.*). Един фрагмент е от стена на съд (гърне) с лентеста украса (*Табло I.03.*). Глината при тази група също е с различна степен на пречистване (предимно недобре и с примеси кварц, слюда и пясък). Останалите фрагменти са нехарактерни, главно от стени на гърнета, а един е дръжка от чаша от т. нар. тип “дачика”.

Яма № 41: Разположена е в централната южна част на квадрат Г' 4 и е от типа ями-двойници – пресича се с яма № 42 (*фиг. 2*). В СЗ и СИ си част е пресечена (разрушена е около 1/15 от ямата) от късно османски ями № IX и X. До ниво около -1,30 м от репер, материалите откривани на площта, където е позиционирана ямата са малко и са предимно от XIX век (заравнително ниво). До -1,50 м се срещат отделни фрагменти тракийска керамика, въгленчета и кости, които са отделяни. До -2,15 м. ямата не се откроява от околния терен, но откриваната керамика тук е само тракийска. Лъосът е достигнато на -2,20 м, и сега ямата се очертава добре - диаметърът ѝ е 1,50 м. До ниво -2,45 м от репер са открити фрагменти керамика, камъни и кости, а пръстта, съставляваща пълнежа ѝ е хомогенна и не се отличава по цвят от околната (над лъоса). Дъното е достигнато на -2,84 м от репер, като в участъка от 20/30 см над него концентрацията на находки е по-малка. От лъоса надолу ямата се разширява леко - диаметра ѝ при дъното е 1,60/1,70 м.

Ямата е сравнително бедна на находки - открити са въгленчета, кости, 10 варовикови камъни (9 броя до 10 см; 5 до 5 см) и 11 кремъка с различна големина, 10 фрагмента от питос (до 15 см); един фрагмент от брус (?) и 6 фрагмента обмазка. Общо са открити 93 фрагмента керамика: 20 от работена на бързо колело; 15 фрагмента от амфори; 29 груба, работена на ръка; 29 фрагмента полирана, работена на ръка/бавно колело. Два от фрагментите са оформени грубо, като кръгчета: единия е от стена на съд, работен на бързо колело, а втория – от стена от съд, работен на ръка, с груба повърхност (*Табло II.04-05.*).

Глината, от която е изработена керамиката на бързо колело е със сив цвят и е добре пречистена, с малко примеси на слюда, а повърхността е загладена до полиране (*Табло II.01-04.*). Четири от фрагментите са с украса от излъскани ивици (*Табло II.02-03.*). Два са от съдове, тип фруктиера, единия от които с частично възстановена форма (*Табло II.02.*). Съдът е със сравнително малки размери и украса от снопове излъскани ивици от вътрешната си страна. Отнася се към фруктиерите тип IV и V по Кришан, датирани I в. BC-I в. AD

(Crişan 1969, 167-170). Паралелите на формата и украса са многобройни – в Спрънчената, Градищя, Бордушани и др. в Румъния и Русе в България, като датировката на съдовете е в рамките на I в. BC-I в. AD (Preda 1986, 159, Pl. XXVIII, 2; Sîrbu 1996, fig. 26, 1; fig. 27, 5; Trohani 2006, Pl. 31 - 48; Pl. 100 - 25, 26; Varbanov, Dragoev 2007, 259, fig.10.01.).

Интересен е фрагмент (стена) от сива, добре пречистена и изпечена глина, с шампована розетка. Той е част от амфоровиден съд със шампована украса, по-голяма част от които е открита в яма 42 (*Табло II.01.* - виж по долу). Откритите 15 фрагмента от амфори са от стени, с не големи размери и светло охров до жълтеникав цвят.

Керамиката, работена на ръка (или бавно колело) се състои от 58 фрагмента. С незагладена, груба повърхност са 29, предимно стени на гърнета, нехарактерни (четири от тях са опушени). Също 29 броя са и тези с добре полирана повърхност (с размери от 5 до 16 см - стени).

Яма № 42: Разположена е в централната част на квадрат Г' 4 и е от типа ями-двойници – пресича се с яма № 41 (*фиг. 2*). В северната ѝ и южна част са вкопани късно османски ями № IX и X, разрушили малко над 1/2 от ямата. Запазената част от ямата се очертава на ниво -2,20 м от репер, а дъното ѝ е достигнато на -2,85 м. Събирани са находките само от тази ѝ част (-2,20/-2,85 м), тъй като на по-горно ниво преобладаваха материали от XIX век (от ями № IX и X) и не се предполагаше съществуването на тракийска яма. В нея са открити кости, въгленчета, 1 кремък; 5 камъка варовик (5/12 см); 12 фрагмента обмазка, от които пет с „лицева” част. Общо са открити 46 фрагмента керамика: 23 работена на бързо колело; 19 груба, работена на ръка; 2 полирана; два фрагмента от амфори (единия е оформен като кръг - *Табло II.06.*).

В ямата са открити шест големи фрагмента от амфоровиден съд, които позволяват възстановка на профила на съда, без дъното (*Табло II.01.*). Устието му е широко отворено, с хоризонтален перваз, а запазената дръжка е плоска и прилепена близо до тялото, под устието до плещите. Над тях има два реда шамповани розети – соларни символи, като горния ред са с девет лъча, а долния с четири.

Най-близки паралели са съдове от Зимничя, Румъния, датирани в III век BC (Alexandrescu 1977, 119, fig. 5 – 11,12). Формата на съда произлиза от Мала Азия, от много по-ранен период, но съдовете от този тип са използвани дълго в обреден контекст (Ников 2005, 331-335).

Както бе отбелязано по-горе един фрагмент от същия съд е открит в яма 41, а два са открити в яма 44. Тези факти и еднаквото ниво на дъната при ями 41 и 42 (-2,84/2,85 м) са доводи за едновременното изкопаване и запълване на двете ями, а вероятно и на яма 44.

Тринадесет фрагмента от ямата са долната част на съд, от добре пречис-

тена глина (*Табло II.08.*). Ломът му има кафяв цвят, докато повърхността е с черен цвят, добре загладена, до полиране. Поради липсата на устието не могат да се правят точни аналогии, но вероятно фрагментите принадлежат на кана или стомна, изработена в периода I век BC-I век AD (виж Crișan 1969, 172, fig. 87 и Pl. LVIII, 2). От ямния комплекс при Русе произхождат и фрагменти от други съдове със същите технологически характеристики. Вероятно целта е имитация на фирнисовите гръцки съдове.

В ямата е открит и фрагмент от устие и дръжка на амфора (*Табло II.07.*). Глината е пречистена, но не е добре изпечена (ломът е триделен), а цветът ѝ е от кафяв до сив. Профила ѝ е подобен на този на родоските амфори (Trohani 2006, Pl. 101 - 12), но технологията е по-скоро местна.

Керамиката, работена на ръка / бавно колело се състои от 21 фрагмента. С незагладена, груба повърхност са 19, предимно стени на гърнета, едно устие и едно дъно (*Табло II.09.*). Два фрагмента от един съд (стени) са с полирана повърхност.

Яма № 43: Разположена е в близост до СЗ ъгъл на квадрат Г' 4, като около 1/5 от нея е ситуирана под пътеката оставена между квадрати Г' 3 и Г' 4 – в северния профил на квадрат Г' 4 (*фиг. 2 и 3.02.*). До ниво -0,70/0,90 м от репер, в квадрата се откриват предимно материали от XIX век (заравнително ниво). След това ниво пръста е с еднакви характеристики с околната (цвет, плътност), а находките в СЗ ъгъл на квадрата са малко – единични фрагменти тракийска керамика (от това ниво надолу събирани отделно). В северния край на квадрата е регистриран пласт отухляване, с дебелина 10/15 см на ниво -1,38 м. Той е от неравномерно отухлена пръст със запазена дължина ИЗ около 1,50/2,0 м. и СЮ около 1,00 м. На юг той е нарушен от късноосманско заравняване и яма № IX. В пласта е открита само тракийска керамика (няколко фрагмента) и част от съд (стени), пълнен с пепел, на ниво -1,54 м. Под отухления пласт има тънък слой въгленчета и са открити само няколко фрагмента тракийска керамика, единият от чашка, имитация на мегарски тип (*Табло II.11.*). По типологическите си белези чашката може да се датира във втората половина на II век BC / първата половина на I век BC (Vulpe, Gheorghiu 1976, 167-182).

Ямата се очертава добре при достигане на льосовото ниво на -2,20 м от репер. Диаметъра ѝ на това ниво е 1,20 м. На -2,51 м е открита бронзова фибула, горяла и изтляла, фрагментирана при почистването ѝ (*Табло II.12.*). Тя се отнася към тип II по Домарадски, характерен за периода III-II век BC за земите на север от Балкана (Домарадски 2000, 211-213). Фибулите от този тип са в употреба до I век BC (Домарадски 2000, 213).

Дъното на ямата е достигнато на ниво -2,71 м, като на места над него има петна от мазна и черна пръст. В ямата са открити четири фрагмента от кости; един кремък и 11 малки камъка - варовик (до 5 см); 8 фрагмента обмазка (до 5

см) и общо 34 фрагмента керамика: два, работена на бързо колело; три стени от амфори с керемиденочервен цвят; 20 груба, работена на ръка и 9 фрагмента полирана.

От керамиката, работена на колело, е възстановима форма на устие на купа (*Табло II.10.*). Като паралел може да се посочи купа / фруктиера от Ескус, датирана I век AD (Вагалинска 2002, 107; 165 – КУ 161).

Керамиката, работена на ръка / бавно колело се състои от 29 фрагмента. С незагладена, груба повърхност са 20, предимно стени на гърнета с кафяво-сив цвят, а с полирана повърхност са девет фрагмента с кафяв цвят.

Яма № 44: Разположена е между квадрати I' 4 и II' 4, като малка част от нея е под ЮЗ дълга стена на Принципията (*фиг. 2 и 3.01*). Ямата е синхронна или по-късна от ями 41 и 42 (виж по-горе). Тя застъпва яма 45 А.

До ниво -0,70/0,90 м от репер, в квадрата се откриват предимно материали от XIX век. На мястото, където е позиционирана ямата, няма концентрация на материали до към -1,80 м, след което се откриват кости, въглени и фрагменти керамика, които се събират отделно. Ямата се очертава на ниво -2,30 м от репер, с диаметър около 1,30 м. На ниво -2,49 м е открито дъно на съд, работен на ръка и до него бронзова фибула, без намотките и иглата (*Табло II.14 и 13.*). Фибулата не е горяла, но е с деформирано (извито напред) краче, което не позволява точното ѝ оределяне. Най-вероятно се отнася към фибули тип II (или I) по Домарадски (Домарадски 2000, 211-213).

Находките от ямата до -2,40 м са по-концентрирани, след което има тънък пласт льос, под който находките са главно отухлена льос и камъни до дъното на ямата (на ниво -2,80 м). Откритите материали, произхождащи със сигурност от ямата, са малко: кости, два кремъка; 24 камъка – варовик (22 до 5 см; 2 до 15 см); 21 обмазка (седем с „лицева“ част). Открити са общо 46 фрагмента керамика, като четири са изработени на бързо колело. Те са със сив цвят и два от тях са от амфоровидния съд, открит в ями 41 и 42 (*Табло II.01.*). Един от фрагментите е голям и всъщност е част от дъното и долната половина на съд. Два фрагмента от устие и дръжка от същия съд са открити в яма 45 А (*Табло III.02.-виж по-долу*).

Шест фрагмента са от стени на амфори, а 36 са работени на ръка / бавно колело. Девет от тях са с полирана повърхност, а 27 са с груба или грубо загладена повърхност, като дванадесет от тях имат следи от огън.

Яма № 44 А: След зачистване на яма 44 и подготвянето на профила ѝ за заснемане се установи, че тя е пресечена от източната си страна от друга, по-малка яма (с диаметър около 0,90 м), чиито запълнител е мазна, черна пръст (*фиг. 3.01.*). В нея не са открити никакви находки. Дъното ѝ е достигнато на -2,80 м от репер, а разликата в характеристиките на пръстта започва от около

-2,50 м. Ямата е разрушена частично от късноосманската яма № IX.

Яма № 45: Разположена е в СИ част на квадрат II' 4, част от нея е под ЮЗ дълга стена на Принципията (*фиг. 3.01.*). От нея е проучена малка част. Ямата не се очерта добре при достигане на льосовото ниво, а само в профила под ЮЗ дълга стена на Принципията. Формата ѝ, проследима в льоса, е камбановидна. Приблизително на ниво льос има неравномерен пласт от отухлена пръст с въгленчета. В ямата, след льосово ниво са открити: кости, пет фрагмента от питоси; 5 кремъка; 1 камък-варовик; 4 фрагмента обмазка и шест нехарактерни фрагмента керамика. Два от тях са стени от съдове със сив цвят, работени на бързо колело, а четири са от съдове, работени на ръка / бавно колело.

Яма № 45 А: Разположена е в СИ част на квадрат II' 4, като около половината от нея е под ЮЗ дълга стена на Принципията (*фиг. 2 и 3.01.*). Ямата се регистрира едва на льосово ниво -2,20 м от репер. Застъпена е от яма 44 (вероятно е по-ранна). Дъното ѝ е достигнато на -2,90 м, като диаметъра ѝ на това ниво е 1,00 м. В нея е открита фрагментирала и горяла бронзова игла (*Табло III.03.*).

В ямата са открити: кости, 4 кремъка; 17 фрагмента обмазка; един фрагмент от питос и общо 36 фрагмента керамика. Девет фрагмента са от стени на амфори, а двадесет са от керамика, работена на ръка (главно стени от съдове). С груба повърхност са 15 от тях, а останалите са с полирана. Възстановена отчасти, е формата на гърне с право устие и дръжка тип бутон, с две пресечени, врязани линии (*Табло III.01.*).

Седем фрагмента са на бързо колело, единият от които е с украса излъскани ивици. Два са от устие и дръжка на съда, чието дъно е открито в яма 44. Формата му е възстановена напълно (*Табло III.02.*). По формално-типологически белези съда се интерпретира като лекане с дръжки, прикрепени към плещите на съда, с датировка в IV век BC (Alexandrescu 1977, 121-122, fig. 7, 9-13). Близък по форма е и кратер тип 23 f по Москалу, по специално екземпляра от с.Виница, Шуменско (Moscalu 1983, Pl. XCVIII, 5). Датировката на този тип е в рамките на IV-III век BC, но формата му е позната и през III-I век BC в Тракия (Moscalu 1983, 141).

Яма № 46: Разположена е до западния профил на квадрат I 4, като част от нея (около 2/3) е под преградна стена на Принципията (*фиг. 1, 2 и 4.01.*). Тя е застъпена от яма 15, която е по-късна. Ями 46 и 47 А разрушават по-ранна яма (47), която е видима в профила и дъното ѝ е на -3,12 м от репер.

До нива -1,30 м керамиката е от XIX век, а под това ниво до около -1,70 м преобладават фрагменти тракийска керамика, но са открити и няколко римски и късни (XIX век) – вероятно от вкопаване, което не е регистрирано, поради

еднаквите характеристика на пръстта. Яма се очертава на льосово ниво -2,20 м, а диаметъра и на това ниво е около 2 м. Тя леко се разширява надолу, а над льоса формата ѝ е неясна. Дъното ѝ е достигнато на ниво -2,79 м. На около 20 см над него, концентрацията на откриваните материали е по-малка. Кости, керамика, обмазка и камъни се откриват от ниво -1,80 до -2,50/2,60 м от репер. На ниво -1,80 м е регистрирано струпване на кости, възможно от едно животно, но не в анатомичен порядък.

В ямата са открити кости, 16 фрагмента от питоси; 18 кремъка; 37 малки камъка - варовик; 38 фрагмента обмазка; прегъната, фрагментирана и горяла бронзова игла (*Табло IV.14.*). Керамиката открита в проучената част от ямата е общо 339 фрагмента:

От стени на амфори са 75 неголеми и нехарактерни фрагмента, два от които оформени като кръгчета (*Табло IV.12-13.*). Фрагменти от различни съдове, работени на бързо колело, с цвят на глината в нюансите на сивото са 57, като 27 от тях са от стени с размери до 5/7 см. От останалите, шест са от един съд, а няколко други са с украса от излъскани ивици. Един от последните, най-вероятно, принадлежи на съд, тип фруктиера (*Табло IV.15.*). Двата фрагмента от чашки, имитация на мегарски тип (*Табло IV.01-02.*) са тип I, профил 1 b по класификацията на Вулпе / Георгица и се датират във втората половина на II век BC / първата половина на I век BC (Vulpe, Gheorghită 1976, 167-182).

От добре пречистена глина, със светло охров цвят след изпичането, е краче на фруктиера, тип V по Кришан, датирана в I век AD (Crișan 1969, 168-170). По крака има четири снопа от излъскани хоризонтални линии (*Табло IV.08.*). Паралели по форма и украса има в съоръжение 45 от култовия комплекс при Пиетроаса Мика; при Барбоши и др. (Sîrbu, Matei 2007, fig. 14, 4; Sanie 1988, 82, Pl. XIV, 8).

Фрагменти от дъно и устие на купичка са от сива пречистена глина, с примеси на слюда, със загладена, но не полирана повърхност (*Табло IV.05. и 07.*). Към купи тип I по Вагалински (Вагалински 2002, 102) по форма, спада фрагмент от купичка или фруктиера (*Табло IV.04.*). Подобна купа е открита в Спрънчената в Румъния (Preda 1986, Pl. XXXVII, 2). Другия фрагмент (*Табло IV.03.*) има аналог в Ескус (Вагалински 2002, 107, КУ 161). Датировката им е в периода I век BC - I век AD.

Вероятно от устието на малка кана е фрагмент от добре пречистена, сива след изпичането глина (*Табло IV.06.*). Повърхността на съда е излъскана вертикално отвън.

От съдове, работени на ръка или бавно колело са 207 фрагмента. От тях 135 са от съдове (главно гърнета) с груба, незагладена или грубо загладена повърхност, с цветове главно в нюансите на кафявото (39 фрагмента са с размери до 5 см). Една от стените е с врязана украса, а 15 фрагмента са от едно гърне, но са нехарактерни. Възстановен частично е профила само на един съд (*Табло*

IV.09.), които може да се датира най-общо в периода II век BC – I век AD (виж напр. Preda 1986, Pl. VIII, 2).

От съдове (купи/фруктиери), с излъскана до полиране повърхност са 72 фрагмента. Цвятът на повърхността им варира от кафяв до сивочерен. Три фрагмента са от един съд (стени). Една стена е много добре оформена в кръг (Табло IV.11.). Възстановена частично е формата на фруктиера (Табло IV.10.). Тя може да се отнесе към тип III по Кришан, датиран във втората половина на II и началото на I век BC (Crişan 1969, 129-131).

Яма № 47: Разположена е в северната част на квадрат I 4, като част от нея е под преградната стена на Принципията (фиг. 1, 2 и 4.01.). Разрушена е от ями 46 и 47 А, а диаметъра ѝ в профила е около 1,20 м. В площта на ямата, над льоса са открити няколко фрагмента тракийска и три фрагмента по-късна керамика (един от гребенчатата амфора, един X-XI век, един османски), вероятно от по-късно вкопаване, без видими очертания. Поради тази причина, керамика е събирана само от очертанията на ямата, след вкопаването ѝ в льосовото ниво (от -2,20 м от репер). От там надолу има пласт пръст, която е леко по-светла от околната. Дъното на ямата е достигнато на ниво -3,12 м и е покрито с тънък слой пепел, въгленчета и парченца отухлен льос.

В нея са открити кости, 4 фрагмента от питоси, 4 кремъка, 3 малки камъка варовик и 13 фрагмента обмазка. Керамиката, открита в проучената част от ямата е 44 фрагмента. Шест от тях са от съдове, работени на бързо колело, два от които имат украса от излъскани линии. Единият от орнаментите е мрежовиден (Табло III.07.), най-често срещан като украса през периода I век BC – I век AD (виж Crişan 1969, 211, Pl. CXIV, 7). Фрагмента е от фин, биконичен съд, възможно кана, но с неголеми размери (дебелината му е 4 мм)- паралели има в Барбоши (Sanie 1988, 84, Pl. XV, 4). Друг фрагмент е от дъно на купичка (?) от добре пречистена глина (Табло III.06.). Запазено е дъно и долна част на съд (най-вероятно от кана) от светлосива, добре пречистена глина (Табло III.08.). Фрагмент от устие на купа (или фруктиера ?), със завит навън ръб е от светло охрова/кафява глина (Табло III.05.). Паралел по форма е съд от Скиту, Румъния, работен на колело, със сив цвят, датиран най-общо II-I век BC (Sîrbu, Schuster, Pora 1997, fig. 9, 1). Четири фрагмента са от стени на амфори.

Керамиката, работена на ръка (или бавно колело) е 34 фрагмента, като 24 е с груба повърхност, а десет са от съдове (купи, фруктиери) с полирана отвън и отвътре повърхност. Един от фрагментите с грубо загладена повърхност е от малко гърненце с кафяв до сив цвят, с леко извито навън устие (Табло III.04.).

Яма № 47 А: Разположена е в северната част на квадрат I 4, като част от нея е под преградната стена на Принципията, а друга под пътеката над северния профил на квадрат I 4 (фиг. 1, 2 и 4.01.). От нея е проучена малка част,

поради което са неясни размерите ѝ. В площта на ямата, над льоса има по-късно вкопаване, без видими очертания. От нея произхождат няколко фрагмента тракийска керамика, събрани заедно с тези от яма 47. Дъното на ямата е достигнато на ниво -2,80 м от репер.

Ями № 48, 49 и 50: Разположени са между квадрати II 5/II 6 и III 5/III 6, под останки от къща от XIX век (*фиг. 1 и 2*). До ниво от около -1,50/1,70 м от репер е насип с материали от XIX век, а под него се откриват неголямо количество тракийски материали. При достигнато льосово ниво -2,26 м от репер се очертават части от две ями. В ЮИ ъгъл на квадрат II 5, под източния му профил, на ниво -1,76/1,80 м от репер са открити плътно подредени един до друг камъни, които са част от яма, означена с номер 50. Ямите са проучени през 2008 г.

Яма № 51: Разположена е в северната централна част на квадрат I 5, под база за колона в средното помещение на Принципията (*фиг. 1 и 2*). Проучена е малко по-вече от половината от ямата. До около -1,00 м от репер, в квадрата се откриват материали от XIX. Веднага под последният ред камъни от базата следва тънък пласт льос, с въгленчета и малки фрагменти отухлена глина. От ниво -1,10 м. материалите са само тракийски, откриващи се в радиус от -2,50/3,00 м в северната половина на квадрата. В този участък е регистрирано петно от отухлена глина и въгленчета с неголяма плътност. В него се откриват фрагменти тракийска керамика, сред които и от чашка с релефна украса (*Табло III.10.*). Тя се датира в периода II-I век BC (Vulpe, Gheorghită 1976, 167-182). Открита е дръжка от амфора с печат на фабрикант, вероятно Родоска с надпис ΥΑΚ...ΟΥ (*Табло III.09.*). До ниво -1,60 м са открити 31 камъка (варовик), осем от които струпани на ниво -1,30 м. Фрагментите керамика и кости намаляват, след ниво -1,30/1,50 м. При -2,20 м. се достига льос и се очертава малка яма (с диаметър 1,10/1,20 м). На ниво -2,25 м. е зачистен голям камък до южната и периферия. Дъното е достигнато на -2,49 м. Във вкопаното в льоса ниво са открити само няколко фрагмента керамика и камъка. Над него са открити 10 кремъка; 32 камъка, седем от които горели; 32 малки фрагмента обмзка; осем фрагмента от питоси и общо 255 фрагмента керамика. От стени на амфори са 52 фрагмента, а от съдове, работени на бързо колело са 36, единия оформен в кръг (*Табло III.12.*). От съдове, работени на ръка или бавно колело са 166 фрагмента с различна големина. От тях 116 са сравнително малки фрагменти, с груба повърхност, главно от гърнета. Открито е дъно на малко гърненце (*Табло III.11.*). От купи или фруктиери с полирана повърхност са 51 фрагмента. За анализ са взети въгленчета – които се оказаха от дъб и смърч/ела. Направена е и флотация на пръст от ямата, но не са открити други растителни останки.

Яма № 52: Разположена е в северната централна част на квадрат I 5, част е в I 4 (*фиг. 1 и 2*). От нея е проучена малка част – приблизително 1/5, а останалата остава в северния профил на квадрата. Частта ѝ в квадрат I 5 се очертава ясно при достигане на льосовото ниво на -2,20 м от репер. Формата на ямата не е правилен кръг. Пълнежа ѝ е наситен с въгленчета, а по цвят не се различава от околната пръст. В профила под базата за колона личат две ивици отухлена глина, с дебелина до 5 см, на ниво -1,70/1,80 м от репер. Дъното ѝ е достигнато на ниво -2,57 м. От льосовото ниво до дъното ѝ са открити кости, два фрагмента стопилка; един биконичен прешлен (*Табло III.13.*); два малки фрагмента обмазка; два фрагмента от питоси и общо 7 фрагмента керамика: 2 на бързо колело; 1 от амфора и четири, работена на ръка или бавно колело.

Яма № 53: Разположена е в южната част на квадрат I 5, като около 1/3 от нея е под ЮЗ дълга стена на Принципията (*фиг. 1, 2 и 4. 02.*). Субструкцията на зида стига до -1,60 м. До ниво около -1,00 м от репер, в целия квадрат се откриват материали от XIX век. Ямата е застъпена от яма № 54, а двете са частично разрушени от късноосманска яма № XIV, която е с голяма площ (около/над 2 м), на ниво от -1,00 до -1,50/1,60 м. Продължава и след това ниво, но не се очертава в льосовото ниво (-2,20 м), защото там свършва, но с много по-малък диаметър - около 1,50 м.

От нивото, от което започват да се откриват тракийски материали (-1,10/1,20 м) е оставен профил в източната половина на квадрат I 5, който срязва яма 53 приблизително през средата (*фиг. 3. 03.*). Формата ѝ наподобява тази на фруктиера – в льосовото ниво е на прерязан конус (стесняващ се нагоре). Ясно личи разширяването на ямата над льосовото ниво по пластове въгленчета, льос и отухляване. Така ако диаметра ѝ при вкопаването в льоса е около 1,50 м, то в горната част той е около два пъти по-голям - към 3 м. В източния профил на ямата, на ниво -1,30/1,40 м е регистриран пласт (до 10 см) отухлена глина с дължина около 1 м, а под него на различни нива се срещат отделни петна отухлена глина, пепел, въгленчета и льос. На ниво -2,25 м., в северния край на ямата ясно личи петно мазна, тъмна пръст с размери около 0,30/0,40 м. Пак в тази част, на нивото на дъното (-3,05/3,13 м) има концентрация на кремъци с размери около 10 см. Тук е открит скелет на новородено дете. Тялото вероятно е смазано от тежестта на пръстта, тъй като костите не бяха открити в анатомичен порядък.

Находките в ямата са разпределени равномерно по цялата ѝ площ. На ниво -2,40 м е открит фрагментиран брус и част от друг (*Табло V.14-15.*). В ямата са открити два малки корозирали железни фрагмента и част от лемеж (на ниво -2,60 м). Той е силно корозирал, с триъгълна форма и ръб в средната част (*Табло V.13.*). Близки паралели са откритите лемежи в Попещи, Четацени дин Вале, Пояна, Градищя Мунчелулуй и др. (Rosetti 1960, 394, fig. 3 –1,2; Crişan

1960, 295-296, fig. 5 и 6). Типът е разновидност на римския тип и е широко разпространен в Дакия, преди завладяването ѝ от Рим. Според Кришан това е “дакийски” тип, използван от местното население и през римско време (Crişan 1960, 285-299).

В ямата са открити 61 кремъка; 62 камъка-варовик; 78 малки фрагмента обмазка; 47 фрагмента от питоси и общо 589 фрагмента керамика.

От амфори са 118 фрагмента, сред които и две дръжки от амфори с кръгли печати с родоската роза в средата. Първия е открит на ниво -1,68 м., в източния край на ямата и е с частично запазен печат: A...ANAMOY (*Табло VI.08.*). Втория печат е открит на ниво -2,25 м и е изтрит: ...ΕΙΣΑ. ΣΤΟΥ. Встрани при основата на дръжката има друг малък квадратен печат с изтрито изображение (*Табло VI.09.*). Фрагмент от устие и дръжка, от недобре пречистена глина със светло охров цвят, е най-вероятно от родоска амфора (*Табло VI.05.*).

Останалата керамика, работена на бързо колело е с цветове в нюансите на сивото и е 66 фрагмента. Четири фрагмента от нея - от цедка, позволиха възстановяване на цялостната форма на съда (*Табло VI.02.*). От същия тип съдове е открит и друг фрагмент от устие (*Табло VI.01.*). Типа се датира в рамките на I век BC - I век AD (Crişan 1969, 171-172). Паралели на двата съда има в Попещи, Бордушани и др. (Vulpe, Gheorghişă 1979, 101, Pl. III, 7; Trohani 2006, Pl. 70, 18 и Pl. 71, 24). Съдовете от Бордушани са открити в яма 22, която се датира в средата на I век BC (Trohani 2006 a, 84-89).

Фрагмента от дъно на купичка е от глина със сив цвят (*Табло VI.07.*). От горната част на столче от малка фруктиера (с охров цвят на глината след изпичането ѝ) тип V по Кришан е друг фрагмент (*Табло VI.03.*). Типа се датира в рамките на I век AD (Crişan 1969, 168). В периода I век BC – I век AD се датира фрагмент от капак, с голям диаметър и дръжка с шест израстъка (*Табло VI.04.*; виж Crişan 1969, 182-184). От кана, със светлоохров цвят на глината е плоска, профилирана дръжка (*Табло VI.06.*). Близък паралел, но и с връзана украса е открит в Пояна (Teodor, Nicu, Ţau 2003, 98, Fig. 65, 5).

Фрагментите от керамика, работена на ръка или бавно колело са 405, като 151 от тях са от съдове с полирана повърхност. Голяма част от тях произхождат от съдове - фруктиери (*Табло V.04-10.*), тип III по Кришан. Тяхното най-голямо разпространение е през II век BC (Crişan 1969, 129-131). Фрагмента от такъв съд, с черен цвят отвътре, а отвън кафяв до сив (*Табло V.09.*) има паралел в Пояна, датиран III-II BC (Teodor, Nicu, Ţau 2003, 61, Fig. 29, 4). Запазени са и три дръжки - две хоризонтални: на фруктиера и купа (*Табло V.10-11.*) и вертикална от кана (*Табло V.12.*).

От съдове с груба или грубо огладена повърхност са 254 фрагмента, част със следи от огън от едната или двете страни. Възстановени частично са формите на три гърнета, които могат да се отнесат общо към периода II век BC-I век AD. При единия устийния ръб е прав, а дръжките са хоризонтални, плоски

и от тях излизат по три релефни ленти (*Табло V.01.*). Паралел е гърне от Владечяска (Trohani 1976, 110, fig. 16, 3). Съдове с подобна форма са открити в ями 27 и 38 в Русе, където последните датиреми материали са от периода II-I век BC.

Паралел на друго гърне, с леко завит навътре устиен ръб, дръжка - бутон и украса от врязани точки в линия (*Табло V.02.*) има в Спрънчената, в яма 10, датирана в края на II / средата на I век BC (Preda 1986, 33; 138, PL.VIII, 1)

Профила на гърне от глина със сивокафяв цвят, загладено отвътре е характерен за периода II-I век BC (*Табло V.03.*).

За анализ от ямата са взети въгленчета – които се оказаха от дъб и бряст. Направена е и флотация на пръст от ямата, но не са открити други растителни останки.

Яма № 54: Разположена е в южната част на квадрат I 5, като около $\frac{1}{2}$ от нея е под ЮЗ дълга стена на Принципията (*фиг. 1, 2 и 4. 02.*). До ниво около -1,00 м от репер в целия квадрат се откриват материали от XIX век.

Ямата нарушава яма № 53, а двете са частично разрушени от късноосманска яма № XIV. Яма 54 се регистрира при льосовото ниво -2,20 м. Формата ѝ, проследена в профила под зида, е стесняваща се към горната ѝ част. Тя се различава от останалите ями по пълнежа си: освен обичайните въглени, камъни, обмазки, кости, керамика и камъни, пръстта в нея е примесена с пепел и е по-рохка. Дъното е достигнато на ниво -3,41 м от репер.

В нея са открити 3 кремъка; 13 камъка-варовик; 35 малки фрагмента обмазка; фрагмент от керемиди; 19 фрагмента от питоси и общо 299 фрагмента керамика.

От стени на различни амфори са 83 фрагмента. Керамиката, работена на бързо колело е представена от 17 фрагмента. Един от тях е стена от чашка, имитация на мегарска (*Табло VII.09.*). Тя е тип I по Вулпе / Георгица и е с датировка втората половина на II век BC / първата половина на I век BC (Vulpe, Gheorghită 1976, 167-182).

Запазени са две дъна на малки съдове, вероятно кани, от глина със сив цвят и недобре загладена повърхност (*Табло VII.11-12.*). Фрагмент от устие на съд, от глина със сив цвят и добре загладена повърхност (*Табло VII.07.*), по форма е близък до купи тип I по Вагалински (Вагалински 2002, 108, КУ 166). От съд с големи размери (хранилище) е запазена част от устието и стената с врязана украса права и вълнообразна линия (*Табло VII.08.*). Подобни форми се срещат на север от Дунав, през периода I век BC- I век AD (Crișan 1969, 184-186 и Pl. LXXXVI, 2).

Керамиката, работена на ръка е представена от 199 фрагмента, като 139 от тях са от съдове с груба или грубо огладена повърхност. Единият от тях е фрагмент от чаша тип “дачака” (*Табло VII.03.*). Отвън повърхността е със свет-

локафяв цвят, а отвътре е покрита със плътен слой сажди. Датира се в периода I век BC – I век AD (Crișan 1969, 153-160). Запазени са фрагменти от две устия на гърнета, с дръжки-тип бутон и лентеста украса. Едното (*Табло VII.01.*) има паралел в Попещи (Vulpe, Gheorghiiță 1979, 102, Pl. IV, 13-14). Другото гърне (*Табло VII.02.*) има паралел в Бордушани, в жилище 13, датирано в средата на I век BC (Trohani 2006, Pl. 53, 4; Trohani 2006 a, 82-89). Една стена на съд е оформена във формата на кръг (*Табло VII.10.*).

Останалите 60 фрагмента керамика са от съдове с полирана отвън и отвътре повърхност, с цветове от кафяво до черно. Един от тях е от фруктиера (*Табло VII.06.*), тип III по Кришан (Crișan 1969, Pl.LI, 7). Запазена е и сложно профилирана дръжка на кана (*Табло VII.04.*), с паралел във Владечаяска (Trohani 1976, 120, fig. 24, 10). Фрагмент от устие и дръжка над него, е от кана с една или две дръжки (*Табло VII.05.*). Оригиналът на формата с две дръжки може да се търси още в бронзовата епоха, а близък до този от яма 54 е съд от Буджак, датиран в IV век BC (Moscalu 1983, 87; Pl. LXIII, 1) Подобна е формата и на гърне с две дръжки от Сигишоара (Crișan 1969, 273 и Pl. CLXVII, 2). По-малка е вероятността фрагмента да е от кана тип I, характерен за периода III-II век BC (Crișan 1969, 118-120).

За анализ от ямата са взети въгленчета – които се оказаха от дъб и смърч/ела. Направена е и флотация на пръст от ямата, но не са открити други растителни останки.

Яма № 55: Разположена е в СЗ ъгъл на квадрат I 5 и СИ ъгъл на квадрат I' 5, като по-малко от 1/2 от нея е под ЮЗ дълга стена и преграден зид на Принципията (*фиг. 1, 2 и 4. 02.*). До преградния зид е регистриран пласт от отухлена глина, който на места достига до 30 см. Той е приблизително на същото ниво, като пласта отухлена глина над яма 40: -1,0/1,10 м. Вероятно става въпрос за една и съща структура. Над яма 55 е запазена частта от този пласт до преградния зид – не са открити никакви находки, а веднага над него се откриват материали от XIX век (подравнително ниво). В северния профил на квадрат I' 5 и I 5 ясно личи, че този пласт продължава и на изток, но вече неотухлен. Явно това е същият пласт лъос, който е над ями № 51, 52, 53, 56 и 57. на места той е нарушен от заравняване от XIX век, до -1,30/1,40 м над яма 55 (главно в частта непосредствено до ЮЗ дълга стена на Принципията). Под това ниво материалите са тракийски, с изключение на частта засегната от късноосманска яма № XIV. До лъосовото ниво не се очертават никакви структури. То е достигнато на -2,20/2,30 м и тук се очертава яма – с над 3 м диаметър, с неправилни очертания, вкопана до -2,42 м. По-надолу, в лъоса е вкопан кръг с диаметър 2,30 м. При оформянето на стените му е използван фрагмент от питос. Зачистени са няколко по-големи камъка. Дъното е достигнато на ниво -3,11 м от репер.

Яма 55 се разширява след льосовото ниво, а до него се стеснява (диаметърът ѝ тук е 2,30 м), т.е. при льоса е най-тесната част на ямата.

В ямата са открити 22 кремъка; 111 камъка-варовик; 147 малки фрагмента обмазка; 51 фрагмента от питоси и общо 529 фрагмента керамика

От металните находки два са корозирали железни фрагменти и два са оловни предмети (*Табло VIII.12-13.*). Единият от тях вероятно е тежест, а другия е част от скоба за ремонт на глинен съд. В ямния комплекс при Русе са открити около десетина такива скоби, като няколко от тях са заедно с фрагмента от ремонтирания съд. В ямата е открито каменно пулче (*Табло VIII.10.*) и малък глинен предмет с овална форма и вдлъбнатина от едната страна (*Табло VIII.11.*). Той може да се отнесе към групата на т.нар. “магически” предмети (модел на олтар), откривани в гробове и по-рядко в култови комплекси, от ранно-желязната до римската императорска епоха (Конова 2005, 148-164).

В горната част на запълнителя на ямата (ниво -1,30/1,40 м), е открит фрагментиран глинен лустратор (*Табло VIII.07.*). Използва се за излъскване (полиране) на повърхностите на съдове, работени на ръка и колело. Появява се през III век BC (Crișan 1969, 104-105). Подобни се откриват в много от проучваните обекти от края на късножелязната епоха в Румъния – Попеши, Владечаяска, Бордушани и др. (Vulpe, Gheorghită 1979, 100, Pl. II, 7; Trohani 1976, 99, fig. 7, 2-3; Trohani 2006, Pl. X, 17, 37). В употреба са до римското завладяване на Балканите.

От откритите 116 фрагмента от различни амфори, един е от дъно (*Табло IX.08.*). Запазени са и две дръжки на амфори с печати (*Табло IX.11-12.*). Единият от тях е с едноредов надпис ПРОΘΕΟΥ, а вторият с двуредов:

ΜΟΛΕΣ....

ΘΕΣΜΟΦ....

Керамиката, работена на бързо колело е представена от 58 фрагмента, както в горната част на ямата, така и в тази, вкопана в льоса. Няколко фрагмента са с украса от излъскани ивици (*Табло IX.09.*). Устието на чашка, имитация на мегарски тип (*Табло IX.10.*) се датира във втората половина на II век BC / първата половина на I век BC (Vulpe, Gheorghită 1976, 167-182). В ямата е открит фрагмент от капак (*Табло IX.01.*), сходен по форма и датировка с този от яма 40 (*виж по-горе*). Близко до периферията си фрагмента има дупка, вероятно от ремонтирането на съда.

Открити са фрагменти от дъна на шест съда, с различни характеристики на глината (*Табло IX.02-07.*). Единият е от по-голям съд – кана (*Табло IX.02.*). Останалите са от малки съдчета. Две от тях са били с биконична форма, а останалите със сферична. В ямата е открит фрагмент и от вносна фирнисова рисувана керамика (*Табло VIII.08.*).

Работената на ръка керамика е представена от 355 фрагмента с различна големина и характеристики. От тях 158 са с полирана двустранно повърхност.

Един от тях е от дъно, вероятно на купа (*Табло VIII.06.*). Открита е и средната част на фруктиера (*Табло VIII.01.*), тип III по Кришан (Crişan 1969, 129-131). Друг фрагмент е от плътно столче от подобен тип съд (*или горна част на капак ? - Табло VIII.04.*). Запазена е и дръжка, със съвсем малка част от устието (*Табло VIII.03.*). Възможно е тя принадлежи на същия тип съд, като фрагмента, открит в яма 54 (*виж по-горе – Табло VII.05.*). Като паралел може да се посочи и съд от Бордушани от яма 32, датирана в първата половина на I век BC (Trohani 2006, Pl. 79, 1; Trohani 2006 a, 86-89). Една стена на съд е грубо оформена във формата на кръг (*Табло VIII.09.*).

Керамиката, работена на ръка, с груба повърхност, е главно от гърнета и по малко от други съдове (197 броя). Възстановени са частично формите на два съда. Единият е устие от чаша от т. нар. тип “дачика” (*Табло VIII.02.*). Вторият е от дъно и долна част на съд, вероятно гърне, с издута средна част (*Табло VIII.05.*). Отвън цветът на повърхността е светлокафяв, докато отвътре е покрит с плътен слой сажди.

За анализ от ямата са взети въгленчета – които се оказаха от черен бор. Направена е и флотация на пръст и са открити четири обгорели зърна меко/твърда пшеница, две голозърнест ечемик, три просо и едно зърно от грозде.

Яма № 56: Разположена е в ЮИ четвърт на квадрат I 5, като около 1/2 от нея е под база за колона и преграден зид на Принципията (*фиг. 1 и 2*). Нарушена е от късно османска яма № XIII, поради което е проучена по-малко от 1/3 част (диаметъра и при льосовото ниво е около 1,40 м). Под базата за колона следва пласт льос, с дебелина от 5 до 20 см (на ниво около -1,00 м), с въгленчета и парченца отухлена глина, в които има открити и отделни фрагменти тракийска керамика. Под базата за колона е оставен профил, в които е северната част от ямата. В профила личи формата ѝ – от дъното (-2,75 м от репер) до льосовото ниво (-2,20/2,30 м) е стесняваща се нагоре, а след това се разширява леко – запълнителят ѝ е със същия цвят като на околната пръст. На ниво -1,40/1,50 м е регистрирана концентрация на отухлен льос (с дебелина до 10 см), върху тънък слой въгленчета. Той е извит леко дъговидно към дъното на ямата. Под него, на ниво -1,80/2,30 м има тънки, редуващи се пластове от пепел и въгленчета. В участъка, затворен между тях има тънки ивици от въгленчета. На ниво -2,26 м е открита положена нагоре с дъното купа (фрагментирана) върху пепелив пласт и рибени люспи (*Табло X.03.*). Паралел на съда, но с по-малки размери има във Владечяска, датиран в края на II / I век BC (Trohani 1976, 108, fig. 14, 2; 126).

В проучената част от ямата са открити още кости, един кремък; 11 камъка-варовик; 4 малки фрагмента обмазка; един фрагмент от тежест за стан; 6 фрагмента от питоси и 84 фрагмента керамика. Дванадесет от тях са от стени на различни амфори. От керамика, работена на бързо колело са още 17 фраг-

мента. Един е от дъно на купа (*Табло X.05.*), а втория от устие на фруктиера, от пречистена глина със сив цвят (*Табло X.04.*). Тя е тип IV или V по Кришан, датирани I век BC-I век AD (Crişan 1969, 167-170). Близка по форма е фруктиера от Бордушани, от жилище 2, датирано в началото на I век AD (Trohani 2006, Pl. 7, 10; Trohani 2006 a, 86-89). От ремонтиран съд – купа са два фрагмента от тъмносива, добре пречистена глина (*Табло X.02.*).

Керамиката, работена на ръка е представена от 55 фрагмента, като 43 от тях са от съдове с груба или грубо загладена повърхност. Възстановена е частично формата на гърне (*Табло X.01.*), близко до профила на съд от Градищя (Sîrbu 1996, 214, fig. 58, 3). От съдове с полирана повърхност са 12 фрагмента, от които пет са от една купа, възстановена изцяло (*Табло X.03. - виж по-горе*).

Яма № 57: Разположена е между квадрати I 5 и I 6, източно от яма 53, като около 3/4 части от нея са под ЮЗ дълга стена и преграден зид на Принципията (*фиг. 1, 2 и 4. 02.*). Материали от ямата са отделяни след очертаването и при льсовото ниво (-2,20 м от репер). Диаметъра ѝ на това ниво е около 1,20/1,50 м. Дъното ѝ е достигнато на -2,80 м. Формата на ямата не може да се определи точно, поради малката проучена част.

Във вкопаната ѝ в льоса част са открити кости, два кремъка; 7 камъка-варовик; 14 малки фрагмента обмазка; два фрагмента от питоси; един фрагмент от керемидата (?) и общо 84 фрагмента керамика. От стени на различни амфори са 19 фрагмента, а осем са от керамика, работена на бързо колело. Запазено е дъно на малко съдче (*Табло X.06.*).

От керамика, работена на ръка или бавно колело са 57 фрагмента, като 47 от тях са с груба повърхност (главно стени от гърнета). Останалите десет са с добре полирана отвън и отвътре повърхност. Възстановена частично е формата на фруктиера с хоризонтална дръжка при устието (*Табло X.07.*). Тя е тип III по Кришан (Crişan 1969, 129-131). Глината ѝ е с примеси, недобре изпечена, а повърхността ѝ е с черен цвят.

Яма № 58: Разположена е в североизточния ъгъл на квадрат I 5, западно от късноосманската яма № XI. При достигнато ниво -2,20 м от репер ямата все още не се очертава на терена, но откриваните материали след ниво -1,10 м са изцяло тракийски, в участък от около 1,5 кв.м. В северния профил на квадрата се очертава пласт от отухлена глина на ниво около -1,40/-1,50 м.

На този етап са открити: един кремък; 2 камъка-варовик; 5 фрагмента обмазка; един фрагмент от питос, оловна пластина и един брус (*Табло XI.01. и 08.*). Открити са общо 103 фрагмента керамика. От съдове, работени на бързо колело са 26 фрагмента, сред които и дъно на купа (*Табло XI.07.*). Запазено е и устие на фруктиера, със украса от излъскани прави и две вълнообразни линии (*Табло XI.04.*). Аналог на съда е открит в Пояна, датиран в периода I век

BC – I век AD (Teodor, Nicu, Țau 2003, 175 и fig. 59, 1). От стени на амфори са 23 фрагмента, сред които и дъно (*Табло XI.05.*). Същия тип дъно е открито в яма 71 а в Бордушани, датирана в средата на I век BC (Trohani 2006, Pl. 110, 6; Trohani 2006 a, 86-89).

От керамика, работена на ръка са 54 фрагмента, като 34 от тях са с груба или грубо огладена повърхност. Един е оформен във формата на кръг (*Табло XI.02.*). Двадесет фрагмента са от съдове с полирана повърхност, един от които е дръжка на купа или фруктиера, с дупка в средата (*Табло XI.06.*). Другия фрагмент е от фруктиера, тип III по Кришан (Crișan 1969, 129-131). Ямата е проучена през 2008 г.

Яма № 59: Разположена е в северозападния ъгъл на квадрат II 5, източно от късно османската яма №XI. Част от ямата е разрушена от втория преграден зид на Принципията, фундиран до -2,00 м от репер. При достигнато ниво -2,20 м от репер, все още не се виждат очертанията на ямата. Локализирана е по откриваните фрагменти само от тракийска керамика, кости и въгленчета след ниво -1,30/1,40 м.

На този етап в нея са открити: 3 фрагмента обмазка и 26 фрагмента керамика. От тях седем са от стени на амфори, а 15 са от съдове, работени на бързо колело. На ниво -1,92 м са открити седем фрагмента от купа, позволяващи реставрирането ѝ (*Табло XI.09.*). Глината е добре пречистена, с примеси на слюда, а повърхността ѝ е хоризонтално излъскана отвън. Цветът след изпичането е тъмносив. Паралели са открити в Пояна и Бордушани (Teodor, Nicu, Țau 2003, 95, fig. 62, 3; Trohani 2006, Pl. 97, 15). Датировката ѝ е в рамките на I век BC – I век AD, като съда от Бордушани е открит в яма 56, датирана в първата половина на I век BC (Trohani 2006 a, 86-89). Фрагмент от устие е от купа от добре пречистена глина, със светлосив цвят след изпичането. Повърхността ѝ е полирана до излъскване и е покрита от плътен слой ангоба с черен цвят (*Табло XI.10.*). Формата на съда произхожда от елинистически тип, разпространен и в римската епоха (тип XVII и XVIII по Suceveanu 1985, 62).

Два фрагмента са от чашка, вероятно с две дръжки, от добре пречистена и изпечена глина, с охров цвят (*Табло XI.11.*). По повърхността на съда е запазена украса от три коси успоредни линии, рисувана с тъмноохров / кафяв цвят боя. Типът се датира в периода I век BC – I век AD (Teodor, Nicu, Țau 2003, 167-168 и fig. 34 и 35).

Керамиката, работена на ръка или бавно колело е представена от 11 фрагмента, от които три са с полирана повърхност, а осем са с груба. Един от тях е от чаша тип ”дачика” (*Табло XI.13.*). Тъй като не е запазен целия профил, не може да се определи точния ѝ тип. Примерни паралели са от Бордушани и Пояна (Trohani 2006, Pl. 98, 16; Teodor, Nicu, Țau 2003, fig. 38, 11). Съда от Бордушани е открит в яма 56, датирана в първата половина на I век BC (Trohani 2006 a, 86-89).

Открито е и дъно на миниатюрно гърненце покрито с врязана украса (*Табло XI.12.*). Този тип украса се среща и в периода след римското завладяване на Балканите (Ardeț 1991, 137-142). Ямата е проучена през 2008 г.

Към ямния комплекс принадлежи и бронзова монета на Месамбрия – тип Атина Алкис. Открита е в квадрат Г' 4, в пръст от пласт -1,20/1,40 м от репер. Възможно е да е от горната част на някой от тракийските ями тук (№ 41, 42, 43, 44, 45 и 45 А). В по-късни вкопавания също се открива тракийска керамика (*Табло X.09-10.*). В късноосманска яма XI е открита дръжка от амфора с анепиграфен печат (*Табло X.08.*). Тя има точен паралел (възможно е печата да е правен с една и съща матрица) от Попещи, датиран в периода II век ВС- началото на I век AD (Rosetti 1960, 397, fig. 5, 10). Вероятно дръжката произхожда от яма 59, която е позиционирана непосредствено до по-късната яма.

* * *

Регистрираните през 2005/2007 г. над 63 ями, на площ около 275 кв.м. на този етап се идентифицират като останки от непознати за нас ритуали на местното гетско население. Вероятно броя на ямите в изследвания участък е по-голям, тъй като от тракийското ходово (-0,80/1,00 м от репер) до льосовото ниво (-2,20/2,30 м от репер), формата им не може да бъде или е много трудно проследима. Документирано е разрушаването на по-ранни от по-късни ями (53 от 54; 19 от 18; 46 от 15 и др.). Досега, в проучената площ не е разкрита структура (от тракийския пласт), която би могла да се интерпретира като жилищна. В същото време в ямите се откриват големи фрагменти от обмазки на жилища, от керемиди (два-три) и от огнища.

На този етап се приема, че комплекса е организиран около едно централно съоръжение - яма 3/30, с паралели в проучвани обекти (*фиг. 1 и 2*, виж напр. Tonkova 2003, 479-503). Показателно за функциите на подобни комплекси е ямното поле под могила III при с. Кралево, Търговищко (Гинев 2000, 37-41).

Документиран факт при ямното поле в Русе е позиционирането на храм на Аполон над централното му съоръжение, който доказва приемствеността на сакралното пространство след римското завладяване на Балканите (*фиг. 1*, виж Varbanov, Dragoev 2006, 181-195; Varbanov, Dragoev 2007, 243-263).

По-сложен е въпроса с хронологията на ямния комплекс. Находките от него са в рамките на IV/III век ВС - I AD. При дванадесет от проучените през 2007 г. ями (ями 40-43, 46-47, 53-56, 58 и 59), най-късните материали се датират в периода I век ВС-I век AD. При публикуваните общо 31 ями от 2006-2007 г., 19 се датират в периода I век ВС-I век AD, а останалите най-общо II-I век ВС. Известно е обаче, че последните датируеми находки не винаги указват периода на закопаване (Нехризов 2006, 422).

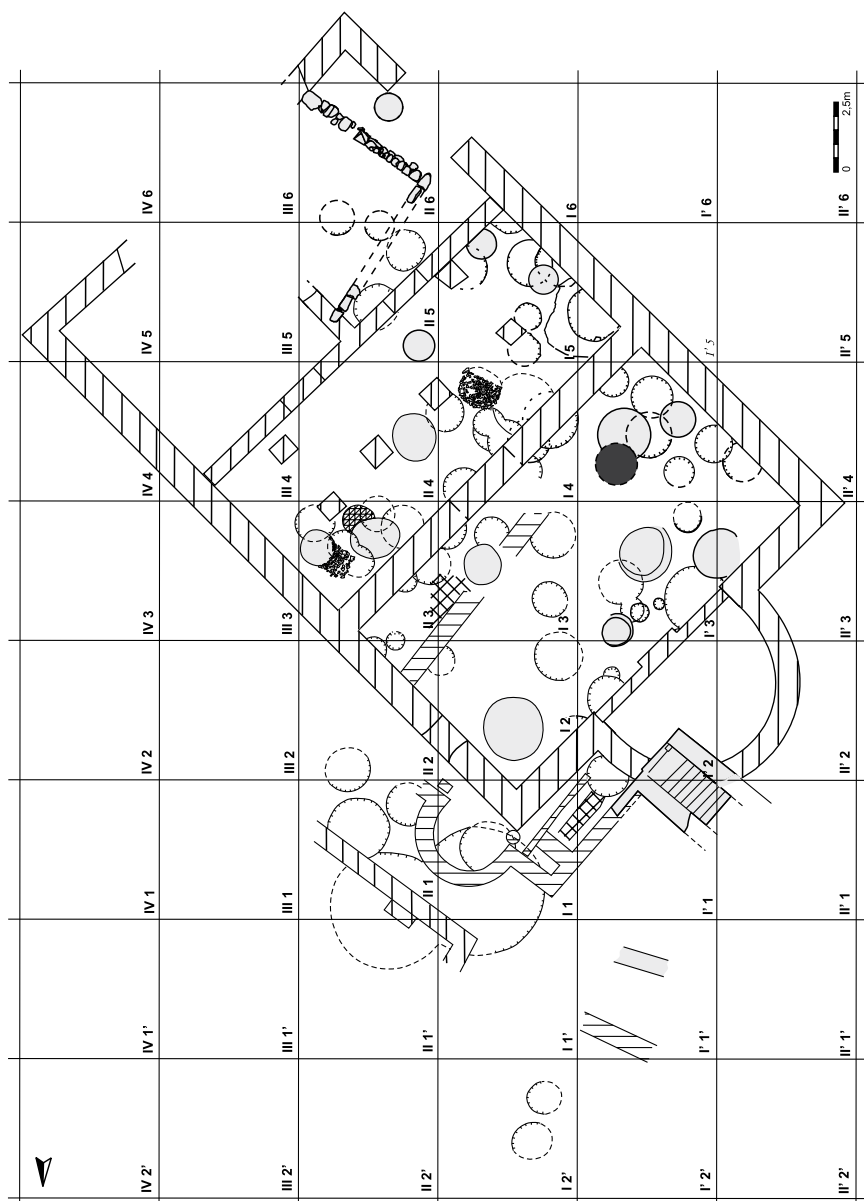
На този етап смятаме, че ямния комплекс при Русе, функционира през

периода от края на II/началото на I век ВС до третата четвърт на I век AD, като зенита му вероятно е през I век ВС.

Литература:

- Агре, Дичев 2006:** Д. Агре, Д. Дичев. Сондажни проучвания в м. Герена до гара Скобелево, Димитровградско. – В: Спасителни археологически разкопки по трасето на железопътна линия Пловдив – Свиленград през 2004 г. Велико Търново, 2006, 101-133.
- Бонев, Александров 1996:** А. Бонев, Г. Александров. Багачина. Селище от късната каменно-медна епоха и тракийски култов център (III-I хилядолетие пр. Хр.). Монтана, 1996.
- Вагалински Л. 2002:** Л. Вагалински. Излъскана керамика от I – началото на VII век, южно от долен Дунав (България). София, 2002.
- Гинев 2000:** Г. Гинев. Тракийски могили при с. Кралево, Търговишко. Варна, 2000.
- Домарадски 2000:** М. Домарадски. Фибули от късножелязната епоха в Тракия. Част I. – В: Годишник на Департамент Археология, IV-V. София, 2000, 202-224.
- Конова 2005:** Л. Конова. Магия и погребален обред. Глинени култови фигури от некропола на Апология Понтика. – В: Heros Nephaisos. Studia in honorem Liubae Ogdenova-Marinova. Велико Търново, 2005, 148-164.
- Нехризов 2006:** Г. Нехризов. Ямно светилище от желязната епоха и селище от ранната бронзова епоха при Свиленград. – В: Спасителни археологически разкопки по трасето на железопътна линия Пловдив – Свиленград през 2004 г. Велико Търново, 2006, 397-501.
- Ников 2005:** К. Ников. За една група сиви съдове от Югоизточна България. Към въпроса за появата на сивите амфори в Тракия (кр. VII-VI в. пр. Хр.). – В: Heros Nephaisos. Studia in honorem Liubae Ogdenova-Marinova. Faber, Велико Търново, 2005, 331-347.
- Alexandrescu 1977:** P. Alexandrescu. Les modeles grecs de la ceramique thrace tournee. – Dacia. Nouvelle serie XXI, 1977, 113-137.
- Ardeț 1991:** A. Ardeț. Ceramica dacică și de tradiție celtică la Ulpia Traiana Sarmiszegetusa. - Thraco – Dacia, XII, 1-2, 1991, 137-142.
- Crîșan 1960:** I. Crîșan. Un deposit de unelte descoperit la Lechința de Mures. - Studii și cercetări de istorie veche, XI, 1960, 285-301.
- Crîșan 1969:** I. Crîșan. Ceramica daco-getica cu speciala privire la Transilvania. București 1969.
- Moscalu 1983:** E. Moscalu. Ceramica Traco-getica. București, 1983.
- Preda 1986:** C. Preda. Geto-dacii din bazinul Oltului Inferior. Dava de la Sprîncenata. București, 1986.
- Rosetti 1960:** D. Rosetti. Un deposit de unelte, câteva stampile anepigrafice și o monedă din a doua epocă a fierului. - Studii și cercetări de istorie veche, XI, 1960, 391-403.
- Sanie 1988:** S. Sanie. Cetățuia Geto-Dacică de la Barboși (II). – Arheologia Moldovei, XII, 1988, 53-103.
- Sîrbu 1996:** V. Sîrbu. Dava Getică de la Grădiștea, județul Brăila I. Braila, 1996.
- Sîrbu, Schuster, Popa 1997:** V. Sîrbu, C. Schuster, T. Popa. Noi descoperiri getice în Județul Giurgiu. – Istros VIII, 1997, 237-256.
- Sîrbu, Matei 2007:** V. Sîrbu, S. Matei. Ritual and inventory in a Dacian sacred enclosure - Pietrocasa Mică – Gruiu Dării. - In: Iron Age Sanctuaries and Cult Places in the Thracian World, Brasov, 2007, 155-182.
- Suceveanu 1985:** A. Suceveanu. La ceramique Romane des Ier-IIIe siecles ap. J.-C. - Histria X Les resultats des fouilles. Bucuresti, 1985.
- Teodor, Nicu, Țau 2003:** S. Teodor, M. Nicu, S. Țau. Ceramica din aşezarea geto-dacică de la Poiana județul Galați. – Arheologia Moldovei, XXIII-XXIV, 2000-2001, 21-181.
- Tonkova 2003:** M. Tonkova. Late iron age pit-sanctuaries in Thrace: The contribution of the Gledacevo. – Thracia XV, 2003, 479-503.

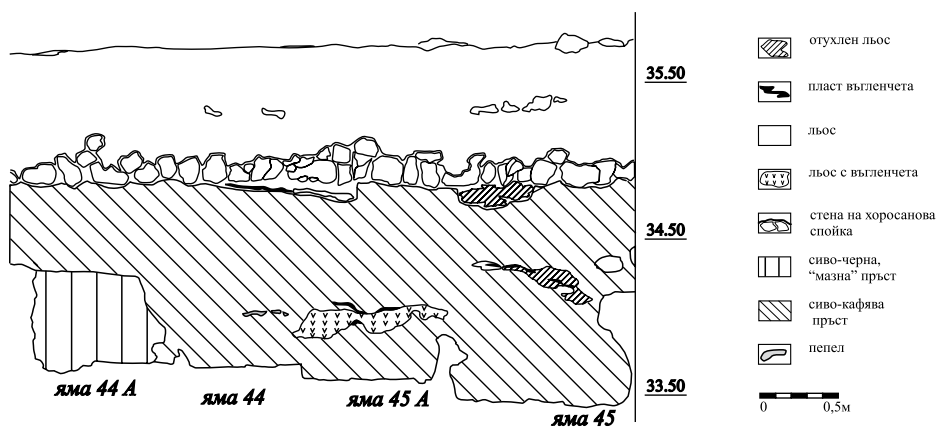
- Trohani 1976:** G. Tronani. Săpăturile din aşezarea Geto – dacă de la Vlădeasca. – Cercetări Arheologice II, 1976, 87-134.
- Trohani 2006:** G. Tronani. Locuirea Getică din partea de nord a Popinei Borduşani, comuna Borduşani, judeţul Ialomiţa. Vol.I. Locuiţele şi gropile. Târgovişte, 2006.
- Trohani 2006a:** G. Tronani. Locuirea Getică din partea de nord a Popinei Borduşani, comuna Borduşani, judeţul Ialomiţa. Vol.II. Interpretarea materialului descoperit. Târgovişte, 2006.
- Ursachi 1969:** V. Ursachi. Contribuţii la problema aşezărilor dacice de pe valea Siretului. - Memoria Antiquitatis I, 1969, 105-119.
- Varbanov, Dragoev 2006:** V.Varbanov, D.Dragoev. A New Thracian Pit Sanctuary in Ruse (a preliminary report). - Istros XIII, 2006, 181-195.
- Varbanov, Dragoev 2007:** V.Varbanov, D.Dragoev. The Thracian Pit Complex in Rousse (excavations in 2006). - In: Iron Age Sanctuaries and Cult Places in the Thracian World, Brasov, 2007, 243-264.
- Varbanov, Dragoev 2007a:** V.Varbanov, D.Dragoev. Archaeological Excavations within the territory of the Roman Fort Sexaginta Prista (preliminary report). - Istros XIV, 2007, 227-247.
- Vulpe, Gheorghită 1976:** A. Vulpe, M. Gheorghită. Bols a reliefs de Popoşti. – Dacia. Nouvelle serie XX, 1976, 167-198.
- Vulpe, Gheorghită 1979:** A. Vulpe, M. Gheorghită. Şantierul arheologic Popeşti, com. Mihăileşti, jud. Ilfov. Raport preliminar asupra rezultatelor din campania anilor 1976-1977. – Cercetări Arheologice III, 1979, 95-103.

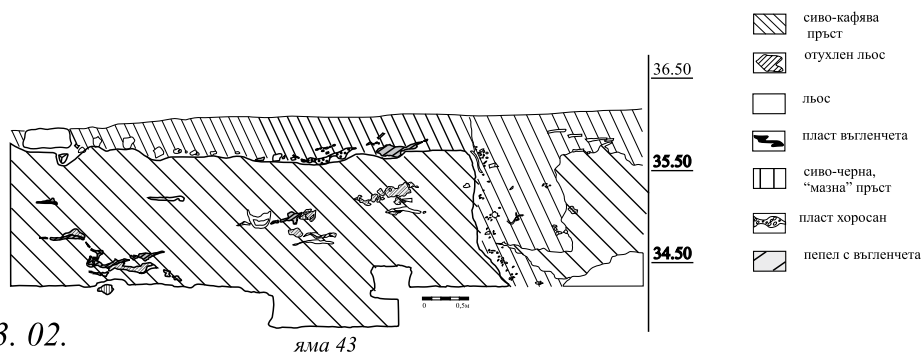
Хронологични нива

	Тракийско (Iв. пр. Хр. - Iв. сл. Хр.)		Късно антична яма (VIв. сл. Хр.)
	Римско (ср. на IIв. - IIIв. сл. Хр.)		Ями, тунел и зидове на сгради (XIX век)
	Късноримско (IV-Vв. сл. Хр.)		Яма (XX век)

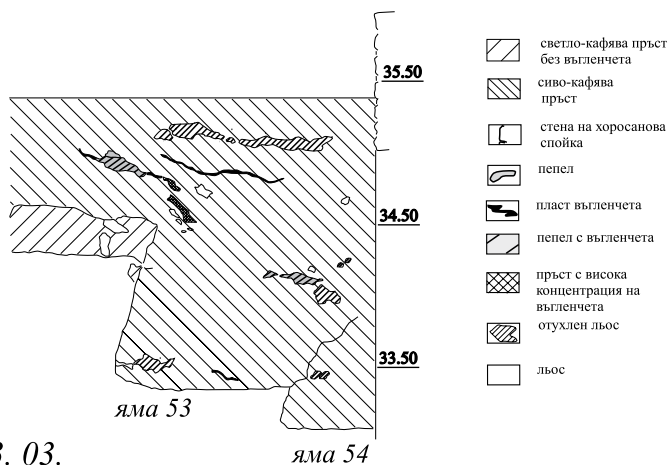
Фиг. 1. Спасителни разкопки на територията на Сексагинта Приста -общ план (2007 г.).

3.01.

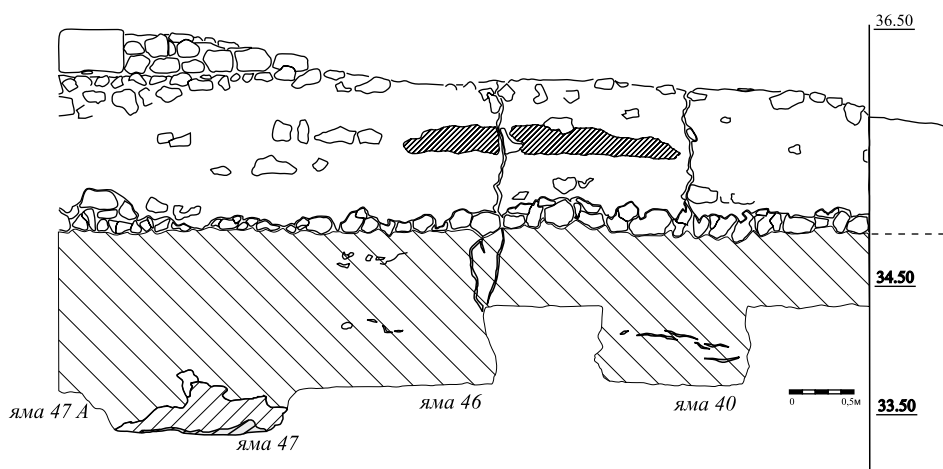

3.02.

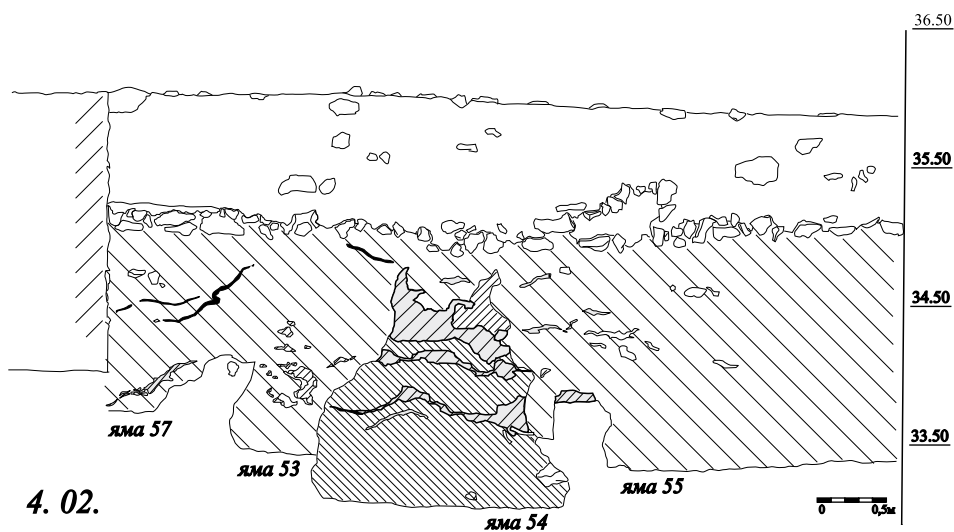

3.03.

Фиг. 3. 01. Профили на ями 44, 44 А, 45 и 45 А .02. Профил на яма 43. 03. Профил на яма 53 (поглед от северозапад).

4. 01.

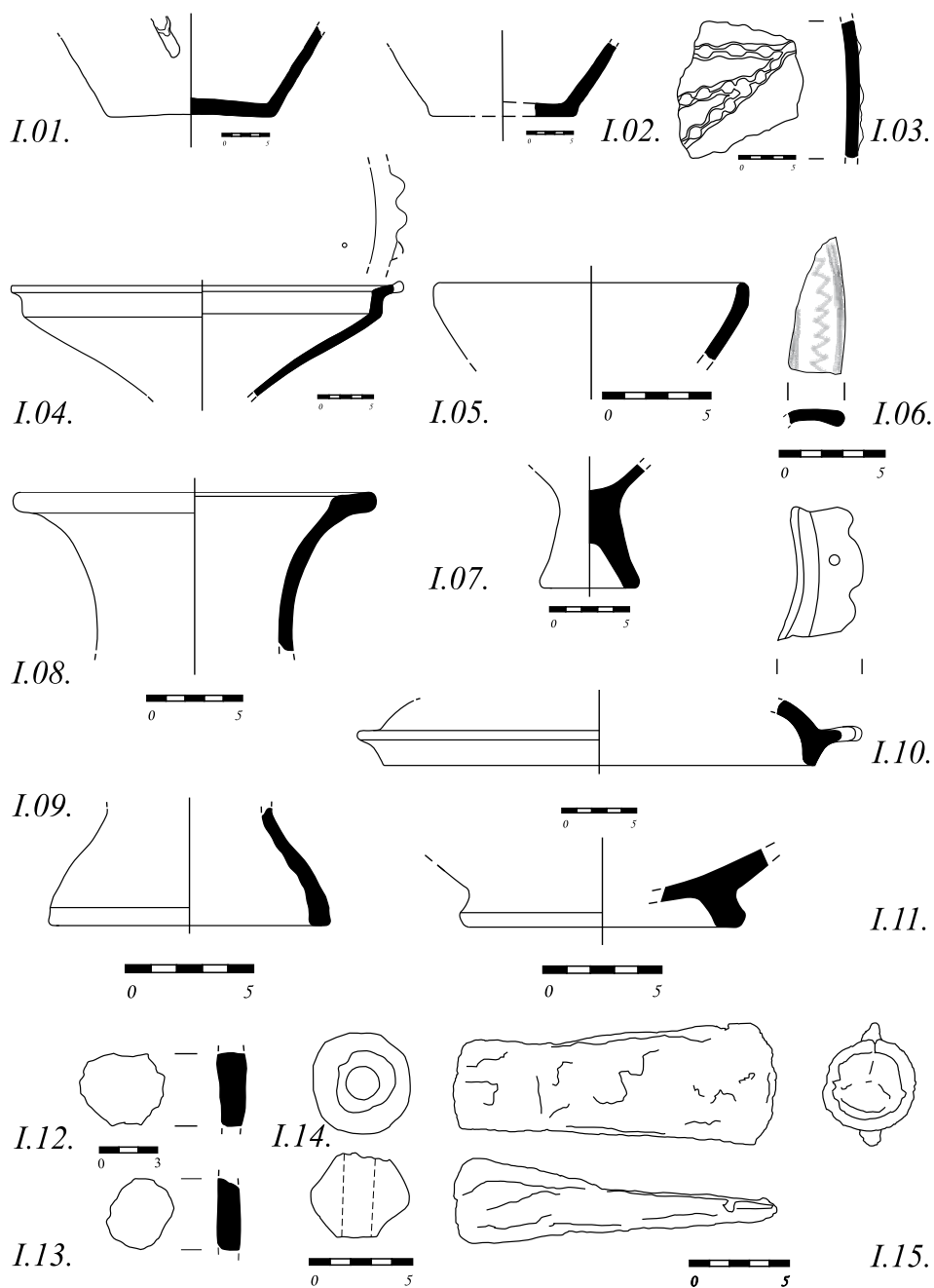

4. 02.

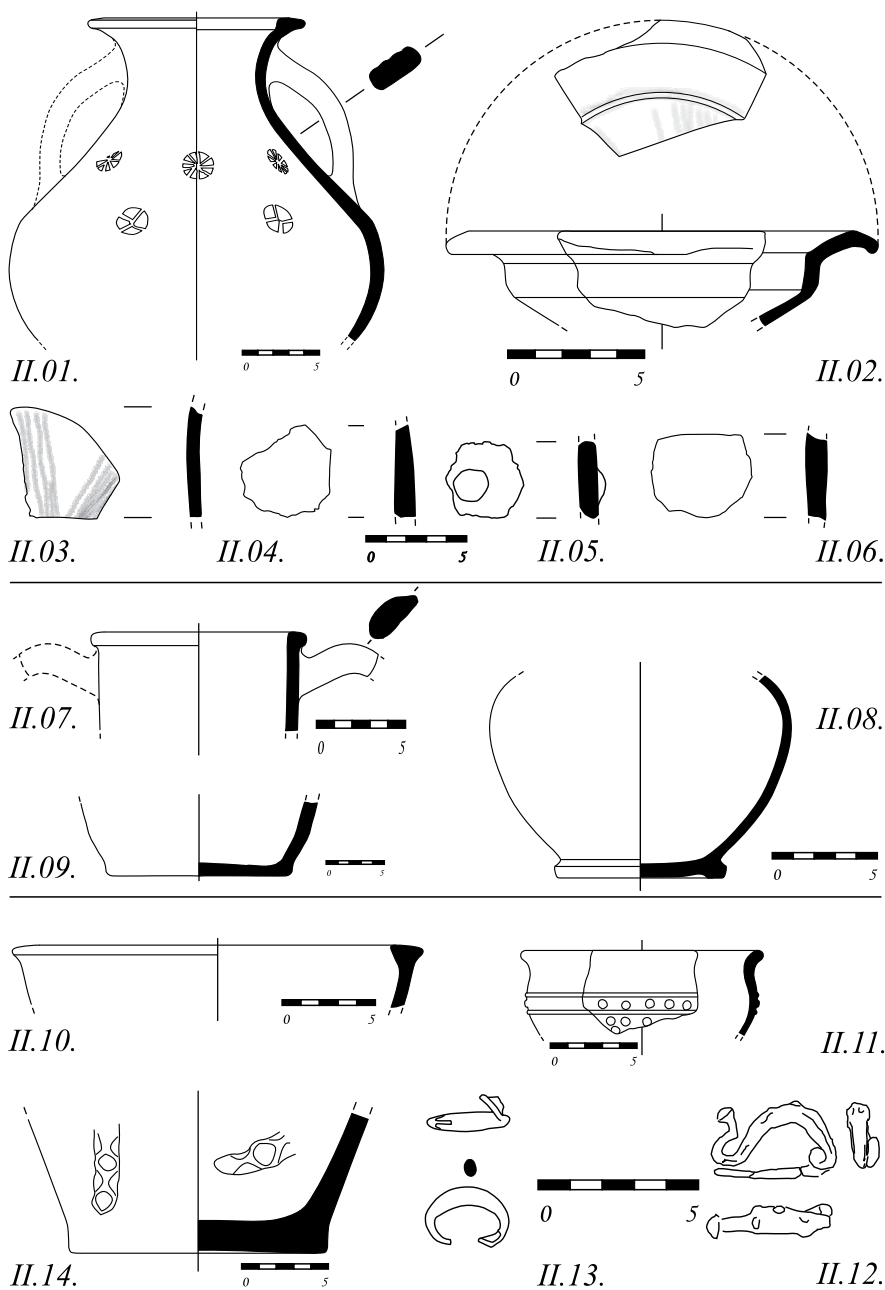
- сиво-кафява пръст
- пепел
- льос
- сиво-кафява пръст, наситена с пепел и вълненчета

- стена на хорасанова спойка
- пепел с вълненчета
- отухлен льос
- светло-кафява пръст с вълненчета и дребни отухления

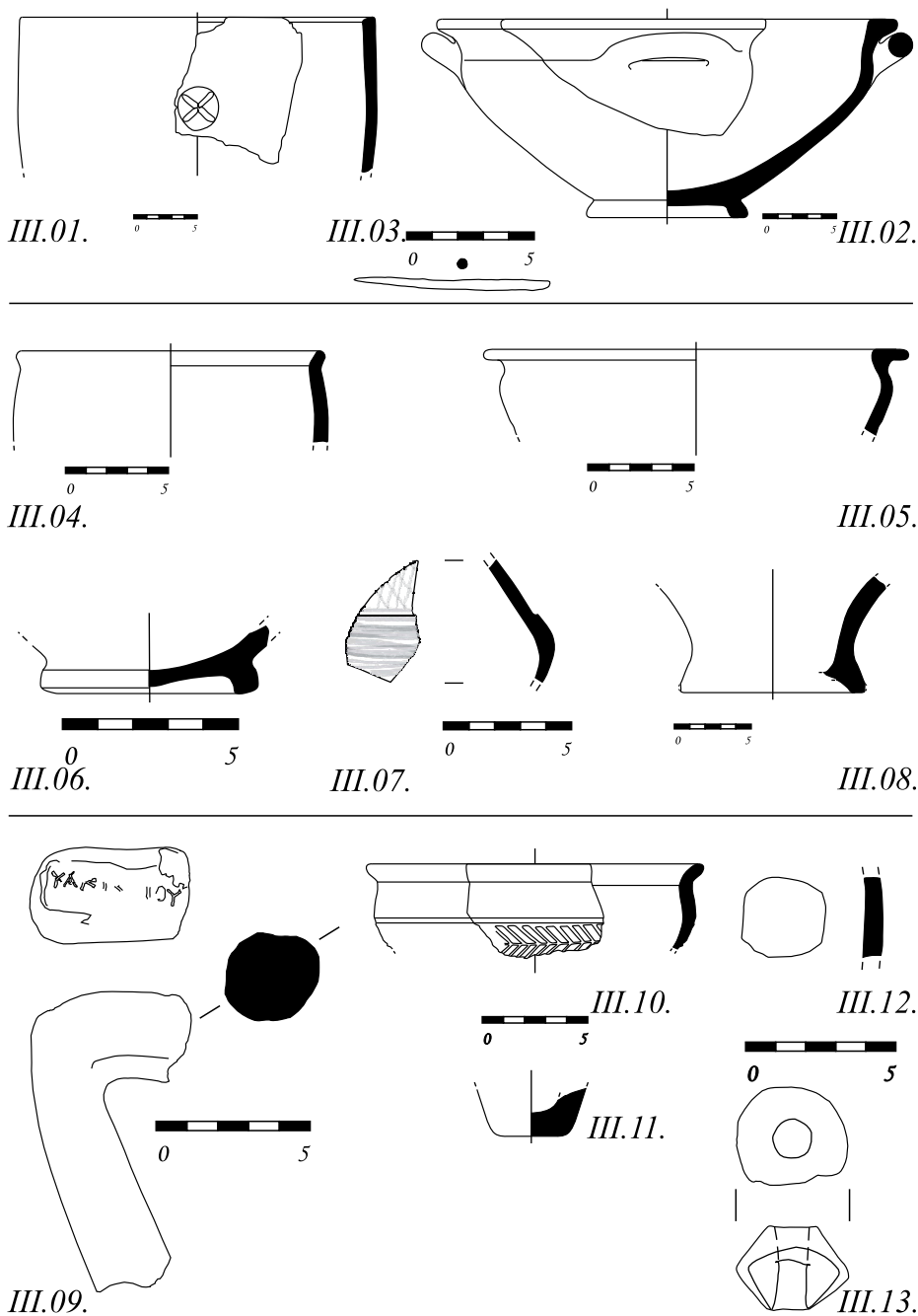
Фиг. 4. 01. Профили на ями 40, 46, 47 и 47 А. 02. Профили на ями 53, 54, 55 и 57.

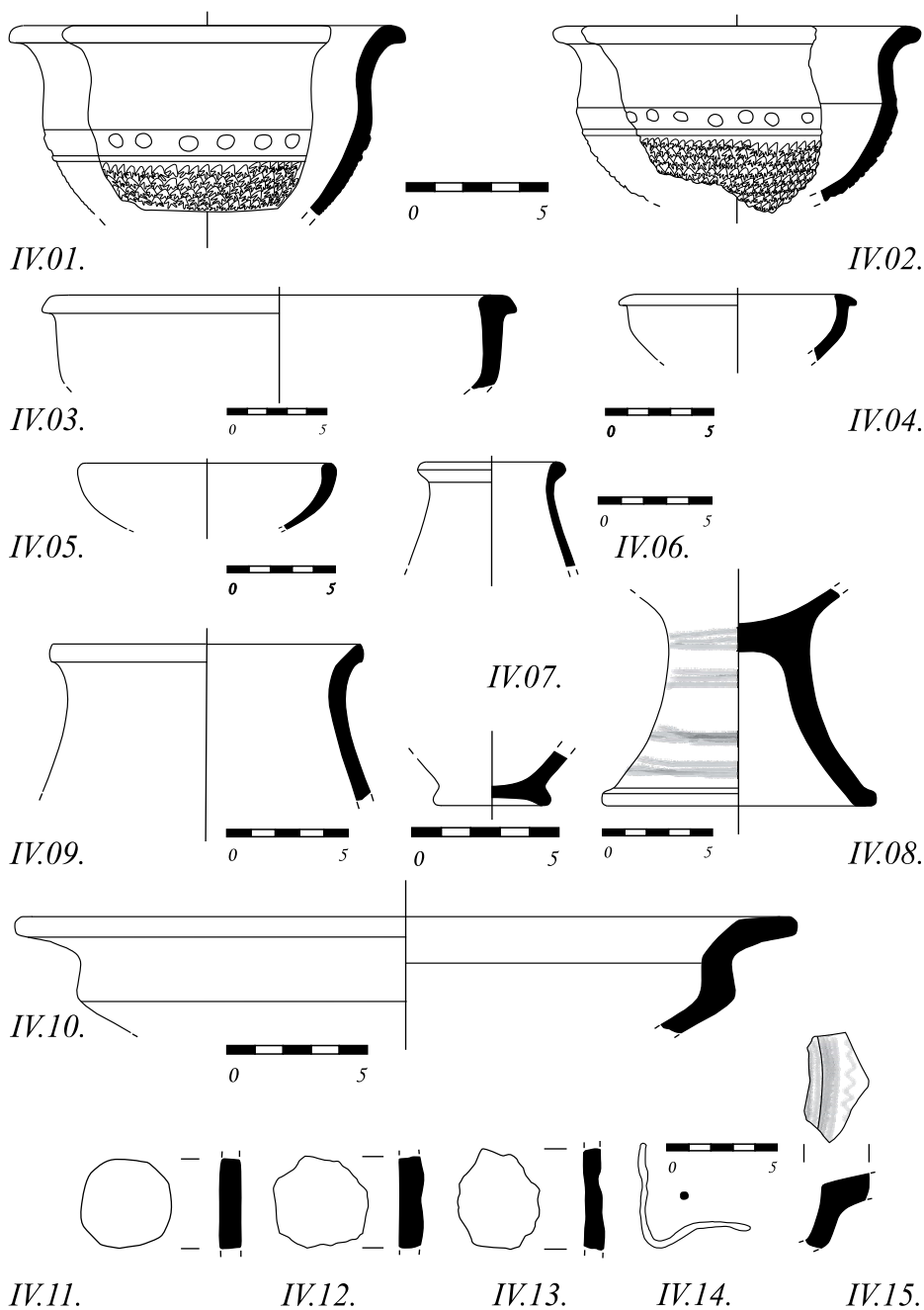
Табло I. Керамика и находки от яма 40.

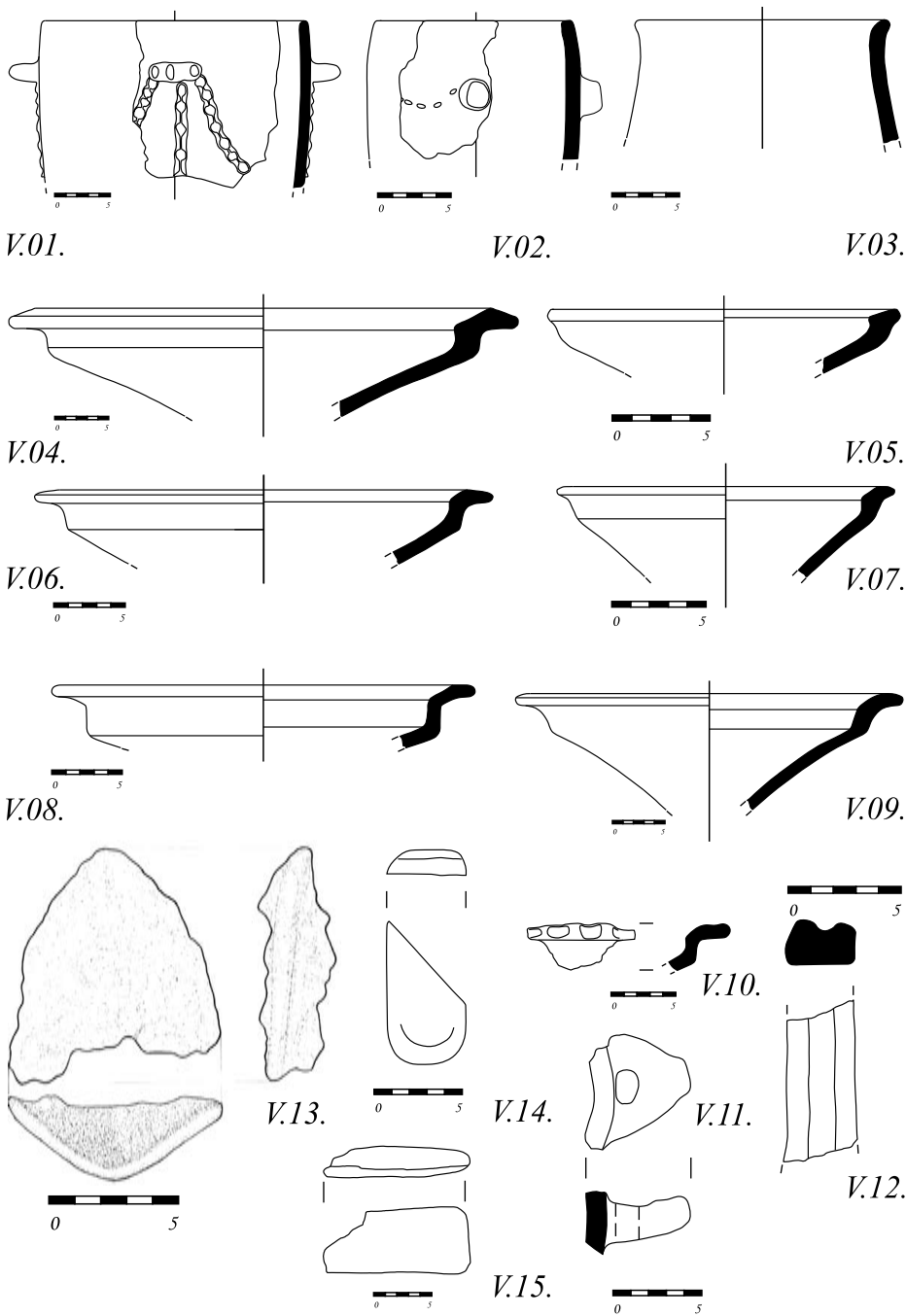
Табло II. Керамика и находки от яма 41 (01-05); яма 42 (01; 06-09.); яма 43 (10-12.) и яма 44 (01; 13-14.).

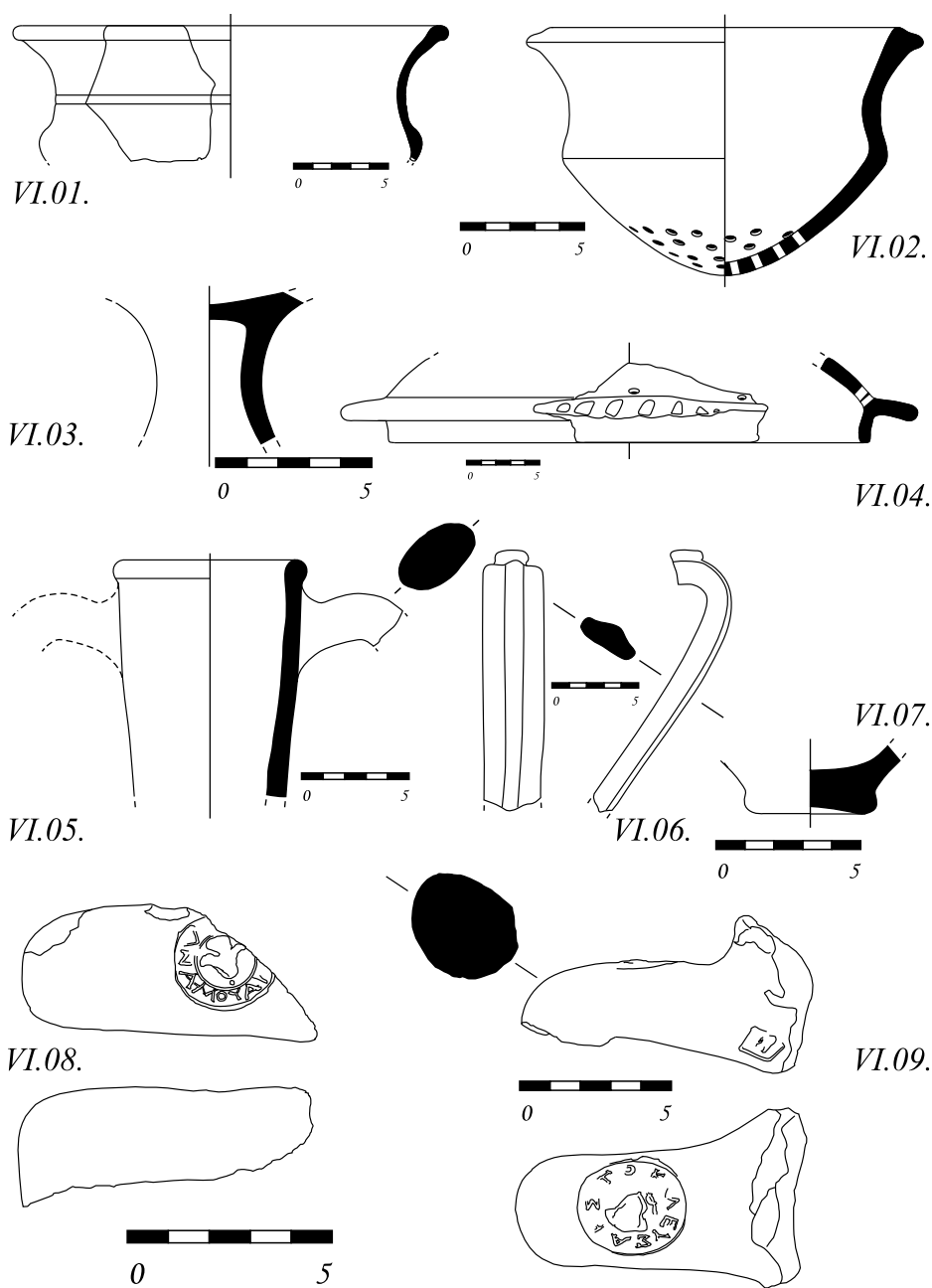
Табло III. Керамика и находки от яма 45 А (01-03);
яма 47 (04-08.); яма 51 (09-12.) и яма 52 (13).

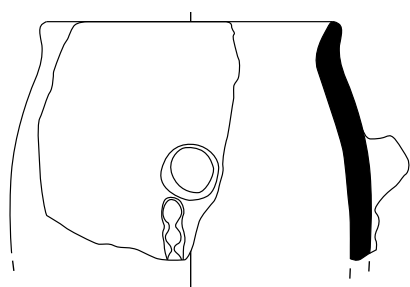
Табло IV. Керамика и находки от яма 46.

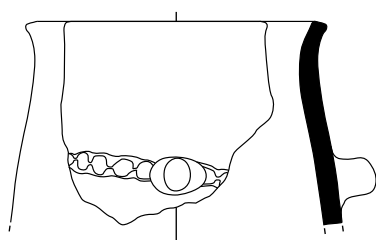
Табло V. Керамика и находки от яма 53.

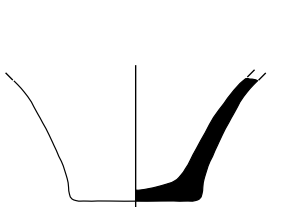
Табло VI. Керамика от яма 53.

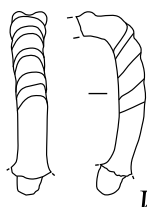
VII.01.

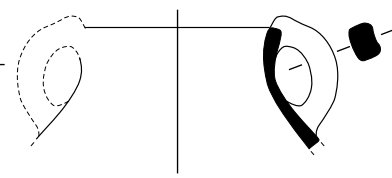
VII.02.

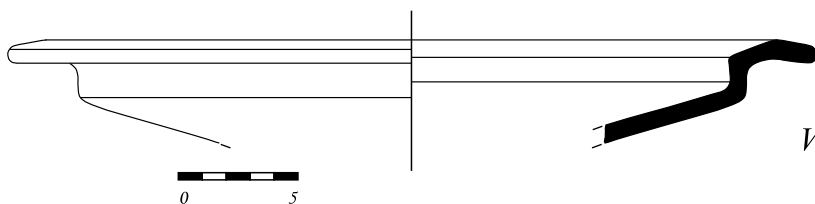
VII.03.

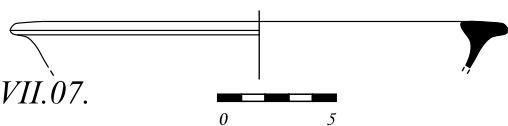
VII.04.

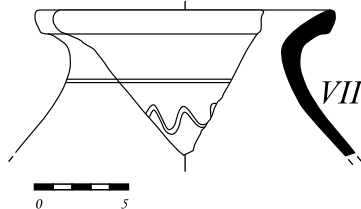
VII.05.

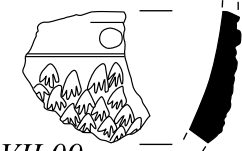
VII.06.

VII.07.

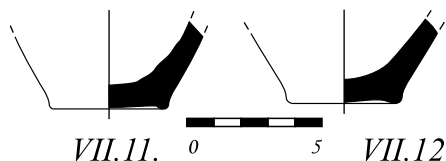
VII.08.

VII.09.

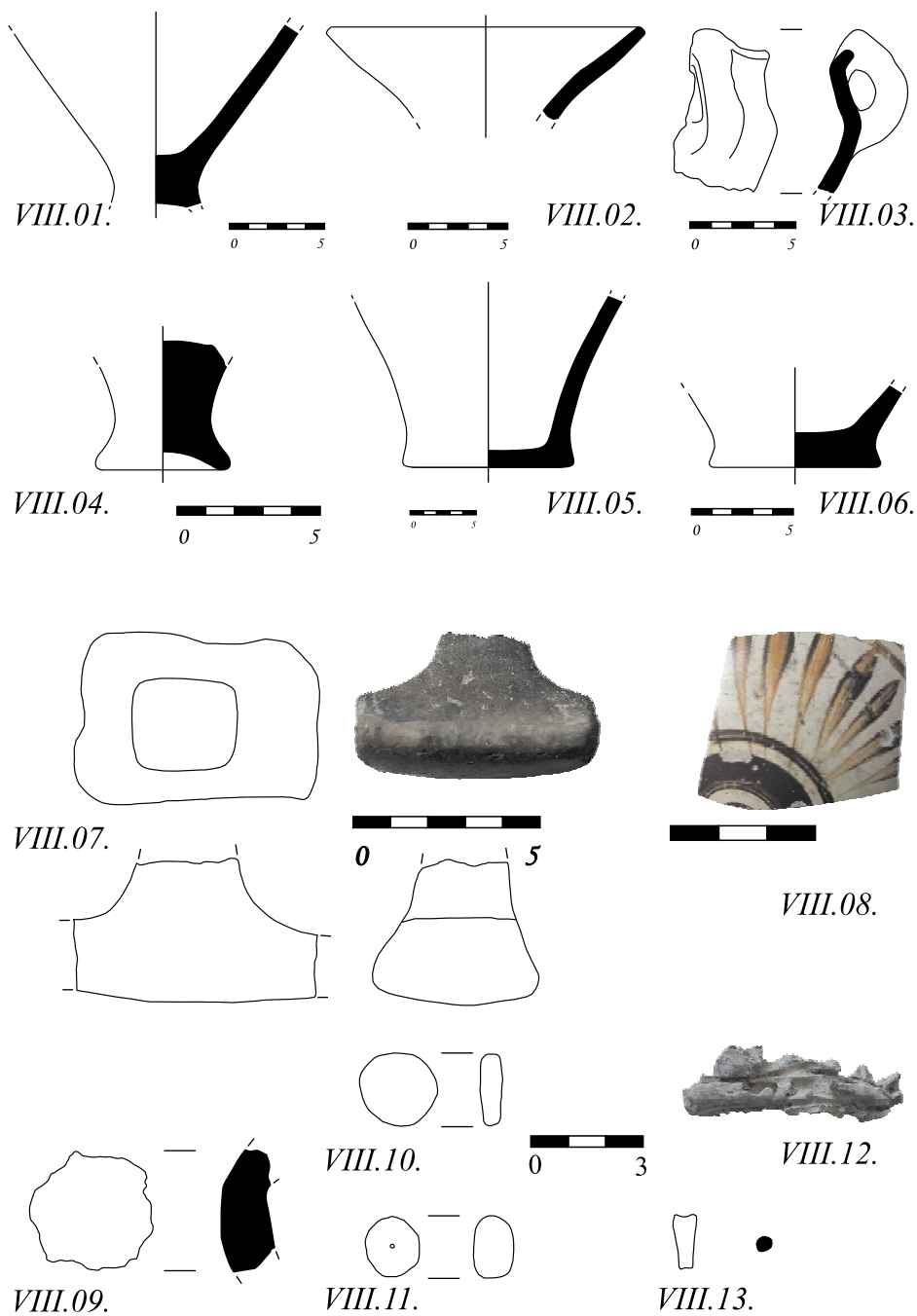
VII.10.

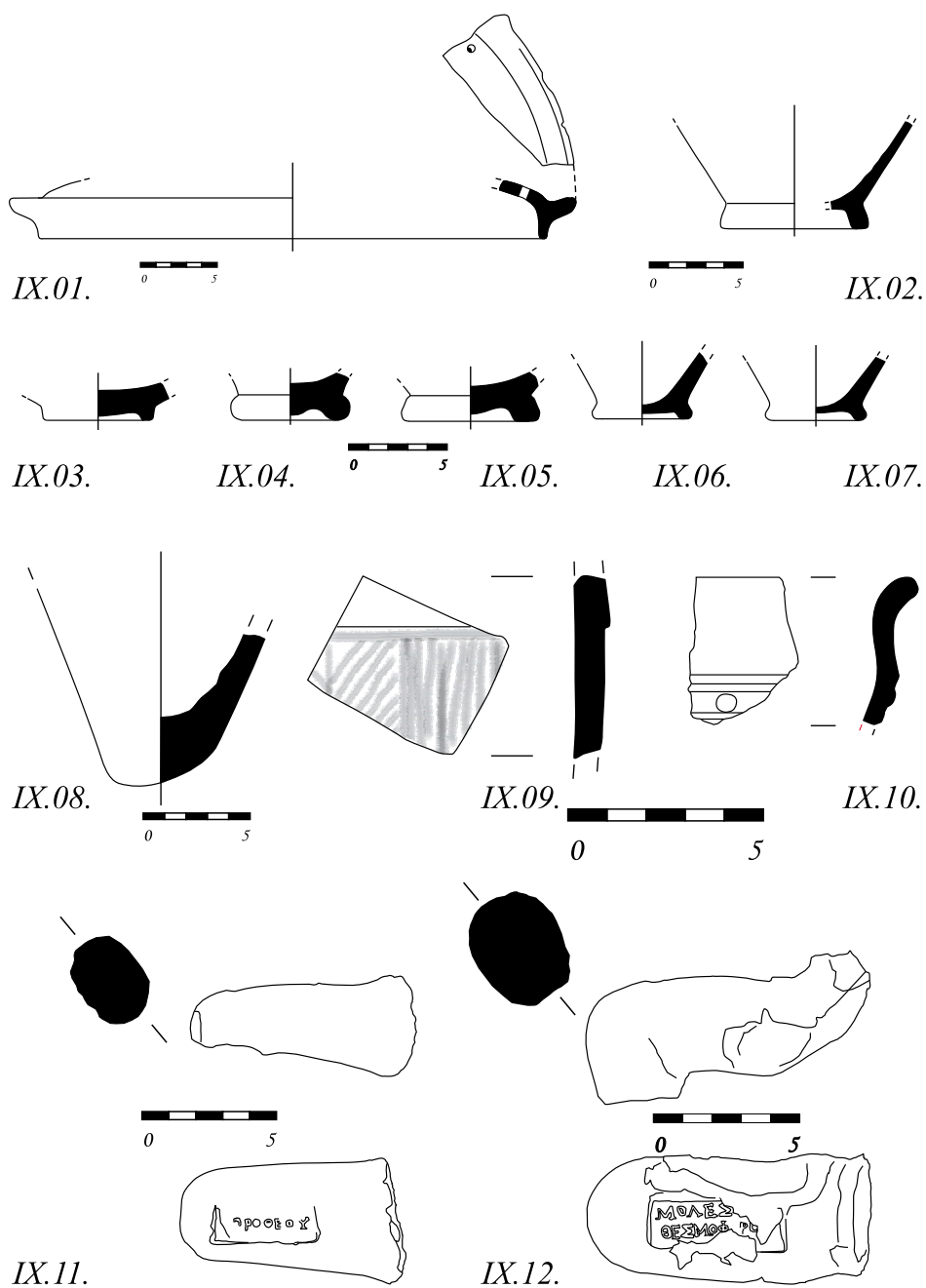
VII.11.

VII.12.

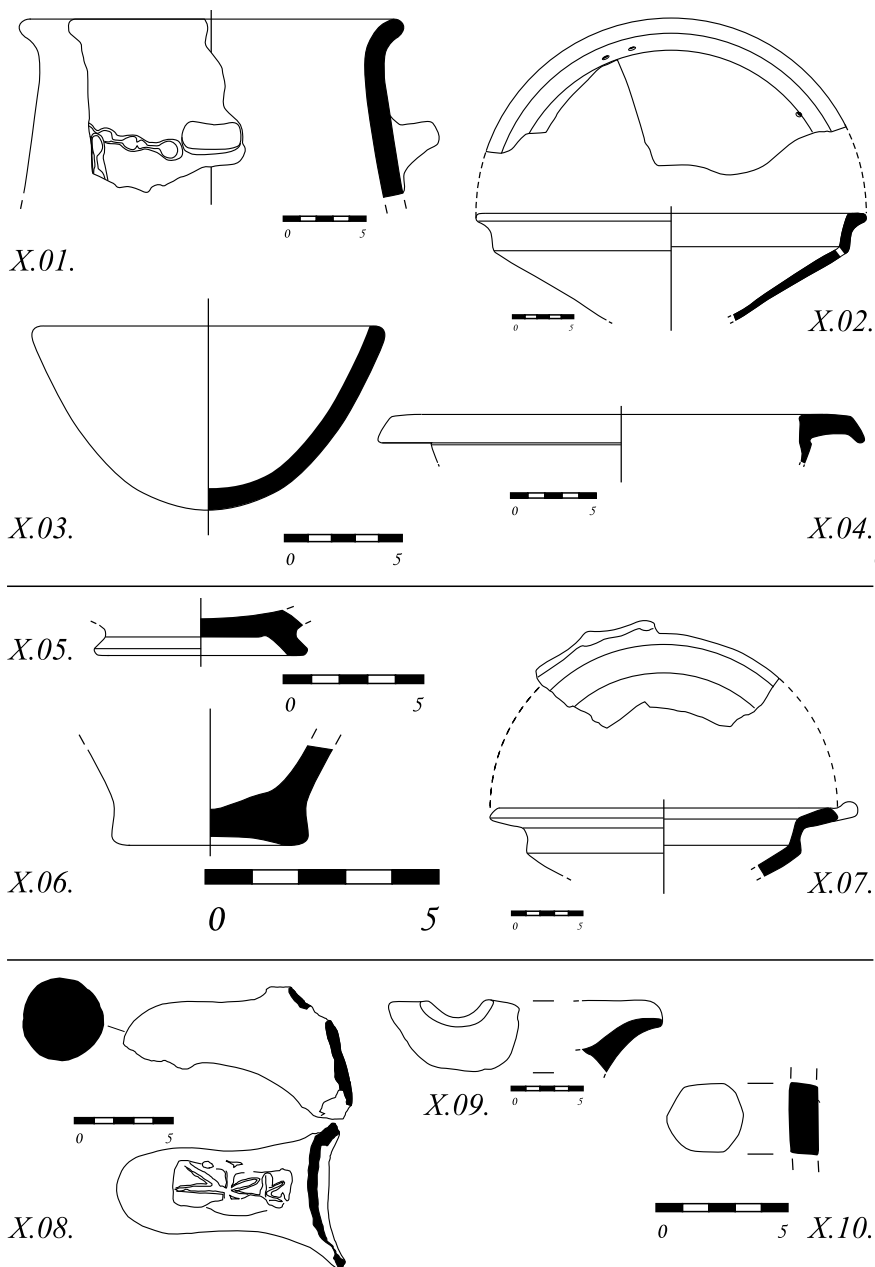
Табло VII. Керамика от яма 54.

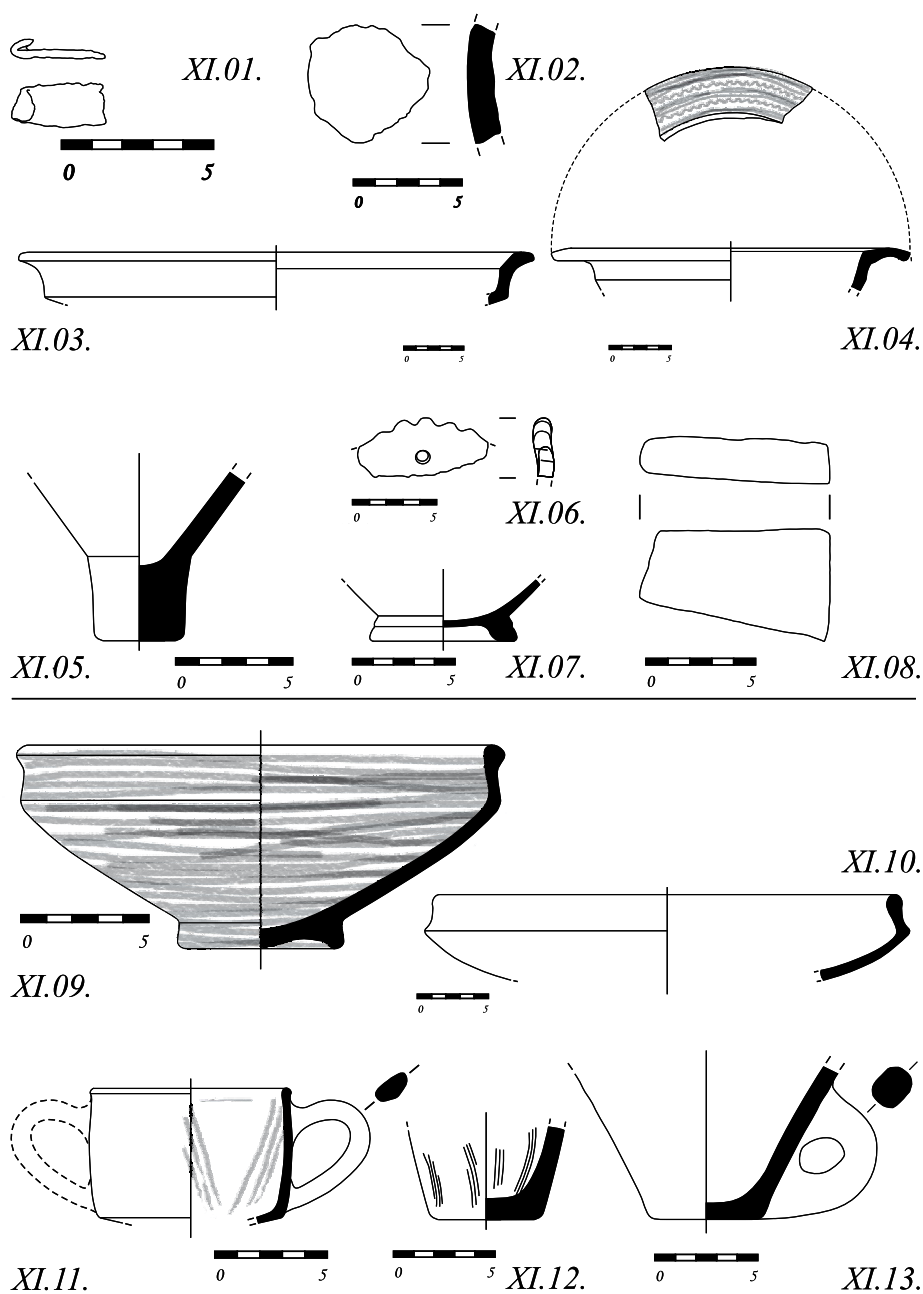
Табло VIII. Керамика и находки от яма 55.

Табло IX. Керамика от яма 55.

Табло X. Керамика от яма 56 (01-04.), яма 57 (05-07.) и находки извън контекст на ями (08-10.).

Табло XI. Керамика и находки от яма 58 (01-08.) и яма 59 (09-13.).

ТРАКИЙСКИ ЯМЕН КОМПЛЕКС ПРИ РУСЕ

(проучвания през 2007 г.).

Резюме

През 2007 г., при археологически проучвания на територията на античния кастел Сексагинта Приста, са регистрирани 23 нови тракийски ями, с които общия им брой досега е над 63. Установено е нивото на повърхността за периода на функционирането на тракийския ямен комплекс: -0,80/1,00 от постоянния репер на обекта. Нивото на лъоса е достигнато на -2,10/2,30 м от репер. Формите на ямите са проследими след вкопаването им в него – те са цилиндрични, кошеровидни, камбановидни и сложни.

Към последните се отнася яма 53, която е сферична над лъоса и кошеровидна във вкопаната в него част (*фиг. 3.03.*). Възможно е над лъоса и други ями да имат подобна форма като тази на яма 53. Възможно е също горната част на някои от ямите да е нарушена от по-нови ями, които не са регистрирани (които са по-плитки и не са вкопани в лъоса).

На този етап е неясно дали ямите са маркирани по някакъв начин на повърхността, но е установено, че някои от по-старите са нарушени от нови. Яма 54 е по-късна и разрушава частично яма 53 (*фиг. 2 и 4.02.*). Над някои от ямите (40, 53, 55, 56, 57) са регистрирани слоеве лъос (отухлен и неотухлен), на нивото на тогавашната повърхност. На различни нива в ямите са документирани пластовете от отухлен лъос, върху тънък слой въгленчета, с различна дебелина.

Пълнежът на ямите е подобен на проучените през предните археологически сезони: освен кости, пръст, въгленчета и пепел, в тях през 2007 г., са открити 482 фрагмента обмазка, 178 фрагмента от питоси, камъни, кремъци, два прешлена за вретено (*Табло I.14. и III.13.*), три бруса (*Табло V.14-15. и XI.08.*), керамични и варовикови кръгчета (*Табло I.12-13.; II. 04-06.; III. 12.; IV.11-13.; VII.10.; VIII.09-11.; X.10. и XI.02.*), олово (*Табло VIII.12. и XI.01.*), семена и обгоряла дървесина. В северната част на яма № 53, на дъното са открити кости на новородено бебе, а на същото място е регистрирана и концентрация на кремъци.

Находките от желязо са тесла, от яма 40 и част от плуг, от яма 53 (*Табло I.15. и V.13.*). От бронз са две фибули (*Табло II. 12-13.*), и две фрагментирани и горели игли (*Табло III. 03. и IV.14.*). В яма 55 е намерен фрагментиран лустратор (*Табло VIII.07.*).

Открити са общо 2866 фрагмента керамика. От тях 1891 са от съдове, работени на ръка или бавно гърнчарско колело. Те се делят на две групи: на такива от съдове с груба повърхност (1118 броя) и на такива с полирана и излъскана повърхност (703 броя). Фрагментите с груба повърхност са главно от гърнета (*Табло I.01-03.; II. 09, 14.; III. 01., 04., 11.; IV.09.; V. 01-03.; VII.01-02.; VIII.05.; X.01. и XI.12.*), с недобре пречистена глина и цветове в нюансите от

охра и кафяво до сиво. Към същия вид спадат чашите от т. нар. тип „дачика“ (Табло VII.03.; VIII.02. и XI.13.).

Фрагментите от съдове, работени на ръка или бавно грънчарско колело, с полирана и излъскана повърхност са 703 броя. Преобладават от съдове, тип фруктиери (Табло I.04. и 06-07.; IV.10.; V. 04-09. и 10; VII.06.; VIII.01.; X.07. и XI.03.). По-малко фрагменти са от купи (Табло I.05.; V.11.; VIII. 06. и X.03.) и от кани или гърнета (Табло V.12.; VII. 04-05.; VIII.03.; X.07. и XI.03.).

Керамиката, работена на колело е представена от 975 фрагмента, като 594 от тях са от амфори (II.07.; VI. 05.; IX. 08; XI. 05.). Голяма част са от стени, но са открити и шест дръжки със запазени печати (III.09.; VI. 08-09.; IX. 11-12.), по-голямата част родоски и един анепиграфен (X. 08), с обща датировка в рамките на III-I век BC.

От съдове, работени на бързо колело са 381 фрагмента, по-голямата част със цветове в нюансите на сивото. Срещат се и такива със светло охрава и керемиденочервена повърхност. Шест са фрагменти от чаши, имитации на мегарските (Табло II. 11.; III. 10.; IV.01-02.; VII.09.; IX.10.). Често срещана форма е тази на купите (Табло I.11.; II. 10.; III. 05-06.; IV.03-05.; VII.07.; X. 02 и 05.; XI. 07., 09-10.). Процентът на съдовете, тип фруктиера също е голям, като някои от тях са с излъскана украса (Табло I. 09.; II. 02.; IV.08 и 15.; VI.03.; X.04.; XI.04.). Заедно със съдовете, тип фруктиера, характерни форми за периода I век BC – I век AD, са тези на капациите (Табло I.10.; VI.04 и IX. 01.), цедките (Табло VI.01- 02.), съд-хранилище (Табло VII.08.), и чашка с две дръжки (Табло XI. 11.). Фрагментите от последния съд са с рисувана с тъмнокафява боя украса. В ямите са засвидетелствани и форми на кани и други съдове (Табло I.08.; II. 08.; III. 07.; IV.06-07.; VI.06-07.; VI.11-12.; IX. 02- 07 и 09. и X. 06.).

Интерес предизвикват амфоровиден съд и лекане, които са с по-ранна датировка, фрагментите от които са открити в ями 41, 42, 44 и 45 А (Табло II.01 и III.02.).

Ямите, проучени през 2007 г., съдържат разнородни хронологически материали. За 12 от тях със сигурност е установен периода, в които са изкопани и запълнени - I век BC – I век AD (ями 40-43, 46-47, 53-56, 58 и 59). Останалите ями, вероятно са от същия период, но последните датиращи материали в тях са от периода II-I век BC. На този етап на изследване се потвърждават изводите относно ритуалните функции на ямите, направени през предишните археологически кампании (2005/2006 г.). Съдейки по най-масово откриваните материали, може да се предположи, че зенита на функциониране на комплекса е през I век BC.

ТЕРАКОТЕНА СТАТУЕТКА НА КИБЕЛА ОТ ФОНДА НА РИМ - РУСЕ

Калина Петкова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

През 1954 г., при прокопаване на канал за водопровод в центъра на град Исперих, работници се натъкват на погребение в глинена урна, част от инвентара на което е и фигурката, обект на изследване в тази статия. Разбира се, както често се случва при подобни обстоятелства, специализирани наблюдения върху контекста липсват и съоръжението е разрушено, но материалите за щастие добросъвестно са предадени в Регионалния исторически музей на град Русе – факт, предоставящ рядката възможност да придобием много повече данни за този интересен случай. Днес в колекцията на музея се съхраняват съдът, теракотата и цилиндричен предмет от камък, разширен и сплеснат в едната си част (вероятно сечиво?), с дължина 10,2 см и диаметър 1,9 см, за който се знае, че заедно със статуетката е открит в урната сред изгорелите кости¹. В следващите редове, понеже освен всичко друго са и максимално информативни, се дискутират само керамичните артефакти от погребението, а получените резултати, надявам се, ще бъдат полезни за всички, чиито научни интереси са свързани с историята и археологията на днешна Североизточна България.

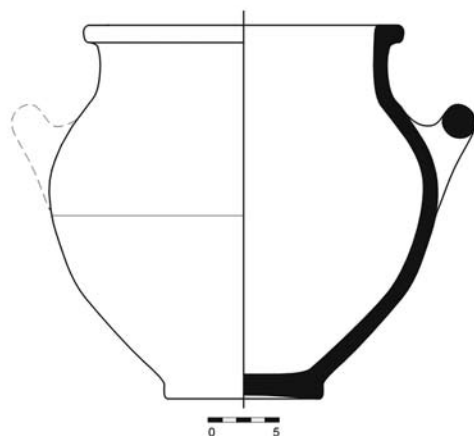
УРНАТА

Размери : Височина – 27, 5 см ; Диаметър на устието – 22, 5 см ; Диаметър в най-широката част - 28, 0 см ; Диаметър на дъното – 12, 0 см ; (табл. 1).

Събраните след кремацията кости са поставени в кратеровиден съд, изработен на колело от много добре пречистена глина. След изпичането му повърхностите са придобили светлокафяв до охровочервен цвят. Ръбът на устието е удебелен и извит навън, шийката е къса, цилиндрична и плавно преминава в масивно овално тяло, чийто максимален диаметър се разполага в горната половина на съда. Дъното е равно, оформено като ниско столче. Непосредствено под шията, върху най-широката част от тялото са прилепени една срещу друга две масивни (изработени отделно) дръжки с кръгло сечение.

Близки по форма и размери съдове от територията на днешна североизточна България са документирани сред инвентара в гробове от некрополите при с. Равна, Варненско – от края на VII или началото на VI до края на IV в. пр. Хр. - (Мирчев 1962, табл. XXVIII, 5) и с. Професор Иширково, Силистренско - от края на VI до средата на IV в. пр. Хр. (Георгиева, Бъчваров 1994, табл. VII,

¹ С поредни номера в инвентарната книга съответно 126, 127 и 128. Тук е и мястото искрено да благодаря на колежата Върбин Върбанов, археолог и уредник в РИМ – Русе, за предоставената възможност да се запозная и обнародвам посочените материали от фонда.

Графично и фото заснемане: В. Върбанов

Табло I – Кратеровиден съд. РИМ-Русе, инв. № 126.

2). Като урна е използван и подобен съд с по-висока цилиндрична шийка и сив цвят, произхождащ от погребение с трупоиъгаряне край с. Черна, Добричко, което Ив. Василчин отнася в периода VII – VI в. пр. Хр. (Василчин 1998-1999, 60, табл. XXIII, 146). Същият допуска, че този тип керамика възпроизвежда гръцки форми, но не подлага на съмнение локалната ѝ изработка (Василчин 1998-1999, 59 с цит. лит.). Аналогичен съд от фонда на музея в Исперих, е обнародван от Й. Стефанов, без обаче в текста да са указани неговите времева принадлежност и местонамиране (Стефанов 1997, 278). Наскоро почти идентичен кратеровиден съд (но с дръжки, разположени малко по-високо по тялото), депониран в могилен насип край Етрополе, е публикуван от Д. Агре

(Агре 2008, 31, табл. Ia). Според анализа на материалите - още два керамични съда работени на колело, бронзова омеговидна обеса и две сребърни фибули „тракийски тип” – авторката определя края на V - началото на IV в. пр. Хр. като темпорален интервал за съоръжението (Агре 2008, 32).

Екземплярът, съхраняван в Русенския музей, намира и известни паралели сред посочените от Е. Москалу кратери, датирани в широките граници от втората половина на VI до IV в. пр. Хр. (Moscalu 1983, 138-139). Към днешна дата повечето от изследователите са категорични, че групата към която и той принадлежи е с местен произход, обединена и добила популярност в литературата под термина „*монохромна тракийска керамика*” (Чичикова 1984, 32-34 ; Божкова 1992, 57-59) и покриваща голям хронологически диапазон - от началото на VI до края на IV в. пр. Хр.²

ТЕРАКОТАТА

**Размери : Височина – 10, 3 см ; Широчина – 4, 6 см ; Дебелина – 3, 5 см ;
(табл. 2).**

Техника на изработка. Смятам за напълно уместно ако започнем представянето на инв. № 127 с няколко кратки „технологични бележки”, тъй като вярвам, че при работа с изделия на коропластиката от особена важност са наблюденията, свързани с техниката на тяхното производство - най-малкото защото могат да предоставят информация (макар и понякога твърде обща и съвсем предварителна) по отношение на възможната хронологическа принадлежност на конкретния паметник. Фигурката е изработена от добре пречистена глина с малко примеси от слюда и незначителни следи от опостнители в текстурата на тестото, добавени по време на неговото замесване. Морфологията и строежа на тялото позволяват със сигурност да се твърди, че за направата ѝ е използван един от най-простите методи за изработване на теракоти – в еднолицев калъп парче суров материал е притиснато, докато глината стигне до нивото на неговия ръб. По този начин се е получила плътна фигура с релефна предна част и плосък необработен гръб. След отделянето ѝ от калъпа, от долната страна, с пръст е моделиран отворът, необходим за излизане на въздуха по време на термичната обработка. Все по това време, с подходящ ретуширащ инструмент, чрез отнемане на глината е изрязана и малката вдлъбнатина, спомогнала за оформянето на краката на персонажа. Различното оцветяване на повърхностите и в дълбочина (светло бежово до розово отвън и лом със сив цвят), получило се след изпичането на предмета е белег, по който може да се прецени, че операцията е извършена в окислителна пещ, идентична с тези използвани от производителите на керамични съдове, с температурни амплитуди в границите на 750 – 900 °C (Burn, Higgins 2001, 19-20). Следи от бяла основа или полихромна украса, които обикновено се нанасят след изпичането, тук не се забелязват и вероятно в този случай декорация въобще е липсвала. Така

2 За помощта, оказана ми при работата със съда, дължа благодарност на ст. н. с. д-р Анелия Божкова от НАИМ-БАН и Десислава Василева – докторант в НАИМ-БАН.

Фото заснемане: К. Петкова

Табло II – Теракотена статуетка на Кибела. РИМ-Русе, инв. № 127.

описан технологичният процес, довел до създаването на нашата статуетка, е идентичен с този представян в съвременната литература като характерен за коропластните ателиета през класическата епоха - употребата на едносъставен калъп за направата на плътни фигури е и една от особеностите на атическата продукция от ранната Класика, посочени от Р. Хигинс (Higgins 1967, 71). Разбира се, на този етап от изследването всички заключения, свързани с датата и мястото на производство на инв. № 127 биха били прекалено прибързани, но подобни указания с известни уговорки и нужната предпазливост, струва ми се, не бива да се пренебрегват.

Стил, иконография и „история” на образа. Представена е седяща на трон женска фигура en face. Чертите на лицето са много изтрити - отчасти е запазен само големият месест нос и плътните устни. Облеклото ѝ включва хитон и симетричен химатион – „шал”, който покрива главата, увенчана на свой ред с нисък полос (πολλος). В скута си държи легнало лъвче, обърнато на ляво с глава насреща. Двете ръце са отпуснати спокойно в страни и отпред и придържат тялото на животното. Краката са свити в коленете и положени върху ниската поставка на трона, чиято облегалка завършва с оформени в двата края четвъртити странични израстъци. Въпреки че изглежда някак строга и в неестествено скована поза, фигурката показва удивителна чистота и красота на композицията, която в никакъв случай не може да се определи като геометрично-ъгловата, а напротив – тя е по своему свободна и непринудена. Начинът, по който двете женски ръце обрамчат тялото на лъвчето внушава чувство на покой и съвършена хармония, придавайки на изображението едновременно и тържествено-величествен, и имперсонален израз. Всички тези стилови особености ме карат да мисля, че от иконографска гледна точка тази статуетка не е създадена за естетическо наслаждение или „украса”, стояла в нечий дом³. Много по-вероятно е да става дума за изображение на богиня, но за да сме сигурни нека се вгледаме в детайлите.

Схемата „*седяща женска фигура*” е ясно доловима още в изделията на архаичната култова коропластика, но става особено популярна едва в края на VI или по-скоро в първата четвърт на V в. пр. Хр. (Higgins 1967, 57). К. Д. Шерууд вярва във връзката между позата и семантиката на образа и е на мнение, че при теракотите всички седящи женски фигури би трябвало да представят богини⁴. Полосът е атрибут отново присъщ на богините и примерите за пред-

3 За възстановка на декорация от теракотени статуетки в олинтска сграда с частен характер, свързани вероятно с божества, асоциирани с дома и живота на местните жени - вж. N. Cahill. Household and City organization at Olynthus, 2002.

4 Благодарна съм на изследователката, проучваща теракотите от едно от светилищата на Митилене, която бе така добра да сподели тези и други свои наблюдения с мен, в разговор след една от сесиите на конференцията „Terracotta Figurines in the Greek and Roman Eastern Mediterranean: Production, Diffusion, Iconography and Function”, проведена през 2007г. в Измир, Турция. Макар и подкрепена с интересни аргументи, намирам подобна хипотеза за твърде абсолютизираща, защото засега основно атрибутите (и само в отделни случаи позата) са тези,

ставяне на Хера, Деметра, Персефона и Кибела с тази корона са достатъчно много във всички аспекти и периоди на античното изкуство. Очевидно, тези твърде общи характеристики не могат да помогнат кой знае колко за идентификацията на нашата теракота, но потвърждават първоначалните стилови наблюдения от описанието. Това, което в случая насочва вниманието ни и прави възможно „разпознаването“ ѝ като изображение на Кибела, е лъвчето в скута на фигурката.

Matar Kubileya (или „Майката на/от Планините“) е богиня от фригийския пантеон и много варианти на образа ѝ са разпространени в Анатолия. Според Дж. Ларсън, голяма част от тези източни изображения са тясно свързани с богинята от бронзовата епоха, представяна в минойското изкуство, стояща на върха на планина, оградена с лъвовете. От VI в. пр. Хр. нататък, гръцката религия я познава само като „Майката“, а поетите са тези, които я наричат Кибела - личното име, произхождащо от нейното фригийско наименование. Предполага се още, че някои от йонийците (хиосци и фокейци) първи сред чужденците приемат култа и прехвърлят изображението ѝ върху преносими каменни вотивни релефи (Larson, 2007, 170-171).

Предвид ясно установените в историческата наука контакти между западномалоазийските центрове и гръцките острови в източно Средиземно море, не е странно, че една от най-ранните теракоти, интерпретирана от изследователите като „*Кибела върху трон*“, е сред репертоара на изделията на критската коропластика от VII в. пр. Хр. У Р. Хигинс тя е описана като част от „*скулптурата на така наречения Дедалически стил, където образът на Кибела и сирийската Астарте са слабо различни*“ (Higgins 1967, 28, pl. 10A), а според мен този екземпляр е по-скоро изключение на фона на останалата теракотена продукция, развиваща се стилово през период от гръцкото изкуство, когато схематизмът и първите опити в създаването на човешки фигури са господстващи.

Наред със статуетките от т. нар. „Дедалически кръг“, правени в Крит и разпространявани в Йония и континентална Гърция, в края на VII и началото на VI в. пр. Хр. на Родос процъфтява производството на пластични съдове за благовония от групи, известни сред изследователите като „*Горгонейон*“ и „*Афродита*“ (Maximova 1927). Към последната са отнесени и няколко съда във формата на седнала на трон жена с висок полус на главата и ръце поставени върху коленете (Higgins 1967, pl. 13A-B). И в този случай цилиндричната корона предполага, че е представена богиня, но липсата на други атрибути не позволява по-нататъшната интерпретация. За разлика от критската фигурка обаче, тук пропорциите са други и образът вече почти е „изгубил“ някои от чертите, свързващи го с Изтока. Наистина все още се чувства „нежелание-

които относително правдиво могат да определят дадена фигура като изображение на божество или смъртен.

то” (или по-скоро невъзможността) на майстора да изостави четливия контур и свръхканоничните форми, присъщи на Ориента, но едновременно с това у родоските съдове-статуетки ясно личи опитът за „скъсяване” на тялото, т. е. ракурса – според Е. Гомбрих, едно от най-големите открития в изкуството на гръцката архаика (Гомбрих 1992, 55). Друг, малко по-късен пример – отново от Родос (Higgins 1954, pl. 24, № 132) – прекрасно илюстрира как, съгласно нормите на източнотръцката традиция, в края на VI – началото на V в. пр. Хр. се получава познатата трактовка в изобразяването на Кибела. В общи линии иконографската програма не е променена – женска фигура en face седи на трон с висока облегалка и с поставка за краката, но в скута ѝ сега се „появява” лъвче, а на главата – венец. Особеностите на облеклото ѝ са пресъздадени по характерния за средата на VI в. пр. Хр. начин, оформянето на главата и прическата все още също са твърде архаични, но чертите на лицето напомнят повече на акценти, известни от образи от средата на V в. пр. Хр., което е и условие Р. Хигинс да постави производството на теракотата в границите на ранното пето столетие пр. Хр. (Higgins 1954, 67).

Паралелно с производството на теракоти в Родос и другите центрове от източното Средиземноморие, се развива и коропластиката на северозапад, в континентална Гърция. Сред *„сediaщите женски фигури с полос”* в ранната атическа продукция, преобладаващи са статуетките изработени на ръка – характеристика, която ги лишава от художествените достойнства на йонийските и „островните” екземпляри (вж. обр. у Higgins 1954, pl. 84, № 647, 648, 652; както и Higgins 1967, pl. 17e). От технологична гледна точка не е сигурно кога в местните ателиета започва употребата на едносъставни калпи (може би това става още в ранноархаичната епоха), но сред изделията отнесени към края на VI – първата половина на V в. пр. Хр. и изпълнени в тази техника, могат да се открият някои с достатъчно сходни стилови белези като у теракотата от фонда на РИМ – Русе. В монографията си *“Die Typen der Figürlichen Terrakotten”*, Ф. Винтер публикува няколко глинени пластики на Кибела – три от Атина и една от Родос – датирани най-общо в V в. пр. Хр. (Winter 1903, 43/4; 50/2, 3; 52/10). Богинята е седнала на трон без странични израстъци на облегалката и в скута си държи лъвче. И при четирите примера обаче, главата на Кибела не е увенчана с полос, а с венец (στέφανος) – атрибут, който както видяхме по-горе, е присъщ за родоските статуетки в началото на V в. пр. Хр. Освен това, по същото време, вероятно поради генетичната им връзка с по-ранните изображения от пластичните съдове за благовония⁵, коропластите от Родос не произвеждат фи-

5 Според наблюденията на повечето изследователи в края на VI в. пр. Хр. в коропластиката като цяло настъпват значителни промени. Прекъсва изработването на теракотите от типове *„Горгонейон”* и *„Афродита”*, което до известна степен някои обясняват с избухването на йонийското въстание от 500–495 г. пр. Хр. Критическият период за скулптурата, около 475 г. пр. Хр., когато късно архаичния стил дава място на ранната Класика засяга и теракотеното производство. Големите центрове като Родос и Атика продължават производството на теракоти, но сега нови типове доминират над други.

гурки, седнали върху стол със странични израстъци на облегалката. Всъщност „крилатият трон“ според мен изглежда е инвенция на майсторите от ателиета в континентална Гърция (Атика и Коринт), но тук, макар и незначителна, има една важна подробност – в повечето случаи страничните израстъци на облегалките в Коринт се правят със заострен връх, докато при теракотите от Атика те са по-скоро с четвъртита или овална форма (ср. обр. у Stillwell 1952, pl. 17, № 6, 8, 9 и Higgins 1954, pl. 85, № 657-659). При тези обстоятелства не мога да се съглася с някои от изводите, предложени от Ф. Винтер и съм склонен да смятам, че посочените от него статуетки на Кибела от фонда на Acropolis Museum следва да се разглеждат или като родоска продукция, или поне като местна имитация на такава от началото на класическата епоха⁶.

Заклучение. Съгласно резултатите от формално-стиловия анализ смятам, че намерената в гр. Исперих фигурка на Кибела, може да се отнесе към изделията на някой от центровете в Атика или Беотия, работили в средата – втората половина на V в. пр. Хр. При определянето на тези хронологически рамки водещи са начина, по който е оформена главата и чертите на лицето, които (дори и частично запазени) носят белезите на коропластното изкуство от средата на петото столетие пр. Хр. и намират добри паралели сред синхронни паметници, открити в доста широк от географска гледна точка ареал. По време на заниманията ми с инв. № 127 установих, че точно този тип ранно изображение на Кибела не е много популярно в гръцкия свят и ето защо абсолютни аналози на нашата фигурка засега не могат да се посочат. Следвайки хода на развитие на гръцката коропластика, наред с общите тенденции при промяната на теракотите, иконографията на Кибела също търпи метаморфоза и това се забелязва, когато се разгледат и сравнят възможно най-голям брой примери. По този начин е възможно да се отделят признаци, характерни за един или друг период или производствен център и на тази база да се предположи относително приемлива дата и за екземпляри без известни преки съответствия. Към тези аргументи бих прибавила и други данни, които освен като темпорална индикация, могат да се използват и като косвено указание за принадлежността на нашата теракота към атическото производство. Известно е, че чрез най-ста-

6 Подобна на родоските е и откритата в могила 15 от некропола на Олбия теракота с изображение на същата богиня (Леви 1970, табл. 27, 4). Тук Кибела е седнала на трон с правоъгълна облегалка и малка поставка за краката. Главата ѝ е увенчана с невисок полус, косата се спуска покрай шията и пада от двете страни върху гърдите в дълги вълнисти кичури. Чертите на лицето са неизразителни – очите са предадени неестествено изпъкнали, носът е по-скоро сплеснат, а устните са с различна дебелина. Ушите ѝ, според Е. И. Леви, са украсени с кръгли обеци (Леви 1970, 50). Лъвчето, което е легнало на коленете на богинята и придържано от ръцете ѝ с несъразмерно големи пръсти, е обърнато наляво с лице насреща. Гърбът на статуетката е гладък, неоформен. По мненията на учените тя принадлежи към производството на йонийските (?) ателиета и се датира в края на VI в. пр. Хр. (Леви 1970, 37, 50; Русяева 1982, 81-83). А. С. Русяева споменава за още два фрагмента от теракоти на Кибела от Олбия (един в архаичния слой на Агората от V в. пр. Хр. и друг от яма в СЗ теменос), но за съжаление те остават непубликувани (Русяева 1982, 81-82).

рите светилища, популярността на култа към Кибела в Атика, Беотия и Акрая датира от края на VI в. пр. Хр. (Farnell 1907, 289-290). В Атина мястото, където Майката е почитана от гражданите наред с другите водещи градски божества, е установено в или близо до Булевтериона на Агората. В късния V в. пр. Хр. след изграждането на новия Градски съвет, старият останал познат с името „Метроон“ или „Храмът на Майката на боговете“⁷ (Farnell 1907, 289; Larson 2007, 171). Следователно може да се мисли, че в този времеви интервал майсторите-коропласти от местните работилници в Керамейкос снабдяват поклонниците с вотивни фигурки на Кибела, постепенно развивайки образа ѝ, пренесен от Родос.

Тъй като основната цел на настоящата статия е да въведе в научно обръщение конкретен паметник - с което, надявам се, ще провокира и дискусия в специализираната литература - на този етап се въздържам от по-нататъшна, да я наречем структурно-символична, интерпретация на информацията, която предложеният по-горе анализ на артефакта предоставя. Иначе казано не намирам за уместно, на базата на една теракотена фигурка на Кибела, да търся следи от почитането или култа на богинята сред племената и народите, населявали територията на днешна североизточна България във втората половина на V в. пр. Хр.⁸ Това, което засега изглежда обозримо е, че гробът, в който е намерена, вероятно е част от некропол, където основният обред е широко разпространеното в района трупозгаряне, при което урната е поставена на повърхността или в плитка яма и след това само е укрепена с камъни (Стоянов 1992, 90). Отдалечеността и общоприетата дата за възникването на града при „Водната централа“ в ИАР Сбораново - около 325 г. пр. Хр. (Стоянов 1996, 88; Попов 2002, 157; Стоянов 2006, 20) - изключват възможността този некропол да е на неговите обитатели. Освен това, предвид липсата на по-ранни материали Т. Стоянов смята, че „в V – първата половина на IV в. пр. Хр. на платото не е съществувало тракийско селище“, предхождащо града (Стоянов 2006, 20). Вероятно в случая може би става въпрос за некропол на друг средищен център, функционирал през периода на късноархаичната и класическата епоха, който следва да се търси в непосредствената околност или под съвременния град Исперих? Що се касае до културните (в това число и икономически) контакти на района, теракотата не показва нищо по-различно от вече установеното в научната книжнина. Сумираните от Т. Стоянов наблюдения върху различни по вид и произход находки, макар и от малко по-късен период, сочат широките връзки на североизточните територии с изявиени търговски центрове от Егейското крайбрежие, Атика, Коринт и полисите по западния бряг на Черно море (Стоя-

7 Подобно на този в Колофон, Метроонът на Атина също е използван като градски архив.

8 Макар че и обратното изглежда е възможно, ако приемем за сериозна хипотезата на Е. И. Леви, според която статуетката на Кибела от могила 15 „...“ показва, че култ към тази богиня съществува в Олбия още от VI в. пр. Хр.“ (Леви 1970, 37).

нов 2006, 27). Логично е да се допусне, че и в едно по-ранно време, в голямата си част пътищата за проникване на импортни стоки на местния пазар са били същите. По отношение на стауетката обаче, съм склонна да отдам предпочитание на Одесос, като един от най-вероятните партньори в транзита на стоки към тази част на вътрешността. Не само заради географската му близост, а и защото наскоро имах „шанса да се запозная” с още една „*седаща женска фигурка*” от класическата епоха, за която в инвентарната книга на НАИМ-БАН е записано, че произхожда от Варна⁹.

Литература

- Агре 2008:** Д. Агре. Тракийски некропол край Етрополе – В: „По пътя на миналото”. Сборник научни статии по повод 65-годишнината на Г. Китов, 30-37, София, 2008.
- Божкова 1992:** А. Божкова. Някои аспекти на керамиката на колело в предримска Тракия – Балкански древности, 2, 1992, 57-59.
- Василчин 1998-1999:** И. Василчин. Двуобряден тракийски некропол при с. Черна, Добричко – ИНМВ, 34-35, 1998-1999, 5-103, Варна.
- Георгиева, Бъчваров 1994:** Р. Георгиева, И. Бъчваров. Тракийски некропол при село Професор Иширково, Силистренско, Силистра, 1994.
- Гомбрих 1992:** Е. Гомбрих. Изкуството и неговата история, София, 1992.
- Леви 1970:** Е. И. Леви. Терракоты из Ольвии – В: Терракоты Северного Причерноморья, САИ, Г 1-11, 33-56.
- Мирчев 1962:** М. Мирчев. Раннотракийският могилен некропол при с. Равна – ИАИ, 25, 1962, 97-164.
- Попов 2002:** Хр. Попов. Урбанизация във вътрешните райони на Тракия и Илирия през VI-I в. пр. Хр. София, 2002.
- Русева 1982:** А.С. Русева. Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья (VI-I вв. До н.э.), Киев, 1982.
- Стефанов 1997:** Й. Стефанов. Археологически паметници и история на проучванията в исперихския район. Историко-археологически резерват „Сборяново”, София, 1997.
- Стоянов 1992:** Т. Стоянов. Погребалните обичаи в Североизточна Тракия през Ранножелязната епоха в светлината на новите проучвания - В: Хелис I, 82-91.
- Стоянов 1996:** Т. Стоянов. Гетската столица при Сборяново – проучвания, резултати, исторически проекции – История, 5-6, 84-92.
- Стоянов и др. 2006:** Т. Стоянов, Ж. Михайлова, Кр. Ников, М. Николаева, Д. Стоянова. Гетската столица Сборяново. 20 години проучвания, София, 2006.
- Чичикова 1984:** М. Чичикова. Антична керамика – В: Севтополис, 1, 18-114, София, 1984.
- Burn, Higgins 2001:** L. Burn, R. Higgins. Catalogue of Greek Terracottas in the British Museum, vol. III, London, 2001.
- Cahill 2002:** L. Cahill. Household and City organization at Olynthus, London, 2002.
- Farnell 1907:** L. R. Farnell. The Cults of the Greek States, vol. III, Oxford, 1907.
- Higgins 1954:** R. Higgins. Catalogue of the Terracottas of Greek and Roman Antiquities, Brit. Mus. Vol. 1, London, 1954.
- Higgins 1967:** R. Higgins. Greek Terracottas, London, 1967.
- Larson 2007:** J. Larson. Ancient Greek Cults, New York, 2007.

⁹ Благодаря за любезното съдействие на Павлина Илиева, ръководител отдел „Фондове” при НАИМ-БАН и за предоставената ми възможност да работя и изследвам материалите от фонда.

Maximova 1927: M. I. Maximova. Les vases plastiques dans l'antiquite, Paris, 1927.

Moscalu 1983: Ceramica thraco-getica, Bucuresti, 1983.

Stillwell 1952: A. N. Stillwell. The Potter's Quarter. The Terracottas – Corinth, vol XV, part II, Princeton, New Jersey, 1952.

Winter 1903: Fr. Winter. Die typen der figurlichen Terracotten. B I-III, Stuttgart, 1903.

CIBELE'S TERRACOTTA STATUETTE FORM THE COLLECTION OF THE ROUSSE REGIONAL MUSEUM OF HISTORY

Kalina Petkova

Summary

By this article the author introduces to scientific studies a crater-shaped urn and terracotta from the collection of the Rousse Regional Museum of History, part of the inventory of a burial facility found during implementation of building works in the town of Ispirih. The characteristics of the urn allow its attachment to the group of the monochromic Thracian ceramics, covering a wide chronological range within the beginning of VI Century – the end IV Century BC. An important moment for chronology specification of the burial facility is the style and shape analysis of the terracotta figure. Its iconographic features undoubtedly associate it with the group of monuments representing Cibeles. On the grounds of the technological and style characteristics of the terracotta figure the author considers that it has been manufactured by some of the coroplastic workshops in Attica or Beotia which has operated in the second half of V Century BC.

КОСТЕНА ФИГУРКА ОТ СЕКСАГИНТА ПРИСТА

д-р Димитър Станчев

През 1975 г., по време на спасителни археологически проучвания, проведени на територията на античната крепост Сексагинта Приста при гр. Русе, е намерена фигурка изработена от кост. Тя е открита непосредствено при външното лице на западната стена на североизточната бойна кула. Културният пласт в който е намерена фигурката е образуван след последното разрушаване на крепостните съоръжения (Stanchev 1987, 231-238).

Находката представлява мъжка фигурка, скулптирана в седящо положение. (фиг.1). Изваен е възрастен мъж, с дебело и трмаво голяло, без дрехи. Краката са обути във високи, островърхи, обувки. Главата е голяма, отгоре е без коса, плешива. Върху нея е представен чрез врязани линейки и вдълбани точки венец от лозови клонки с ластари, мустачки, листа и чепки грозде (фиг.2). Лицето е отпуснато, подуто и подпухнало, веждите, мустаците и брадата са гъсти, космите са предадени с врязани полегати или вертикални чертички. Ушите са окосмени, животински. Очите, в полуотворени, плътни клепачи, са одухотворени. Зениците са маркирани с по една вдълбана ямичка. Челото и бузите са изпъкнали. Носът

Фиг. 1. Поглед на скулптурката на среща (във фас)

е широк, в основата – сплеснат. Устните са дебели, прилепнали. Гърдите и корема са подути. Пъпът е предаден с дълбока ямичка. Краката са свити в колената навътре под прав ъгъл. В дясната си ръка мъжът е хванал едната дръжка на каничка. Според формата си и двете дръжки съдът може да се оприличи на кантарос. Стените на съда са украсени с канелюри (фиг. 3).

Фиг. 2. Главата, отгоре с лозовия венец.

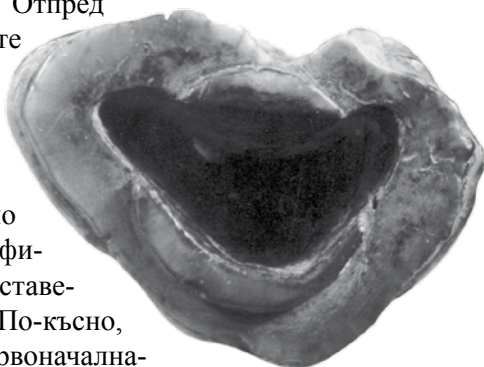
Фиг. 3. Поглед на фигурката от дясната ѝ страна.

Фиг. 4. Поглед на фигурката от лявата ѝ страна.

Този тип кантароси най-често са чернолакови, с канелирани стени. Те имат атически произход и се датират във втората половина на IV - III в. пр. Хр. (Онайко 1970, 241, VII 318, 319, 680, 683).

С лявата ръка фигурата придържа мех за вино. Китката ѝ е обхванала чучура му. Космите по повърхността на меха са предадени с връзани вертикални редици съставени от хоризонтални чертици (фиг. 4). Подреждането на космите по този начин дава основание да приемем, че е било необходимо да се внуши, че мехът е направен от козя кожа. Той е прихванат с ремък, праметнат през дясното рамо на фигурата. Отзад, по гърба, ремъкът се спуска косо наляво и преминава под лакътя на лявата ръка. Отпред той е предаден диагонално над гърдите и корема, крайт му е прихванат в предната част на меха. По цялата дължина на ремъка, между две тънки, връзани линии, е изработена релефно украса от полегато разположени, една спрямо друга, насечки. При скулптирането на фигурката половите органи на така представения мъж изглежда са били показани. По-късно, когато фигурката не е изпълнявала първоначалната си функция, те съзнателно са били изрязани и премахнати. Отвътре фи-

Фиг. 5. Поглед на фигурката отдолу.

гурката има куха конична форма, а отдолу тя преминава в закръглен бордюр (фиг. 5). Между дясната ръка и тялото е пробита кръгла дупка. Дупка има и

над лакътя на лявата ръка.

Върху гърба на фигурката, впоследствие, са врязани, с несигурна ръка, два графита - знак наподобяващ буквата Е и хризмата $\text{E} \text{---} \text{P}$ (фиг.6). Височината на скулптурката е 5,4 см.

Културните пластове в които е намерена фигурката не представляват естествената ѝ среда. В тях са открити фрагменти от керамични съдове характерни за периода V – VI век, а така също и за времето на ранното средновековие. Те не дават сведения за представеното изображение, за неговото предназначение, за времето когато е изработена скулптурката. Всичко това на пръв поглед затруднява нейното тълкуване.

При анализа на детайлите беше установено че върху главата на мъжа е представен венец от лозови пръчки с чепки грозде. Приема се, че ако бръшлянт, наред с лавъра, е священото растение на Дионис, то лозата, лозовите пръчки, успоредно с винената

Фиг. 6. поглед на фигурката откъм гърба.

чаша, еленовата кожа и тирса, са един от неговите атрибути (Батаклиев, 1992, 53). Редом с бръшляна, според Аполодор (III,XIV,7), Дионис дал на хората и лозата. Като бог на вегетацията, на умиращата и възраждащата се природа, на лозарството, виното и веселието Дионис и неговите спътници често се изобразяват с венци от бръшлян или лозови клонки отрупани с чепки грозде. В митовите свързани с Дионис лозата заема важно място. Така в мита за тиренските пирати, Дионис наказва похитителите си като превръща мачтата на кораба в бръшлянови и лозови клони отрупани с тежки гроздове (Здравкова, 2000, 80. В легендата за пренасяне на бебето Яхос от беотийските жени рибарят нает за тази цел вижда как "... в една част на лодката – лозови клони и бръшлян загръщат и правят една люлка" (Велков 1921, 198-216). С венци сплетени от бръшлянови или лозови клонки са изобразени плешивите глави на силени украсявали тракийски колесници (Гуляева, 2002, 780,1; Радославова, Дзанев, 2003, 126, 36); Орнаменти от лозови ластари са включени в украсата на бронзови бюстчета на Дионис и Сатир от Дуросторум (Ианов 2003, 79, обр.6). Върху монети на тракийски царе, като символи на Дионис, често се срещат изобразени гроздове или двойни брадви (Енциклопедия 1980, 249). Като носител на идеята за вечното обновление, Дионис има пряко отношение и с подземния свят и задгробния живот. Това е причината за орнаментирането на много над-

гробни паметници от античността с негови символи - лозови пръчки с листа или бръшлянови клонки. Освен като орнаменти чепки грозде се срещат и върху масата с погребалното угощение (Дечев, 1934, 8,69-81; Колев, 1966, 2,57-59; Филев, 1913, 3, 1-52; Conrad 2004, Taf. 24-26, 42, 44, 45). Бръшляновите клонки и други митологични символи били определени като "свещени предмети". Според някои изследвачи това са клонки, според други – лозови пръчки, според трети – тирси. Допуска се, че общо всички тези неща са служили за тайнство (Маразов 1986, 5, 49). Детайли от костената скулптурка намират сходство с някои особености от релефните изображения представени върху каничката от Борово. Както главата на фигурката от Приста, така и главите на божествата от средния фриз са украсени с венци. Прилика има и с един от представените персонажи от горния фриз на каничката. Тук, стар силен, също както при костената фигурка, е показан гол, обут във високи островърхи обувки. Той също така носи мех за вино (Здравкова, Иванов 2002, фиг. 8,9).

Присъствието на венеца върху главата на фигурката от Сексагинта Приста, изображените плешива глава, пияното подпухнало лице, големият корем, както и неизменните атрибути – мехът пълен с вино и каничката, намират сходство с изображения на стария силен. Той, както и фигурката от Приста, се представя с комични черти като добродушен плешив старец, със сплеснат нос, дебели устни, животински уши, вечно пиян. Старият силен бил възпитател и почитател на Дионис. В свитата му той бил негов неразделен спътник (Батаклиев 1992, 142).

Предназначението на фигурката може да има няколко тълкувания. Едно от тях е, че скулптурката сама за себеси или в съчетание с други фигурки, в статуарна група, е служила за украса. В такъв случай двете дупки, пробити около тялото, биха били излишни. Може да се допусне, че скулптурката е част от колеснична украса. Както вече беше отбелязано подобни фигурки се срещат често върху тракийски колесници. Обикновено тези скулптурки, за по-голяма трайност, са изработени от бронз, а не от кост. За правилното определяне функцията на фигурката спомагат нейната куха конична вътрешност и бордюра в долната ѝ част. Тези две нейни съществени особености дават основание да допуснем, че те са служили за втъкване и закрепване на скулптурката към върха на тояга – жезъл или по-скоро тирс. Обикновено тези жезли на върха завършват с шишарка или най-често с топка от бръшлянови листа (Здравкова 2000, 77). От намерената скулптурка в Приста се вижда че от това обичайно правило има и изключения. Силно излъсканата повърхност около споменатите вече две дупки показва, че в тях е била нанизана свободно движеща се връв или шнур. Ръката с праметнат през китката ѝ шнур е държала много по сигурно и здраво върха на тирса, за случая фигурката. Дългата употреба на тирса е довела до излъскване и полиране на цялата повърхност на скулптурката.

За графита приличащ на буквата Е, изписан върху гърба на фигурката,

нищо определено не можем да допуснем като тълкуване. Хризмата, от гръцки помазване, миропомазване, е установено че представлява монограма на Христос. Той е съставен от двете гръцки букви Х и Р – Xristos Pantokrator, в превод Христос Вседържател. Формата на хризмата представена върху скулптурката се среща след 335 г. и намира голямо разпространение като мотив в християнското изкуство (Византийское искусство 2006). Наличието на инициалите на Исус Христос върху гърба на скулптурката трябва да бъде тълкувано като победа на християнството над езичеството.

Откриването на скулптурката на стария силен в чертите на кастела Сексагинта Приста едва ли е случайно. В началото на 2005г., във връзка с ново строителство на територията на крепоста, бяха разкрити останки от постройки. Една от тях, издигната в централната, най-висока част на терена, се оказа храм на тракийско светилище. По план сградата е правоъгълна с кръгла апсида на източната страна. Ориентирана е с дългите си страни по направлението на посоките изток – запад. Сред руините на храма бяха намерени мраморни оброчни плочки с изображения на Хероса, на Аполон и на Асклепий. Тук беше открита и ара с посвещение на Аполон. Наличието на оброчни паметници на различни божества в светилището от Русе показва, че посветителите са ги отъждествявали въз основа на общността във функциите им. Посвещението на Хероса, на Аполон и на Асклепий в храма на светилището е ставало на базата на тяхната лечебна сила. В по-долните културни напластявания, спрямо нивото на останките от храма, са открити вкопани в терена ями. В тях находките са фрагменти от тракийски керамични съдове изработени по двата способа – на ръка или на гърнчарско колело, стени, устия, дъна и дръжки от родоски амфори с печати, монети от черноморската колония Месамбрия и имитация тип Ipotești – Răcoasă. Може да се допусне, че наличието на ямите в по-долните културни пластове и находките в тях са следи от по-ранно тракийско светилище наследник на което е светилището с останките от храма и намерените в него оброчни плочки (Stančev 2006, 237-251). Освен намерената скулптурка на стария силен и откриването на останките от храма на тракийското светилище от територията на Приста и близката ѝ околност произхождат главички на Дионис (Енциклопедия 1980, 249), статуетки и стели с изображения на Зевс и Хера, на Амур и Зевс, Херакъл, на Митра. От Приста е известна и една ара с посвещение в чест на бога на войната Марс. При мястото където се сливат реките Бели и Черни Лом и образуването на р. Русенски Лом, са установени следи от светилище. Според текста от намерените тук посветителни надписи на богинята Диана се установява, че тя е била покровителка на Сексагинта Приста. Намерените изображения и посвещения на езически божества в Приста показват че в религиозно отношение тя не се е отличавала от останалите селища по Долния Дунав (Станчев 2003, 59). След въвеждането на християнството за официална религия култът към старите езически божества постепенно е изоставен. В края на IV и началото на V век Приста е била вероятно център

на епископия. Сократ споменава за преместването на епископ Поликарп от Сексагинта Приста в Никополис ад Нестум (Socr.7,36).

Литература:

- Батаклиев 1992:** Г. Батаклиев. Антична митология. С., 1992, 142.
- Византийское искусство 2006:** Византийское искусство, 2006, т.64.
- Гуляева 2002:** Н. П. Гуляева. Бронзовые украшения фракийских колесниц. - In: Thrace and the Aegean. Eighth international congress of Thracology, II, Sofia, 2002, 780, рис. 1.
- Дечев 1934:** Д. Дечев. Антични паметници от България, ИБАИ, 8, 1934, 69-81.
- Енциклопедия 1980:** Енциклопедия на изобразителните изкуства в България, С. 1980, 1, 249).
- Здравкова 2000:** З. Здравкова. Дионис и теротеизмът. Русе. 2000.
- Здравкова, Иванов 2002:** З. Здравкова, Д. Иванов. Тракийското сребърно съкровище от Борово. Велико Търново, 2002, фиг. 8,9.
- Иванов 1975:** Д. Иванов. Сребърното съкровище от с. Борово. Изкуство, 1975, 3-4, 14-21.
- Иванов 2003:** Р. Иванов. Дуросторум през епохата на Принципатата. В: - Римски и ранновизантийски селища в България, II, 2003, 79, обр. 6.
- Колев 1966:** К. Колев. Надгробна плоча от Филипопол, Археология, 2, 1966, 57-59.
- Маразов 1986.** И. Маразов. Каничката – ритон от Борово и култът към Кабирите. Изкуство, 5, 1986, 49.
- Мифы народов мира. 1980:** Мифы народов мира, Москва, 1980, 1, 381;
- Онайко 1970:** Н.А. Онайко. Античный импорт в Преднепровье и Побужье в IV – II вв. до н.э. Археология СССР. Свод Археологических источников, вып. Д1-27, Москва, 1970, 241, VII 318, 319, 680, 683).
- Радославова, Дзанев:** Г. Радославова, Г. Дзанев. Абритус. В: - Римски и ранновизантийски селища в България, II, 2003, 126, обр. 36.
- Станчев 2003:** Д. Станчев. Сексагинта Приста. - В: Римски и ранновизантийски селища в България. С. 2003. 56-62.
- Тончева 1967:** Г. Тончева. Архаични материали от Одесос. ИАИ, 30, 1967, 157-179.
- Филов 1913:** Б. Филов. Антични паметници в Народния музей, ИБАД, 3, 1913, 1-52.
- Apollodorus (Wagner).**
- Conrad 2004:** S. Conrad. Die Grabstelen aus Moesia Inferior. Leipzig 2004, Taf. 24-26, 42, 44, 45. (Socr.7,36).
- Stanchev 1987:** D. Stanchev. Sexaginta Prista. Investigations and Problems. – In: Ratiarensia. Vol 3-4, Bologna, 1987, 231-238.
- Stanečv 2006:** D. Stanečv. Ein Heiligtum des thrakischen Heros in Sexaginta Prista. -In: Pontos eueinos – Beiträge zur Archäologie und geschichte des Antiken Schwarzmeer- und Balkanraumes, Beier & Beran, Langenweißbach, 2006, 237-251).

КОСТЕНА ФИГУРКА ОТ СЕКСАГИНТА ПРИСТА

Димитър Станчев
(Резюме)

През 1975 г., по време на спасителни археологически проучвания, проведени на територията на античната крепост Сексагинта Приста при гр. Русе, е намерена фигурка изработена от кост. Находката представлява мъжка фигурка, скулптирана в седящо положение. Изваен е възрастен мъж, с дебело и трмаво голо тяло, без дрехи. Краката са обути във високи, островърхи, обувки. Главата е голяма, отгоре е без коса, плешива. В дясната си ръка мъжът е хванал едната дръжка на каничка. Според формата си и двете дръжки съдът може да се оприличи на кантарос. С лявата ръка фигурата придържа мех за вино. Отвътре фигурката има куха конична форма, а отдолу тя преминава в неправилен бордюр. Между дясната ръка и тялото е пробита дупка. Дупка има и над лакътя на лявата ръка.

Върху гърба на фигурката, впоследствие, са врязани, с несигурна ръка, два графита - знак наподобяващ буквата Е и хризмата (☩ ☩). Височината на скулптурката е 5,4 см.

При анализа на детайлите на фигурката е установено, че върху главата на мъжа е представен венец от лозови пръчки с листа и чепки грозде. Физическите черти отразени върху фигурката показват, че на нея е представен старият силен.

Кухата конична вътрешност на скулптурката и бордюра в долната ѝ част дават основание да допуснем, че те са служили за въткването и закрепването ѝ към върха на тояга – жезъл или по-скоро тирс.

От територията на Приста и близката ѝ околност произхождат статуетки и стели с изображения на Зевс и Хера, на Амур и Зевс, Херакъл, на Митра. Намерените изображения и посвещения на езически божества показват че в религиозно отношение Приста не се е отличавала от останалите селища по Долния Дунав. След въвеждането на християнството за официална религия култът към старите езически божества постепенно е изоставен. В края на IV и началото на V век Приста е била вероятно център на епископия. Сократ споменава за преместването на епископ Поликарп от Сексагинта Приста в Никополис ад Нестум.

СУРЕГЕТЕС

проф. Димитър Попов

В някои предходни публикации относно присъствието на небесни-ура-нични божества в тракийските предели, като например Залмоксис Гебелейзис, Збелсурд и Перко(у)с/Перконис, разкрих възможността проблематиката да се разшири и чрез други техни имена-прозвища. Едно от тях е Сурегетес. Той е известен чрез надписи от пет посветителни и един надгробен паметник, които датират най-общо от II–III в. и произхождат съответно от с. Баткун, Пазарджишко¹, от с. Доброплодно, Варненско², от Дуросторум (дн. гр. Силистра)³, от м. Дълга лъка, Търновско⁴, от с. Прилепци, Кърджалийско⁵ и от Филипи⁶. С изключение на този от Дуросторум, който е на латински, останалите са на гръцки език⁷.

Предполагаеми светилища на бога са посочени при с. Прилепци, а както може да се отсъди от епитафията върху погребалната стела и във Филипи. Според надписите от с. Доброплодно и от с. Баткун посвещението е на бога Сурегетес, според тези от Дуросторум и м. Дълга лъка обръщението към него е Херос, а според паметника от с. Прилепци той е наречен “господарят Арес” (кюриос Арес). Интересни са и епиграфските данни от плочата във Филипи, защото там се споменава и богът Сурегетес, но и Херосът като патрон на едно от религиозните сдружения в града.

Замяната на обръщението теос-бог с херос не бива да смущава, защото е честа практика в тракийската религия, която е достатъчно аргументирани в историографията от гледна точка на идеологията⁸. Освен това за самите траки двата термина често са натоварени с еднакво значение като концепции и съдържание и по този начин обозначават за почитателите два различни аспекти на едно и също върховно божество.

Що се отнася до етимологията някои свързват името Сурегетес с епитета Гойто-сюрос, приписан на Аполон при скитите⁹. В анализа е привлечена и глосата Сюргастор у Хезихий¹⁰, образувана от дума, сродна със староиндийското

1 **IGBulg.**, 3, № 1293.

2 **Бешевлиев, В.** Нов надпис на бога Сурегет. – ИНМВ, 21, 1985, 5–9.

3 **Тодоров, Я.** Паганизъмът в Долна Мизия през първите три века след Христа. София, 1928, с. 126; **Бешевлиев, В.** Епиграфски приноси. София, 1952, с. 68, № 114.

4 **Църв, Ив.** Някои аспекти на култа към тракийския конник в Regio Nicopolitana. – Известия на Историческия музей – Велико Търново, 14, 1999, 78–82.

5 **Najdenova, V.** A Shrine of Ares Suregethes in Thrace. – TAB, 2, 1987, 252–258.

6 **Lemerle, P.** Le testament d'un thrace à Philippos. – BCH, 60, 1936, 336–343.

7 Последно **Beševliev, V.** Theos Souregethes. – In: Studia in Honorem Georgii Mihailov. Sofia, 1995, 55–58.

8 **Попов, Д.** Тракийските царе. Поведение и превъплъщения. София, 2007.

9 **Hdt.**, 4, 59; **Tomaschek, W.** Die alten Thraker. Eine ethnologische Untersuchung. Wien, 1980, II, S. 49.

10 **Hesych.**, s. v. Surgastor.

ṣūga – “усилващ”, “увеличаващ”, “укрепващ”, и корена ghad – “държа здраво”, или корена gais – “блестя”. Други виждат в първата част на името дума, сродна с авестийското sūga “силен, храбър, мощен, юнак”, и индоевропейския корен ghend-ghed – “хващам”, като цялото название означава “притежаващ сила”¹¹. Трети приемат Сурегетес като “герой”, който “бие”, който “убива”, който притежава “геройски удар”¹² и дори има своя прототип във ведийския бог Sūrya, т. е. Слънце – самият той небесен соларен бог¹³.

Независимо от това доколко предложените интерпретации се доближават до истината, а и от факта, че която и да е етимология все пак съдържа известна доза несигурност и винаги остава хипотетична, тълкуванията на лингвистите са общо взето единни относно изграждането на същностната характеристика на тракийския бог и играят важна роля за изясняването на неговото естество.

С висока стойност в това отношение са епитетите, които придружават Сурегетес. Според надписите от с. Доброплодно, от с. Баткун и от Дуросторум той е определен като “епекоос” или “прехибентиус”, т. е. “вслушващ се”, “чуващ” (молбите), а според паметника от с. Доброплодно е още и “епифанес”, т. е. “явен, ясен, видим”, с други думи “явяващ се”, “появяващ се”. Върху плочата от с. Прилепци пък е наречен “господарят” и то изрично преведен и изяснен като Арес. Изредените означения безспорно обогатяват неговата качествена определеност и дават също възможност да се очертае действията му образ.

Допълнителната информация, която може да се извлече от епиграфските известия е не по-малко съществена от вече приведената. Особено интересен е надписът от Дуросторум, който посочва, че богът е честван от сътрапезници (конвиве) на общи угощения (конвивум) със сакрален характер. Това ще рече, че участниците в тези тържествени церемонии оформят свои колегии или общества от посветени. Те се събират по повод, а и под покровителството на Сурегетес за обредни свещенодействия. Ако се следва текстът от стелата във Филипи, изглежда, това става в специални помещения за пиршества (сумпосион), в които вярващите се посвещават чрез различни ритуали в тайнствата на знанието за божеството. Съмнението в съществуването на тази нарочна постройка и твърдението, че става дума за погребален пир и практика на гроба на починалия в деня на мъртвите (Розалия)¹⁴, е неоснователно, защото просто едното няма нищо общо с другото, а данните категорично засвидетелстват и двете неща.

Важно е още, че повечето от дедикантите в разглежданите епиграфски паметници имат тракийски имена, а вероятно зад някои от типично римските отново се крият траки. Такъв е например случаят с Аврелий Матурус, центурион от XI Клавдиев легион, който посвещава надписа на своя бог, а може би

11 **Detschew, D.** Die thrakischen Sprachreste. Wien, 1976, S. 472; **Detschew, D.** Charakteristik der thrakischen Sprache. – LB, 2, 1960, S. 150; S. 155.

12 **Георгиев, Вл.** Траките и техният език. София, 1977, с. 61; с. 94; **Дуриданов, Ив.** Езикът на траките. София, 1976, с. 63; с. 83.

13 **Pärvan, V.** Une nouvelle inscription de Tomis. – Dacia, 1, 1924, p. 279; **Russu, I.** Die Sprache der Thrako-Daker. București, 1969, S. 142.

14 **Gočeva, Zl.** Le culte d'Ares et la religion thrace. – Orpheus, 11–12, 2001–2002, p. 83.

по същата логика и Клавдий Руфос от плочата от м. Дълга лъка на свой ред има тракийски произход. Изглежда така стои този въпрос и с имената от епитафията във Филипи, тъй като в противен случай Валерия Монтана и по-скоро нейният съпруг едва ли ще са във връзка със сдруженията в чест на бога, а още по-малко ще подаряват значителна сума за неговата зала за пиршества¹⁵.

За разбирането на Сурегетес с висока стойност е изображението върху стелата от с. Доброплодно. Върху нейното горно поле са представени една над друга по девет фигури в ход надясно. Те са много схематични. Главите им са във фас, а телата в профил, като се вижда само по една дясна ръка и по един десен крак. Лявата ръка е скрита зад гърба, а левият крак – зад десния. Облеклото е от надиплени дрехи, които стигат до под колената. Макар и да не може да се различи със сигурност, най-вероятно всички са мъже. В горната редица те държат в дясната си ръка кръгъл предмет. Някои предполагат, че това е хляб¹⁶ или патера¹⁷, но най-допустимо е да е фиала¹⁸, с която се правят излияния. В долната редица фигурите са снабдени не толкова с каничка, чаша¹⁹ или рог за пиене²⁰, а по-скоро с ритон, който също служи за либации.

Главна цел е да се подчертае, че нещата се свеждат до тържествена свещена процесия, която, както личи и от жестовете, изглежда е и ритминизирана. Трудно е да се каже дали присъстващите в нея са сътрапезниците, които се отправят към обредното угощение – сямпосион, за приобщаване към почитаното божество и възможностите му, понеже и самите пиршества са и своеобразна форма на жертвоприношения в негова чест²¹, а още по хипотетично е да се приеме специалната постройка за тази цел, където те отиват²². По-скоро такава култова сграда, каквато е налице и във Филипи, е допустима за Дуросторум²³, защото и участниците в свещения съюз там са изрично упоменати, но пък и нищо не изключва нейното наличие в града.

Не на последно място при привеждане на наличната информация за Сурегетес е, че името на този тракийски бог се среща върху монети от Тиос във Витиния (Мала Азия), а и върху други надписи там винаги във връзка със Зевс и то като Зеус Сургастес или като Зеус Сургастейос²⁴. От значение е да напомня, че както при примерите със Збелсурд, точно Зевс обяснява, превежда, улеснява разбирането на божеското име, а не обратното, по същия начин както и “господарят Арес” е достатъчна квалификация и същевременно превод-оз-

15 Ibid. 79–84.

16 Бешевлиев, В. Нов надпис . . . , с. 8.

17 Najdenova, V. Op. cit., p. 257.

18 Gočeva, Zl., Op. cit., p. 83.

19 Ibid.

20 Бешевлиев, В. Нов надпис . . . , с. 8.

21 Попов, Д. Цит. съч.

22 Бешевлиев, В. Нов надпис . . . , с. 8.

23 Пак там, с. 9.

24 Дечев, Д. Една семейна триада в религията на траките. – ИАИ, 18, 1952, с. 11 и бел.

2.

начение за едно върховно божество²⁵.

Пак в тази връзка е и неговият синкретизъм с тракийския бог-конник – с Хероса, както личи от някои от надписите и от оброчната плочка с неговото изображение от м. Дълга лъка. Тази идентификация разкрива възможността да се твърди, че именно Сурегетес е вариант на властелина на небето на траките и на всевъзможните му прояви в различни райони на южнодунавските земи. Ако не се изпуска предвид етимологията на името, тракийският бог не само притежава власт и сила. Той е герой-херос, който “бие, убива”, който нанася “юначни удари”, както и богът на бурята – Гръмовержецът Зевс, но същевременно е и небесен, соларен бог – самият той Слънце.

Тази линия на разсъждение неизбежно отвежда до прекия паралелизъм във функционалното значение на Сурегетес и на Залмоксис, Гебелейзис, Збелсурд, Перко (у)с/Перконис, до смисловата равнозначност на естеството и на качествената определеност на тези божества – едновременно гръмовержци, които хвърлят, удрят и убиват с мълниите и със светкавиците си, но са и уранични, соларни персонификации на плодородието²⁶. По друг начин казано, както Залмоксис, Гебелейзис, Збелсурд, Перко(у)с/Перконис, така и Сурегетес са просто имена-означения на върховното небесно божество на траките. Същевременно локализацията на паметниците на различни места съвсем не отвежда към някаква локална и тясно ограничена сила свише, а подчертава общовалидността на разпространението на култа му.

Информацията за неговото честване и почитане се обогатява и чрез данните за колегиите на Сурегетес, за очевидно тесните кръгове от съподвижници на бога. Така е най-малкото, защото идентично е положението и при Залмоксис, понеже и той си построява андреон – зала, предназначена само за мъже, където общува единствено с “първите от гражданите”, т. е. с елита на гетската аристокрация и докато ги угощава ги въвежда в съкровено знание на доктрината за безсмъртието²⁷. Сътрапезниците обаче са и почитателите на Сурегетес, за да не остане сянка на съмнение, че случаят се отнася до сравнително ограничено сдружение – до съприкосновение с него, достъпно само за малцина.

Но такова е състоянието на нещата и с Орфей, тъй като според свидетелството на Конон и той събира в една специално изградена постройка аристократичните първенци, които винаги преди да влязат в нея оставят оръжието си отвън²⁸ – безспорен белег за принадлежността им към благородничеството. В този смисъл предложението, че изображенията върху плочата от с. Доброплодно са свидетелство за “празника на Сурегетес, честван от цялото селище чрез

25 **Попов, Д.** Богът с много имена. София, 1995, 116–117; **Popov, D.** Zbelsourdos. – *Thracia*, 16, 2005, 53–58.

26 Вж. още **Попов, Д.** Перко(у)с/Перконис – Пейрой/Перке (Перкоте). – *СпБАН*, № 4, 2007, 47–50. Сурегетес е схванат като представител на соларната идея още от **Pärvan, V.**, *Op. cit.*, p. 278; **Pärvan, V.** Municipium Aurelium Durostorum. – *Rivista de Filologia e d'instruzionei classica*, 52, 1924, p. 326.

27 **Hdt.**, 4, 95.

28 **FHG**, 1, p. 190 sq.

процесия²⁹, стои доста нестабилно.

Ако митологичните сведения за Орфей и за Залмоксис все пак могат да възбудят известно съмнение, равнозначността на обстановката категорично се утвърждава от Теопомп за времето на писаната история чрез съобщението му за одриския цар Котис I, което се отнася към първата половина на IV век пр. Хр. Древният автор изрично твърди, че владетелят, който се отдава повече от другите династи на удоволствия и разкош, има навика да обикаля страната си и където вижда хубави места, сенчести и богати на води, построява хестиаториони, т. е. зали за пиршества, и издига свои резиденции. Там той общува със сановниците си и се чувства блажен и щастлив³⁰.

Терминът хестиаторион изрично подчертава, че помещението се намира в религиозно средище – в светилище³¹, а пък сановниците на царя са неговият аристократичен съвет от приближени. Именно сред това затворено общество от първенци, точно като Залмоксис и Орфей, в качеството си на цар-жрец и цар-бог Котис I разкрива тайните на вярата пред своите най-близки съподвижници. Тук отново става дума за ограничен кръг от елита на обществото, а не за обредни действия и посвещения за масата от населението.

Състоянието на нещата не може да се отличава и по отношение на тракийския бог Сурегетес още повече, че освен като “чуващ” и “слушващ” се в молбите на вярващите той е отличен и с епитета “явяващ”, “появяващ” се пред тях. Този път паралелите са още по-показателни, защото и Залмоксис се скрива от съплеменниците си за четири години в своето подземно жилище, а после се показва отново, за да им докаже истинността на учението си за безсмъртието³². Преминал през всички фази на степенното си усъвършенстване от обикновения човек през хероя и антроподемона до бога³³, неговата епифания е безспорен аргумент за многофункционалността на свръхестествените му възможности.

Но очевидно такъв е и Сурегетис, който се появява пред почитателите си, за да всели в тях упованията на вярата и да изпита чистотата на тяхната изповед към него. Цялостната атмосфера подсказва повече или по-малко мистериалния характер на култа му. Самите мистерии са загатнати още от тесните затворени общества или колегии от сътрапезници, от специалните помещения за пиршества и угощения, където се събират тези сдружения за осъществяване на обредните свещенодействия, ритуалните практики, посвещенията – въобще на тържествените церемонии, забулени в тайнства.

Ето как случаят със Сурегетес е още едно потвърждение, че върховното божество на траките, което едновременно е натоварено с уранична и със соларна характеристика, остава по-скоро анонимно. Неговата действителна същност се разкрива донякъде чрез многобройните му имена-прозвища като

29 Gočeva, Zl., Op. cit., p. 83.

30 Athen., 531e–532a.

31 Thomilson, R. Thracian and Macedonian Tombs Compared. – Thracia, 3, 1974, p. 249.

32 Hdt., 4, 96.

33 Попов, Д. Тракийските царе . . .

Залмоксис, Гебелейзис, Збелсурд, Перко (у)с /Перконис – засвидетелствани на различни места в тракийските земи – поредица, в която отлично се вписва и разглежданият тук бог.

SUREGETES

Dimitar Popov

Summary

The subject of analysis of this article is the by-name Suregetes, familiar to us by five dedicatory stones and one tombstone, originating from the village of Batkun, region of Pazardzhik, the village of Dobroplodno, region of Varna, Durostorum (today known as Sislistra), the location of Dalga Laka, region of Tarnovo, the village of Prileptsi, region of Kardzhali and Philippi, all of them dating back to II-III C. Epithets, accompanying Suregetes in the mentioned monuments play an important role for the elaboration of the essential characteristics and clarifying the nature of the Thracian deity. For example, according to the inscription in Batkun and Durostorum he is “epekoos” or “prehibentius”, i.e. “listening attentively”, “hearing” (prayers). The inscription in the village of Dobroplodno also calls him “epiphanes”, i.e. “manifest, visible”, and the one in Prileptsi calls him “the Master”, which is explicitly translated as Ares. The available information about Suregetes from Vitinia (Asia Minor) is of great significance for the clarification of his effective image and qualities, because he is always linked to Zeus by being called Zeus Surgastes/ Surgasteyos. Precisely the name of Zeus helps translating and facilitates understanding the divine name in the same way as “the Master Ares” which is a sufficient qualification of a supreme deity. The syncretism with the Thracian God-rider has the same meaning. According to the author this identification allows him stating that Suregetes is a variant of the Thracian Master of the Sky Suregetes and his various manifestations in the different regions Southern Danube lands.

In terms of name etymology the Thracian God is a hero, who “beats, kills”, who strikes “heroic blows”, in the same way as the Thunderer Zeus, but at the same time he is celestial, solar God – he is the Sun. This reasoning leads us to the direct parallelism in the functional meanings of Suregetes and Zalmoxis, Gebelexis, Zbeltiurdus, Perkoss/ Perkonis, and to the qualitative definiteness of these deities – they are at the same time Thunderers but also uranic and solar personifications of fruitfulness. Similarly Suregetes is just a name- denotation of the supreme Thracian Deity, and the location of the monuments with dedications to him emphasizes the general popularity of his cult.

ЗА ДАТИРАНЕТО НА ТРАКИЙСКИТЕ ПОСВЕТИТЕЛНИ ПАМЕТНИЦИ

доц. д.и.н. Дилиана Ботева

Въпросът за съдбата на тракийския етнос в рамките на Римската империя и особено в епохата на късната античност все още не е получил еднозначен и общо приемлив отговор. Две са основните позиции, защитавани от различни изследователи. Твърди се от една страна, че в периода IV – VI в. сл. Хр. траките стават неотделима част от късно-античното население. Това се дължало на процесите на елинизация и романизация, както и на опустошителните нашествия на готи, хуни и други откъддунавски племена, които унищожавали местното население и така обезлюдили цели райони. Там впоследствие Империята заселва многобройни групи от нашествениците със статут на федерати или на колонии.

Но наскоро бяха представени убедително археологическите свидетелства за запазено компактно тракийско селско население през целия IV в.¹ Те допълниха многобройните езиковедски доказателства за това, че в хода на своите нашествия в южнодунавските земи, а най-вероятно и при заселването си в тези територии в края на VI и през VII в. славяните са заварили тук все още тракийски говорещо население. Затова и според някои изследователи отделни тракийски анклавни са оцелели и запазили традиционната си култура чак до X в., когато се развиват мащабните трансформационни процеси в етническия състав на българските земи. Тези процеси са породени от покръстването и налагането на славянския език за официален в българската държава.

Очертаната историографска ситуация изглеждаше непреодолима, тъй като липсваха стабилни и неопровержими аргументи, които биха могли да помогнат за еднозначното решаване на въпроса за съдбата на тракийското население в епохата на късната античност. Такива неопровержими аргументи биха били евентуално паметници на тракийската религиозност, датиращи от време, което е максимално близо до интересувашата ни епоха. Такива обаче липсваха, тъй като благодарение на методите на анализ на римската каменна пластика, наложени още през XIX в. от немската класическа археология, огромната част от известните към момента паметници на тракийската религиозност, каквито са например посветителните плочки с релефни изображения, бяха отнасяни към периода между средата на II и най-късно докъм средата на III в. сл. Хр. Така на практика те оставаха под критичната хронологическа граница, очертана от нашествията на готи и други откъддунавски племена, залели балканските провинции на Римската империя около и след средата на III в.² Именно такава е

1 Dintchev 1998; Динчев 2002.

2 За нашествията от 248-251 г. вж. Boteva 2001. За обобщение за нашествията през ця-

ситуацията с най-масовия тракийски вотивен материал - плочките с релефно изображение на т. нар. Тракийски конник.

Понятието „le Cavalier Thrace” е създадено като *terminus technicus* от френския археолог Albert Dumont още в годината, когато българските земи са изпепелени в пожара на Априлското въстание.³ По този начин той обозначава конния персонаж, изобразен върху вотивни плочки, открити няколко години по-рано на територията на древна Тракия. Това негово „творение” се оказва с пророческа стойност, не само защото веднага е възприето от всички водещи специалисти,⁴ но и защото е предвидило наличието на характерна само за тези паметници специфика, която ги отличава от сходните им и по онова време вече добре известни на изследователите изображения, създадени в гръцка културна среда. Нещо повече. Времето показва, че дадената от Дюмон етническа дефиниция на конния Херос напълно му приляга, тъй като неговите паметници се откриват по цялата територия, населявана от траки, както и в отдалечени от Тракия райони, където обаче е засвидетелствано участие на траки в римската войска (напр. Панония).⁵

Сега, 130 години след появата на понятието „Тракийски конник”, броят на неговите паметници е нараснал многократно като съобщаваните цифри се колебаят между 2000 и 3000.⁶ Затова без преувеличение може да се твърди, че през вековете на Римската империя и в границите на огромната ѝ територия тази фигура е най-изобразявания религиозен персонаж, което само по себе си вече го характеризира като феномен. Очевидно и отношението на съвременните изследователи към него трябва да бъде като към феномен, а не да се пренасят върху него представи, валидни за друга етно-културна среда и белязана съответно от друг тип поведенчески модел.

лата втора половина на III в. вж. Touratsoglou 2006.

3 Dumont 1876, 70.

4 Hoffiller 1902; Rostovtsev 1911; Seure 1912; Seure 1928; Kazarow 1918; Kazarow 1938; Seyrig 1927; Collart 1950; Will 1955; Will 1959; Condurachi 1981; Giaccherio 1981 and Giaccherio 1983; Toporov 1990; Samsaris 1993, 325-337; Düll 1997; Greenwald 2002. Тази етническа дефиниция е съзнателно избегната в LIMC, където М. Оперман се вписва в тенденциите на гръцката историография и представя паметниците на Тракийския конник под мъглявото заглавие „Конен Херос в земите на Източните Балкани” (Oppermann 1992). Все пак обемната му монография носи заглавие „Der thrakische Reiter” (Oppermann 2006). Picard (1956) предпочита да говори за „Конният Херос на Балканите” („le Héros Cavalier des Balkans”).

5 Venedikov 1979, 1; Oppermann 2006, 266-268. За паметници на конника от Панония вж. Mihailov 1983. За релеф на конника от Северното Причерноморие вж. Яйленко 1987.

6 Dimitrova 2002, 210, п. 3 („more than 2000 reliefs from at least 350 locations in Thrace”); Oppermann 2006, 1 („ca. 2500 bis 3000”). Според Ал. Фол (Фол 2006, 407) „за периода I – III в. този брой надхвърля 5000 само за територията на България”. Публикуваните до момента пет тома „Корпус на култа на Тракийския конник” (ССЕТ) включват 988 паметника, от които 304 са от територията на Румъния и экс-Югославия. Все още не са публикувани томовете с материалите от Северозападна България, цяла Южна България, както и от Гърция, и Турция. Каталогът на наскоро излязлата монография на М. Оперман включва 1036 паметника от цялата тракийска територия, включително и части от тракийската диаспора (Oppermann 2006, 322-355).

Паметниците на Тракийския конник са отнесени от Гаврил Кацаров в основополагащия му техен корпус общо към периода II-IV в. сл. Хр.⁷, без обаче да предлага датировка за всеки отделен релеф или статуетка. През 50-те и 60-те години на XX в. се налага тенденцията за обвързването им с II-III в.⁸ Именно тази датировка е възприета и от немския археолог Манфред Оперман, който съвсем спекулативно, но и категорично, ги поставя „без съмнение в късния II и първата половина на III в. сл. Хр.“.⁹ В тази връзка Оперман от една страна признава, че „времето фиксиране на паметниците често е достатъчно проблематично, тъй като примерите на абсолютно датирани чрез надпис релефи са извънредно редки“, но от друга страна твърди, че „важна роля за хронологическото поддръждане на паметниците играе иконографията.“¹⁰

Остава неясно как иконографията може да се датира без достатъчно надеждни хронологични ориентир. Коректността на предлаганото от Оперман датирание на тези релефи „в късния II и първата половина на III в. сл. Хр.“ вече е оспорена убедително от Л. Вагалински чрез анализ на археологическата картина в публикуваните тракийски светилища, повод за което даде открита при разкопките на късноантичния кастел Ятрус, в сигурна стратиграфска ситуация датираща от втората половина на IV и дори в началото на V в. цялостно запазена вотивна плочка на Тракийския конник.¹¹ За съжаление точните и принципно важните наблюдения за хронологията на разглежданите паметници не предизвикаха очакваната дискусия по този основен за римската провинциална археология въпрос.

Предложената ревизия на горната хронологическа граница на тези паметници, може да бъде допълнително подкрепена и чрез резултатите от някои нови проучвания върху късноримската скулптура. Така например датчанинът Niels Hannestad, професор по класическа археология в Университета в Aarhus, аргументира алтернативни възможности за датирание на част от достигналите до нас римски мраморни статуи. Те са поставяни традиционно във II или евентуално в ранния III век. От своя страна Hannestad ги свързва с реалностите на IV в. сл. Хр.¹² Затова и през месец септември 2001 г., без дори да подозира за съществуването на спор около датирането на вотивната плочка от Ятрус с изображение на Тракийския конник, той обясни на колеги, участници във Втория международен конгрес по древна история на Черно море, че статуята на конник в Музея на цивилизациите в Анкара датира от IV, а не от II в., както бе посочено в надписа към този музеен експонат.¹³

7 Kazarow 1938, 11. Тази датировка е възприета от J. Wiesner (1962, 175).

8 Вж. напр. Маразов 1967.

9 Oppermann 2006, 1.

10 Oppermann 2006, 2.

11 Vagalinski 1997.

12 Hannestad 1986; Hannestad 1999; Hannestad 2001.

13 Така е датиран паметникът и на стр. 232 в каталога на музея (The Museum of Anatolian Civilizations, Ankara). Годината на издаване не е посочена, но трябва да се търси между 1997 и 2001.

Тази нова историографска ситуация налага да се ре-интерпретират резултатите от разкопките на тракийско светилище при Сливница,¹⁴ сред които с особена важност се открояват откритите и обработени монети.¹⁵ Именно нумизматичната картина, регистрирана в светилището край Сливница, очертава изцяло нова и принципно различна характеристика на изворовия материал.

При разкопките на светилището са открити и обработени 599 монети, от които само 431 са сигурно определими.¹⁶ Една година по-рано, по време на обходно проучване в светилището, са открити други 48 монети.¹⁷ Така че разпределението на определените монети от светилището по векове е както следва:

II в. – 5 броя,¹⁸

III в. – 75 броя;

IV в. – 391 броя;

V в. – 8 броя.

Тъй като М. Оперман настоява, че масовото производство на вотивни паметници в Тракия прекъсва след средата на III в. сл. Хр., се налага едно по-прецизно датиране на монетите от този век, което самият той не прави.¹⁹ Хронологическото им стратифициране дава изключително красноречива картина: от общо 75 монети от III в.,²⁰ само осем датират от първата половина на века,²¹ а останалите 67 са отсечени след 251 г.²² Така от общо 479 определени монети само 13 датират до средата на III в., докато 466 са свързани с времето след средата на III в. до началото на V в.

При публикуване на резултатите от разкопките на светилището при Сливница, археологическата книжнина беше доминирана от датировката на паметниците на Конника, наложена от М. Оперман. Това ми даде тогава основание да свържа предполагаемата хронологическа дисхармония между вотивните каменни паметници и монетите открити в светилището при Сливница с възможността до средата на III в. посветителите да са носели като дар в светилището вотивни релефи, а след това да са били принудени да заместят „поднасянето” на тези паметници с оставяне на монети.²³ Причината за тази промяна виждах

14 Ботева 1985; Ботева 1985а; Бошнаков 1985; Манавска 1985; Тачева 1996; IGBulg V, 5699-5769.

15 Колев 1985.

16 На „около 430 точно датирани монети” се позовава Динчев 2002, 137. Оперман също отчита този брой, но не го дава като една цифра, а по векове (Оррегтманн 2006, 165).

17 Колев 1985, 169-170.

18 Антонин Пий – 3, Фаустина Млада – 1; Комод – 1.

19 Срв. Оррегтманн 2006, 165.

20 Колев 1985, 169-170 и 175-177.

21 Септимий Север (202-210 г. сл. Хр.) – 3; Юлия Меса и Елагабал – 2; Север Александър – 1; Максимин Тракиец – 1; Траян Деций – 1

22 Галиен – 13; Валериан – 1; Клавдий II Готски – 18; Валериан или Клавдий – 2; Аврелиан – 5; М. Кл. Тацит – 7; Проб – 7; Карин – 2; Диоклетиан – 7; Максимин – 3; Максимиан (292-295 г. сл. Хр.) – 1; М. Авр. Юлиан – 1

23 Ботева 1985, 30. Срв. и Динчев 2002, 138: „По-голямото количество именно на по-

в твърдението, че варварските нашествия от средата на III в. фактически са сложили край на занаятчийската дейност, свързана с изработка на каменните релефи.²⁴ Сега, след като находката от Ятрус е факт и след запознаването ми с изследванията на N. Hannestad, съм убедена в необходимостта от цялостна преоценка на ситуацията.

Очевидно е, че светилището функционира активно и след средата на III в. Нещо повече: документирано е строително ниво датирано с монета на император Максимиан в края на III и самото начало на IV в.²⁵ Съответно, липсата на конкретни и сигурно датиращи елементи за самите паметници не ни дава право да твърдим спиране на тяхното производство още около 250 г., при положение че и след тази хронологична граница в светилището са идвали многобройни поклонници и следователно търсене на оброчни паметници е имало. А практиката показва, че щом има търсене, естествено има и предлагане. Затова защитаваната от М. Оперман датировка на тракийските вотивни паметници ще остане спорна и неизползваема. Колкото до твърдението му, че нумизматичната ситуация регистрирана в това светилище не е свързана с датирането на каменните посветителни паметници намерени там,²⁶ то очевидно е несъстоятелно и води до подмяна на историческата действителност.

Така очерталите се нови условия наложиха преосмисляне на редица отдавна известни, но дълго време останали без съответното внимание факти.²⁷ Те свидетелстват за връзка на поне една част от вотивните паметници на Тракийския конник с IV в. сл. Хр. и това коректно е отразено в някои изследвания.²⁸ Тук ще резюмирам част от тези факти и на първо място бих открила ясното очертаване на три групи светлища в зависимост от количеството на откритите монети:

Едната група се оформя от светилища, при които откритите монети са относително голям брой спрямо оброчните каменни паметници. Такова е разгледаното по-горе светилище при Сливница. Много близко като нумизматична картина до него е светилището на Зевс и Хера при **Копиловци** (Кюстендилско), където редом с 43 релефа на тази двойка божества,²⁹ са открити и няколко

следните (на монетите от IV в. - б.м., Д. Б.) компенсира редуцирането на специално изготвените посветителни паметници – оброчни релефи, ари и т.н., които са по-характерни за култовата практика в предходните векове.”

24 Оперман 1971, 12.

25 Гетов, Рабаджиев 1985, 143.

26 Orpermann 2006: 165, бел. 1040.

27 Изключение прави статията на Vagalinski 1997. Наскоро и В. Динчев разгледа част от тях, за да докаже запазването на компактно тракийско селско население, без да коментира възможността за алтернативна датировка на тракийските оброчни паметници – срв. Dintchev 1998, 64-66; Динчев 2002, 137-138.

28 Вж. например работата на друг немски изследовател - Wiesner 1963, 175: “Die Denkmäler des thrakischen Reiters (...) reichen vom 2. bis 4. Jahrh.” Така и Kazarow 1938, 11.

29 Кацаров 1914, 89-110. Вж. и Тенчова 2006.

фрагмента от релефи и статуетка на Тракийския конник.³⁰ Оперман свързва култовото място с периода „II и III в.“,³¹ въпреки твърдението на проучвателя му, че светилището „е прекарало своя разцвет в III и IV в. сл. Хр.“.³² Огромното количество открити монети се разпределят по векове както следва: I в. – 2 броя; II в. – 12; III в. (преди средата) – 2; III в. (след средата) – 22; неопределими от II-III в. – 12; IV в. – 66; неопределими от IV в. – 250 броя.³³ Така в светилището при Копиловци сигурните монети преди средата на III в. са само 16, а сигурните след тази хронологична граница са 338. Следователно и тук, както и в Сливница, липсват сериозни основания да се твърди прекъсване на производството на каменна оброчна пластика след средата на III в. Нещо повече, интензивното присъствие на поклонници тук дори по-скоро предполагат и едно сериозно серийно производство на подобен вид паметници и след постулираната от Оперман хронологическа граница.

Същото може да се каже и за относително малкото светилище при с. **Варвара**, Пазарджишко, където заедно с девет цели и фрагментирани релефи и статуетки на Конника са открити и 62 римски монети. От тях 61 са сигурно от IV в., като най-късната е на император Валент (364-378).³⁴ Затова унищожаването на светилището е отнесено „към втората половина на IV в.“³⁵

Очевидно е, че публикуваните монетни комплекси, открити в трите цитирани светилища (и трите разположени в западната част на провинция Тракия), са доминирани от емисии, отсечени през IV в. Това дава сериозни основания да се предположи, че поне част от оброчните паметници, донесени в тях от поклонници, са произведени в същия този IV в.

За съжаление нумизматичният материал от светилището при **Перник** така и не е обработен, но съобщението за „към 4,5 кг монети“³⁶ го нарежда сред тракийските култови места с осезателно присъствие на монети в оброчните практики на населението. Докато очакваме обработването и публикуването на този нумизматичен комплекс се осмелявам да допусна, че и при него посоченото явление било свързано преди всичко с IV в.

Втората група включва повечето проучени тракийски светилища, тъй като при тях откритите монети са сравнително малко на брой спрямо каменните оброчни паметници. Поради това очертаваната от тях хронологична картина

30 Кацаров 1914, 105; Kazarow 1938, nos. 539-542; Gočeva 2000, 190; Oppermann 2006, 170.

31 Oppermann 2006, 170.

32 Кацаров 1914, 89.

33 Кацаров 1914, 88-89; Dintchev 1998, 65; Динчев 2002, 137.

34 Цончев 1940-1941, 74-76.

35 Цончев 1940-1941, 65.

36 Любенова 1980, 140, бел. 5. Вж. и Ljubenova 1974, 377, където се твърди, че от определените монети, най-ранната е от времето на Септимий Север (193-211), а най-късната – на Валент (364-378). Остава неясно защо Оперман твърди откриването в това светилище на монети от средата на II в. (Oppermann 2006, 174-175).

е лишена от категоричността, която се налага при представените по-горе обекти. И все пак необходимо е коректното отчитане на всички еднозначни датиращи ориентир. На тази база тук се очертават култови места, характеризиращи се с преобладаване на късните римски монети.

Сред светилищата с ограничен брой монети, сред които преобладават отсечените след средата на III в., особено се открояват две – при Глава Панега и при Баткун. Това при **Глава Панега** е с 126 каменни оброчни паметника и само 25 римски монети. От тях единствено две датират във времето преди средата на III в. (една вероятно на Антоний Пий и една на Гета), десет са монетите от втората половина на III в. и 13 – от IV в., като най-късните са три сигурни и три вероятни на Констанций II (337-361).³⁷ Следователно съотношението на монетите от преди 250-251 г. и след това е едва 2 към 23 в полза на късните емисии.

Светилището при **Баткун** е още по-изразително като диспропорция между откритите каменни оброчни паметници, чиито брой е 297,³⁸ и едва 20-те римски монети. Най-ранната от тях е на император Тацит (275-276),³⁹ а най-късната – на Теодосий (379-395).⁴⁰

От светилището на Хера при с. **Дюлево** (Пазарджишко) са публикувани 80 каменни оброчни паметника плочки⁴¹ и девет римски монети. От тях три са сигурно от първата половина на III в., а 5 – от IV в., като най-късната е от времето на Теодосий I (379-395).⁴²

В светилището при с. **Виден** (Старозагорско) са документирани 38 каменни оброчни паметника⁴³ и само четири римски монети. Всичките четири са от IV в., като най-късната сигурно датирана е от времето на император Констанций (337-361).⁴⁴

37 Добруски 1907, 30-32.

38 Здравеносните божества са представени върху 70 цели или фрагментирани релефа и 42 фрагмента от статуетки (Tsontchev 1941, 25-42), докато Конникът – върху 168 цели или фрагментарни релефа и 17 фрагмента от статуетки (Tsontchev 1941, 42-67).

39 Необяснимо защо според М. Оперман монетите от светилището обхващат времето от Антонин Пий (138-161) до Теодосий I (Oppermann 2006, 196), макар според проучвателя на обекта емисии по-ранни от управлението на Тацит (275-276) там няма (срв. Tsontchev 1941, 72-73).

40 Tsontchev 1941, 72-73; 75.

41 От тях 69 са на Хера, а останалите – на други божества; такива с изображение на Конника отгук не са публикувани (Ботушарова 1948).

42 Ботушарова 1948, 72-73. Най-късни са монетите на Теодосий I и в античния култов център край Телериг, но за съжаление проучвателят на обекта все още не е публикувал по подробно монетните находки (Торбатов 2005, 85).

43 Паметници на Конника: 29 фрагмента от релефи и 6 фрагмента от статуетки на конника; заедно с две плочки на Аполон и Дафне и един фрагмент от статуетка на Аполон – срв. Табакова-Цанкова 1961.

44 Табакова-Цанкова 1961, 218. Въпреки това Оперман твърди: Die bei den Ausgrabungen gefundenen Bronzemünzen belegen, dass zumindest in den ersten beiden Dritteln des 4. Jh. Der Kultplatz noch frequentiert worden ist, was freilich auch hier nicht mit der Dedikationspraxis von stei-

В хода на разкопките на светилището при с. **Драгановец** (Търговишко) са открити 111 цели⁴⁵ и фрагментирани каменни оброчни паметника, докато монетите са само „няколко“; съобщени са данни единствено за монети на император Аврелиан и на Клавдий Готски, т.е. отново със сигурност след средата на III в.⁴⁶

От светилището на Зевс и Хера при с. **Гаганица** (Берковско) са публикувани осем римски монети, от които четири са на Гета, т.е. от преди средата на III в., а останалите четири са от IV в. (три на Константин Велики и една на Валентиниан или Валенс).⁴⁷

Ясно е, че представените и тук „археологически ситуации“ правят теоретично възможно, поне част от каменната оброчна пластика да се свърже с времето след средата на III в. и дори с IV в.

Този извод обаче не е универсално валиден, тъй като при част от проучените тракийски светилища нумизматичната картина е различна. Така например, силно впечатление прави светилището при с. **Лиляче**, където заедно с 22 цели или фрагментарни релефа и два фрагмента от статуетка на Конника, както и един релеф на Силван са открити общо 33 римски монети. От тях 23 са от I в., 5 – от II в. и 3 – до средата на III в. Монети от втората половина на III в. липсват, а тези от IV в. са само 2.⁴⁸

Сходна, но не аналогична, е картината на светилището при с. **Лозен**, бивше Дийникли (Харманлийско), където заедно с 52 оброчни пластики на Конника и 8 статуетки на Аполон са открити едва 19 римски монети, разпределени по векове както следва: 5 са от I в., 5 – от II, 5 – до средата на III в., 2 – от втората половина на III в. и 2 от IV в. Очертаващото се съотношение е значително в полза на монетите от преди средата на III в., които са 15, докато тези след средата на III в. са само 4.⁴⁹

Тези данни поставят въпроса, дали и след средата на III в. светилищата при Лиляче и Лозен са посещавани редовно от поклонници. Факт е, че поне монетните комплекси не ни позволяват да даден сигурен положителен отговор. Напротив – теоретично е малко вероятно оброчните релефи, открити в тях, да датират от времето след критичната хронологическа граница. Не е невъзможно, изглежда, да се предположи, че тези две светилища по някакъв начин са пострадали в хода на готските нашествия в средата на III в.

Третата група тракийски светилища включва тези от тях, при които или

nernen Reliefs und Statuetten synchronisiert werden kann. Denn soweit erkennbar, stützt die gefundene Steinplastik erst am Anfang des 3. Jh. ein und wurde hauptsächlich in der ersten Jahrhunderthälfte hergestellt.“ (Oppermann 2006, 222).

45 Константинов 1980, 158-169.

46 Константинов 1980, 157.

47 Морфова 1957, 307.

48 Венедиков 1952, 210. Когато обобщава данните за монетите, Венедиков съобщава 24 монети от I в., но по-горе е описал само 23.

49 Кацаров 1925, 167-168.

изобщо не са открити монети, или пък е открита една единствена такава и поради това за тях не разполагаме със сигурни хронологични ориентир. По тази причина те няма да бъдат представени тук.⁵⁰

Всички тези наблюдения показват необходимостта да се анализират отново и задълбочено (включително със степен на износеност), ако изобщо още е възможно, монетните находки от проучените вече светилища. Научната им стойност е изключително висока, тъй като именно те са на практика единственият абсолютно сигурен датиращ ориентир за функционирането на тракийските светилища и свързаните с тях посветителни дарове. Значителна част от този нумизматичен материал все още чака своя изследовател.⁵¹

Ето още няколко симптоматични археологически ситуации:

1. При разкопките на античния град Sucidava, осъществени през 30-те години на XX в., румънските археолози откриват в късноримския пласт две votivни плочки на Тракийския конник.⁵² Затова те са отнесени към първата половина на IV в. Допусната е, естествено и възможността за тяхната вторична употреба в това сравнително късно време.⁵³

2. Съвсем оскъден е броят на votivните плочки, които носят експлицитна епиграфска информация с хронологически ориентир. На практика единствената такава, известна досега, се отнася към управлението на император Аврелиан (270-275), т.е. със сигурност след средата на III в.⁵⁴

3. Заедно с монета от IV в. в с. Красен (Добричко) е открита и уникалната ръка на Сабазий, изработена от слонова кост. Тя държи орех, в чиято вътрешност е представен Тракийският конник в единоборство с мечка.⁵⁵

При така очерталата се картина се налага да признаем реалната възможност една значителна част от votivните плочки на с изображение на Тракийския конник да датират от сравнително по-късно време, отколкото досега се предполагаше. Евентуалното им свързване с IV в. би било от особено значение, не само заради засвидетелстваните чрез тях тракийски религиозни вярвания, но и заради появата на многобройни посветители с тракийски имена. Съчетаването на тези два елемента би било ясно свидетелство, че през изминалите дотогава три века на римска власт тракийското население най-вероятно е успяло да запази поне отделни аспекти на своята етно-културна специфика. За да може обаче да се каже нещо по-категорично по този въпрос, е необходимо

50 Такива са светилището на Аполон Зерденски при с. Крън, Старозагорско (Табакова 1959), светилището при с. Капитан Димитриево, Пазарджишко (Герасимова-Томова 1990) и при с. Дряново, Ямболско (Илиев 1980, 36-37).

51 Необяснимо е отношението например към „4,5 кг“ монети от светилището при Перник (Любенова 1980, 140, бел. 5), които все още (28 години след официалната публикация на обекта) не са обработени.

52 Hamparțumian 1979: 8, n. 4; 92-93, Nos. 142-143.

53 Срв. Tudor 1938: 245-246, Nos. 1-2.

54 ССЕТ II-2, 567 (Люблен).

55 Тачева-Хитова 1982, 258-259.

да се свърши преди това огромна проучвателска работа по ре-интерпретиране и ре-проблематизиране на традиционно наложили се в научната книжнина предпоставени тези.

ЛИТЕРАТУРА

- Ботева, Д. 1985.** „Тракийското светилище на Асклепий Лименос край Сливница,” в М. Тачева (ред.), *Историко-археологически и етнографски изследвания в Софийски окръг*. Студентски проучвания, VII. Исторически факултет, Софийски университет „Климент Охридски” (София), 23-35.
- Ботева, Д. 1985а.** „Оброчни паметници от светилището на Асклепий Лименос край Сливница, Софийски окръг,” *Археология* XXVII, 4, 31-38.
- Богущарова, Л. 1948.** „Тракийското светилище при Дюлево,” ГНАМПД I, 61-74.
- Бошнаков, К. 1985.** „Дребни находки (от светилището при Сливница),” в М. Тачева (ред.), *Историко-археологически и етнографски изследвания в Софийски окръг*. Студентски проучвания, VII. Исторически факултет, Софийски университет „Климент Охридски” (София), 243-259.
- Венедиков, И. 1952.** „Светилището при с. Лиляче, Врачанско,” *ИАН*, XVIII, 195-214.
- Герасимова-Томова, В. 1990.** „Светилището при село Капитан Димитриево, Пазарджишко,” *ИМЮБ*, XVI, 53-75.
- Гетов, Л. и К. Рабаджиев, 1985.** „Археологическо проучване на тракийското светилище в м. „Гърлин въртоп” край Сливница,” в *Археологически открития и разкопки през 1984 година. XXX национална конференция по археология* (София), 143.
- Динчев, В. 2002.** „По въпросите за религията и етническата принадлежност на селското население в днешната българска територия през IV в. сл. Хр.,” *Studia Archaeologica*, Suppl. II, 136-157.
- Добруски, В. 1907.** „Тракийското светилище на Асклепий до Глава Панега,” *АИИМ I*, 3-86.
- Илиев, И. 1980.** „Светилище на Хероса край с. Дряново, Ямболско,” *ИМЮБ*, III, 35-42.
- Кацаров, Г. 1914.** „Светилище на Зевс и Хера при Копиловци (Кюстендилско),” *ИАН*, IV, 80-112.
- Кацаров, Г. 1925.** „Тракийското светилище при с. Дийникли,” *ГПНБ*, 127-169.
- Колев, В. 1985.** Монетите от светилището. В: *Историко-археологически и етнографски изследвания в Софийски окръг* (= *Студентски проучвания, VII-1, Софийски университет, Исторически факултет*). София, 93-185.
- Константинов, К. 1980.** „Тракийско светилище при с. Драгановец, Търговишко,” В: *Тракийски паметници. Т. II: Тракийски светилища*. София, 142-172.
- Любенова, В. 1980.** „Светилището при Перник,” В: *Тракийски паметници. Том II: Тракийски светилища*. София, 15-47.
- Манавска, В. 1985.** „Тънкостенна фина керамика и керамика със зелена глазура (от светилището при Сливница),” в М. Тачева (ред.), *Историко-археологически и етнографски изследвания в Софийски окръг*. Студентски проучвания, VII. Исторически факултет, Софийски университет „Климент Охридски” (София), 187-242.
- Маразов, И. 1967.** „За някои стилови особености на тракийския оброчен релеф от II-III в. от н.е.,” *Изкуство* 7, 30-36.
- Морфова, Зл. 1957.** „Светилище на Зевс и Хера при Гаганица, Берковско,” *ИАН* XXI, 306-308.
- Оперман, М. 1971.** *Култът и паметниците на Тракийския Херос от България*. Автореферат на дисертация за получаване на научната степен „Кандидат на историческите науки” (София).
- Ростовцев, М. 1911.** „Святелище Еракийских богов и надписи бенефициариев в Ай-Тодоре,” *Изв. Импер. Археол. Комм.*, вып. 40, 1-42.
- Табакова, Г. 1959.** „Светилището на Аполон Зерденски при с. Крън, Старозагорско,” *ИАН* 22, 99-106.

Табакова-Цанкова, Г. 1961. „Тракийското светилище при с. Виден, Старозагорско,” *ИИИ* 24, 203-219.

Тачева, М. 1999. „Тракийското светилище на Асклепий Лименос край град Сливница (територията на Сердика) и неговият епиграфски архив,” *Thracia Antiqua*, 10. In memoriam G. Mihailov, 152-169.

Тачева-Хитова, М. 1982. *История на източните култове в Долна Мизия и Тракия (V в. пр. н. е. – IV в. от н. е.)*. София: Университетско издателство “Климент Охридски”.

Тенчова, А. 2006. “Оброчни плочки с изображение на Зевс от Долна Мизия и Тракия (в земите на Република България), I – III в. сл. Хр.,” В: Д. Ботева-Боянова (съставител), *Образ и култ в древна Тракия: аспекти на формирането на тракийския образен език* (Велико Търново) 136-170.

Торбатов, С. 2005. $\Sigma\epsilon\pi\tau\acute{o}\Sigma\varsigma\acute{\alpha}\acute{\epsilon}\acute{o}\acute{o}\iota\delta$ (предварителни данни за античния култов център край Телеприг, Южна Добруджа). В: $\Sigma\epsilon\pi\tau\acute{o}\Sigma\varsigma\acute{\alpha}\acute{\epsilon}\acute{o}\acute{o}\iota\delta$. *Studia in honorem Liubae Ogneva-Marinova*. Велико Търново, 80-91.

Фол, А. 2006. *Самотният пешеходец* (София).

Пончев, Д. 1940/1941. Тракийското светилище при с. Варвара, Пазарджишко и старините в съседната околност. - *ГПНБМ*, 1, 61-87.

Яйленко, В. П. 1987. “Вотив Авлудзениса из Северного Причерноморья,” *Acta Terra Antiqua Balcanica*, II, 250-251.

Boteva, D. 2001. “On the Chronology of the Gothic Invasions under Philippus and Decius (AD 248-251),” *Archaeologia Bulgarica*, V, 2001, 2, 37-44.

CCET (Leiden) = Corpus cultus equitis Thracii, I: **Z. Gočeva and M. Oppermann, 1979.** *Monumenta orae Ponti Euxini Bulgariae*; II-1: **Z. Gočeva and M. Oppermann. 1981.** *Monumenta inter Danubium et Haemum reperta (Durostorum et vicinia, regio oppidi Tolbuhin, Marcianopolis et vicinia, regio oppidi Sumen)*; II-2: **Z. Gočeva and M. Oppermann. 1984.** *Monumenta inter Danubium et Haemum reperta (regio oppidi Targoviste, Abrittus et vicinia, Sexaginta Prista et vicinia, Nicopolis ad Istrum et vicinia, Novae)*; IV: **N. Hampartumian, 1979.** *Moesia inferior (Romanian Section) and Dacia*; V: **Cermanović-Kuzmanović, A. 1982.** *Monumenta intra fines Iugoslaviae reperta*.

Collart, P. 1950. “Monuments thraces de la region de Philippes”, *Izvestiya na Bălgarskiya arheologičeski institut* XVI, 7-16.

Condurachi, Em. 1981. “A propos de la genèse de l’iconographie du Cavalier Thrace”, in L. Kahil (Ed.), *Mythologie gréco-romaine, mythologie périphérique*. Actes du Colloque international CNRS – LIMC, no 593 (Paris), 63-69.

Dimitrova, N. 2002. “Inscriptions and Iconography in the Monuments of the Thracian Rider”, *Hesperia* 71, 209-229.

Dintchev, V. 1998. “On the ethno-cultural features of the village population on the present Bulgarian territory in the 4th century AD,” *Archaeologia Bulgarica*, II, 2, 64-87.

Düll, S. 1997. „Der Thrakischer Reiter von Ainos in Thrakien“, in *Thrace ancienne. Actes du 2e symposium international des études thraciennes*, I (Komotini), 227-236.

Dumont, A. 1876. *Inscriptions et monuments figures de la Thrace. Extrait des Archives des missions scientifiques et littéraires*. 3e série III (Paris).

Giacchero, M. 1981. “Heros. Dio cavaliere dei Traci e il suo culto I soldati dell’impero,” in L. Gasperini (Ed.) *Scritti sul mondo antico in memoria F. Grosso* (Roma), 189-223.

Giacchero, M. 1983. “Santuari indigeni nell’ impero romano: I cavalieri danubiani e il cavaliere trace,” in M. Sordi (Ed.), *Santuari e politica nel mondo antico*. Contributi dell’Istituto di storia antica, 9 (Milano), 168-195.

Gočeva, Z. 2000. “Les temples dans les villes et les sanctuaries thraces sur leur territoire dans la province de Thrace,” in P.L. de Bellefonds (ed.), *Mythes et Cultes. Études d’iconographie en l’honneur de Lilly Kahil*. BCH Supplément 38 (Paris), 185-192.

Greenwald, W. 2002. “A Macedonian Counterpart to the Thracian Rider: Alexander and Bucephalus”,

in *Thrace and the Aegean. Proceedings of the Eight International Congress of Thracology, I* (Sofia), 281-291.

Hampartumian, N. 1979. *Corpus cultus equitis Thracii, IV: Moesia inferior (Romanian Section) and Dacia* (Leiden).

Hannestad, N. 1986. *Roman Art and Imperial Policy* (Aarhus).

Hannestad, N. 1999. „How did rising Christianity cope with pagan sculpture?“, in E. Chrysos and I. Wood (Edd.), *East and West: Modes of Communication* (Leiden – Boston – Köln), 173-203.

Hannestad, N. 2001. „Castration in the Baths,“ in *Macellum. Culinarium Archaeologicum*. R. Fleischer zum 60. Geburtstag (Mainz), 67-77.

Hoffiller, V. 1902. „Thrački konjanik“, *Viestnik hrvatskoga arheološkoga društva*, N. S. VI, 192-209.

IGBulg. = Mihailov, G. 1958 -1997. *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, I² -V (Sofia).

Kazarow, G. 1918. „Heros (Thrakischer Reiter),“ *RE*, Suppl. III, 1132-1148.

Kazarow, G. 1938. *Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien*. Dissertationes Pannonicae, II, 14 (Budapest).

Ljubanova, V. 1974. „Ein thrakisches Heiligtum aus der römischen Epoche beim Dorf Daskalovo, Bezirk Pernik“, *Thracia* III, 1974, 369-378.

Mihailov, G. 1983. „Reliefs thraces inédits dans le Musée des Beaux-Arts à Budapest“, *Bulletin du Musée hongrois des Beaux-Arts (Budapest)*, No. 60-61, 19-30.

Oppermann, M. 1992. „Heros Equitans in Ostbalkanraum“, *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* (Zürich – München), VI, 1073-1077.

Oppermann, M. 2006. *Der thrakische Reiter des Ostbalkanraumes im Spannungsfeld von Graecitas, Romanitas und lokalen Traditionen*. Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes, 7. (Langenweißbach).

Picard, Ch. 1956. „Nouvelles observations sur diverses représentations du Héros Cavalier des Balkans“, *Revue de l'histoire des religions*, CL, 1, 1-26.

Samsaris, D. 1993. *Les Thraces dans l'Empire romain d'Orient (Le territoire de la Grèce actuelle)*. (Jannina).

Seure, G. 1912. „Études sur quelques types curieux du Cavalier thrace“, *Revue des études anciennes* 14 (3), 137-166; 14 (4), 382-390.

Seure, G. 1928. „Le roi Rhésos et le héros chasseur. Études sur quelques types curieux du Cavalier thrace“, *Revue de philologie, de littérature et d'histoire ancienne* 54 (2), 3me série, 106-139.

Seyrig, H. 1927. „Quatre cultes de Thasos“, *Bulletin de correspondance hellénique*, 51, 178-233.

Toporov, V. N. 1990. „The Thracian Horseman in an Indo-European Perspective“, *Orpheus. Journal of Indo-European, Palaeo-Balkan and Thracian Studies*, 0, 46-63.

Touratsoglou, I. P. 2006. *Greece And The Balkans Before The End Of Antiquity*. Bibliotheca of the Hellenic Numismatic Society, 8 (Athens).

Tsontchev, D. 1941. *Le Sanctuaire Thrace près du village de Batkoun* (Sofia).

Tudor, D. 1938. „Zum Kult des Thrakischen Reiters in den Dacia inferior,“ *Germania* XXII, 4, 245-246.

Vagalinski, L. 1997. „On the upper chronological limit of the votive reliefs of the Thracian Horseman,“ *Archaeologia Bulgarica* I, 2, 46-50.

Venedikov, I. 1979. „Der thrakische Reiter“, in Z. Gočeva and M. Oppermann, *Corpus cultus equitis Thracii, I: Monumenta orae Ponti Euxini Bulgariae* (Leiden), 1-6.

Wiesner, J. 1963. *Die Thraker. Studien zu einem versunkenen Volk des Balkanraumes*, (Stuttgart)

Will, E. 1955. *Le relief cultuel Gréco-Romain. Contribution à l'histoire de l'art de l'Empire Romain* (Paris).

Will, E. 1959. „Cavaliere Tracio“, in *Enciclopedia dell'Arte Antica Classica e Orientale*, II (Roma), 445-446.

ON THE DATING OF THE THRACIAN VOTIVE MONUMENTS

(Abstract)

Dilyana Boteva

The article is questioning M. Oppermann's dating of the votive reliefs of the so called Thracian Horseman "predominantly to mid 2nd – mid 3rd century AD". Existing evidence suggest that a good number of these monuments were possibly connected with the 4th century. Such a conclusion could have a decisive impact on the discussion about the fate of the Thracians as an ethnic group within the Late Roman Empire. The mere appearance of the numerous typical Thracian votive plaques with traditional Thracian cult images, abundance of Thracian epithets attributed to the deities and plenty of dedicators with Thracian names prove the further existence of the Thracian ethnic community in the 4th century AD.